

Herstelgerichte cursussen in detentie: Evaluatie van Puinruimen, SOS en DAPPER

Sven Zebel

Marieke Vroom

Elze. G. Ufkes

Vakgroep Psychologie van Conflict, Risico en Veiligheid

UNIVERSITEIT TWENTE.

Aanvrager: Ministerie van Veiligheid en Justitie, Dienst Justitiële Inrichtingen

Opdrachtgever: Ministerie van Veiligheid en Justitie, Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum

Copyright WODC 2016

Voorwoord

Binnen het justitiedomein krijgen slachtoffers, daders en andere betrokkenen de laatste jaren meer mogelijkheden om op een persoonlijke wijze te reageren op misdrijven en te werken aan herstel van (im)materiele schade. Herstelgericht werken met daders binnen een detentieomgeving past in deze ontwikkeling. Hierbij is het doel om een bewustwordings- en herstelproces op gang te brengen onder daders die veroordeeld zijn voor een delict. Deze manier van werken sluit aan bij een van de pijlers van de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) die in Nederland belast is met het detineren van strafrechtelijk veroordeelden: “insluiten, *herstellen* en voorkomen”. DJI streeft de komende jaren naar een meer herstelgerichte gevangencultuur: een meer open en herstelgericht klimaat in de inrichtingen (onder gedetineerden en het personeel), zodat er meer en betere mogelijkheden ontstaan om slachtoffer- en herstelgericht te werken.

Ten behoeve van dit streven van DJI zijn er in dit onderzoek drie herstelgerichte cursussen geëvalueerd die worden gegeven in detentie: Puinruimen, SOS en DAPPER. Daarbij is in grote mate samengewerkt met ontwikkelaars, uitvoerders en andere betrokkenen bij deze cursussen. Wij willen hen hiervoor heel hartelijk bedanken: dankzij hun medewerking en bijdragen kon dit onderzoek worden uitgevoerd en konden de opzet, onderbouwing en uitvoering van de cursussen inzichtelijk worden gemaakt. Daarnaast zijn wij bijzondere dank verschuldigd aan de gedetineerden die de herhaalde enquêtes hebben ingevuld in het huidige onderzoek: hun antwoorden boden een belangrijke extra bron van informatie over de cursussen.

Tijdens het onderzoek zijn we met raad en daad terzijde gestaan door een begeleidingscommissie, bestaande uit de volgende personen:

Dr. John Blad, Erasmus Universiteit, Erasmus School of Law (voorzitter)
Drs. Jan Bouman, Ministerie van Veiligheid en Justitie, Dienst Justitiële Inrichtingen (aanvrager)
Drs. Annemarie ten Boom, Ministerie van Veiligheid en Justitie, WODC (opdrachtgever)
Dr. Hedy Stegge, De Forensische Zorgspecialisten, De Waag
Dr. Toon Molleman, Ministerie van Veiligheid en Justitie, Dienst Justitiële Inrichtingen

Wij zijn de voorzitter en de leden van de begeleidingscommissie zeer erkentelijk voor de bruikbare feedback, de prettige samenwerking en constructieve discussies. Ook zij hebben een grote bijdrage geleverd aan het welslagen van dit onderzoek.

Enschede, 19 juli 2016

Sven Zebel (projectleider)

Inhoudsopgave

Samenvatting	p. 5
I Inleiding	p. 15
II Planevaluatie: methoden van onderzoek	p. 21
II.a. Bestudering van de handleidingen en aanvullende documentatie	p. 21
II.b. Interviews met de initiatiefnemers /ontwikkelaars van de cursussen	p. 23
II.c. Opstellen van een interventie-proces-uitkomst model voor elke cursus	p. 24
II.d. Systematisch literatuuronderzoek	p. 24
III Planevaluatie: bevindingen	p. 30
III.a. Onderbouwing en opzet van de cursussen	p. 30
III.b. Een vergelijking van de drie cursussen	p. 58
III.c. Evaluatie van de cursussen aan de hand van de literatuur	p. 61
IV Verkennende procesevaluatie: methoden van onderzoek	p. 67
IV.a. Analyse van kenmerken uitvoering en deelnemers aan de cursussen	p. 67
IV.b. Interviews met uitvoerders van de cursussen	p. 68
IV.c. Enquêtes onder gedetineerden die deelnemen aan de cursussen	p. 69

V	Verkennde procesevaluatie: bevindingen en discussie	p. 72
	V.a. Analyse van kenmerken uitvoering en deelnemers aan cursussen	p. 72
	V.b. Interviews met uitvoerders van de cursussen	p. 78
	V.c. Enquêtes onder gedetineerden die deelnemen aan de cursussen	p. 104
VI	Conclusie en discussie	p. 111
VII	Referenties	p. 122
	Bijlage 1 Interviewschema voor ontwikkelaars van de cursussen	p. 127
	Bijlage 2 Interviewschema voor uitvoerders van de cursussen	p. 133
	Bijlage 3 Overzicht literatuur herstelgerichte cursussen binnen detentie	p. 140

Samenvatting

Er valt de laatste jaren een toename aan herstelgerichte activiteiten waar te nemen binnen het justitiedomein die slachtoffers, daders en andere betrokkenen mogelijkheden geven om op een persoonlijke wijze te reageren op misdrijven en te werken aan herstel van (im)materiële schade bij en tussen partijen. Herstelgericht werken met daders in een detentieomgeving past in deze ontwikkeling; hierin is het doel niet primair om daders en slachtoffers bijeen te brengen in bemiddeld contact, maar om een bewustwordings- en herstelproces op gang te brengen onder daders die veroordeeld zijn voor een delict. Deze manier van werken sluit ook aan bij een van de pijlers van de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) die in Nederland belast is met het detineren van strafrechtelijk veroordeelden: “insluiten, herstellen en voorkomen”. DJI streeft naar een meer herstelgerichte gevangencultuur de komende jaren: een meer open en herstelgericht klimaat in de inrichtingen (onder gedetineerden en het personeel) zodat er meer en betere mogelijkheden ontstaan om slachtoffer- en herstelgericht te werken. In het verlengde van dit streven van DJI had het huidige onderzoek als doel om drie herstelgerichte cursussen te evalueren, waarvan twee al enige jaren worden gegeven in Nederlandse detentie inrichtingen: de cursus Puinruimen (sinds 2004) en SOS (sinds 2006) voor volwassen gedetineerden. De derde cursus betrof DAPPER, die in 2012 is ontwikkeld voor jeugdige gedetineerden en sinds november 2015 landelijk wordt uitgerold.

Aangezien de huidige (vorm van deze) drie cursussen nog niet eerder werden onderzocht werd een plan- en procesevaluatie uitgevoerd. Meer concreet beoogde dit onderzoek allereerst een planevaluatie van de drie cursussen waarin de achtergronden, werkwijzen, mechanismen en doelen van elke cursus inzichtelijk gemaakt werden, en belangrijke overeenkomsten en verschillen tussen de cursussen werden geïdentificeerd. In deze planevaluatie werd ook aan de hand van de literatuur onderzocht of er bewijs kon worden gevonden voor het kunnen behalen van de beoogde doelen in elke cursus. Daarnaast werd in dit onderzoek een verkennende procesevaluatie uitgevoerd, om een beeld te krijgen van de uitvoering van de cursussen in de praktijk. Er werd in kaart gebracht hoe vaak de cursussen de laatste jaren zijn gegeven en aan wie, wat de ervaringen van uitvoerders en deelnemers aan de cursussen zijn en in hoeverre formeel gestelde doelen behaald (kunnen) worden volgens deelnemers en uitvoerders. Om deze plan- en procesevaluatie op gedegen en zorgvuldige wijze uit te voeren, werd gekozen voor een mix van onderzoeksmethoden: in de planevaluatie werd de cursusdocumentatie bestudeerd en werden interviews uitgevoerd met de ontwikkelaars van de cursussen. Daarnaast werd een systematisch literatuuronderzoek uitgevoerd. Voor de procesevaluatie werden registratiegegevens van de cursussen geanalyseerd, interviews uitgevoerd met uitvoerders en werden herhaalde metingen (enquêtes) afgenomen onder deelnemers aan de cursussen.

Alle bevindingen in ogenschouw nemend, scheidt het huidige onderzoek een voorzichtig, doch duidelijk positief beeld van de opzet en onderbouwing van elk van de drie cursussen en van de uitvoering van de cursussen Puinruimen en SOS. Deze conclusie zal hieronder verder worden toegelicht en onderbouwd. Het schetsen van een beeld van de uitvoering van de cursus DAPPER (procesevaluatie) bleek helaas zeer beperkt uitvoerbaar in dit onderzoek, doordat deze cursus pas sinds november 2015 uitgerold en uitgevoerd werd, waardoor er weinig registratiegegevens en ervaringen van deelnemers en uitvoerders

in kaart gebracht konden worden. Om die reden kunnen er geen conclusies worden getrokken over de uitvoering van DAPPER – dat zal in vervolgonderzoek dienen te geschieden (zie ook bij aanbevelingen).

Planevaluatie

Uit de planevaluatie komt allereerst naar voren dat de achtergrond, opzet en onderbouwing van elk van de drie cursussen gedetailleerd en uitvoerig zijn beschreven. Daarbij valt op dat de cursussen Puinruimen en SOS meer zijn geschreven en opgezet vanuit (buitenlandse) ervaringen in de praktijk, terwijl de cursus DAPPER een meer theoretische basis kent door de inbedding in de basismethodiek YOUTURN die gehanteerd wordt in de JJI's. De cursusdocumenten, aangevuld met de inzichten uit de interviews met de ontwikkelaars, maakten het ook mogelijk om voor elke cursus een *interventie-proces-uitkomst* model op te zetten. Hierin wordt gespecificeerd via welke bijeenkomsten (of activiteiten) in de cursus welke veranderprocessen in de deelnemers in gang worden gezet (i.e. mechanismen) en hoe deze bijeenkomsten en mechanismen verondersteld worden bij te dragen aan het behalen van specifieke doelen en uitkomsten.

Overeenkomsten tussen de cursussen

Gelet op de overeenkomsten tussen de drie cursussen valt allereerst op dat bij elk van de cursussen mogelijke deelnemers vooraf gescreend worden op hun geschiktheid om in een groep te kunnen functioneren. Daarnaast zijn er enkele gemeenschappelijke doelen die elk van de cursussen nastreven in de cursusdocumentatie:

- Een toename bewerkstelligen in het inzicht van gedetineerden in de gevolgen van (eigen) criminaliteit voor (directe en indirecte) slachtoffers.

In elk van de cursussen is een belangrijk mechanisme om dit doel te bereiken dat gedetineerden zich gaan verplaatsen in slachtoffers van criminaliteit en zich daarbij bewust voorstellen welke gedachten en gevoelens deze slachtoffers hebben (empathie ervaren voor slachtoffers).

- Het bewerkstelligen van een toename in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden.

In de cursussen wordt hiermee bedoeld op het meer nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden in het algemeen als ook voor het eigen delict. Dit kan zich uiten in het feit dat de gedetineerden de oorzaken en gevolgen van daden meer aan zichzelf toeschrijven na de cursus (in plaats van vooral aan anderen of omstandigheden, zogenaamde denkfouten of neutralisaties) en bijvoorbeeld meer nadenken over of gemotiveerd zijn geworden om de aangerichte schade te herstellen.

- Gedetineerden meer kennis en inzicht te geven in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiële en immateriële schade.

Dit vindt in elke cursus plaats aan de hand van deels verschillende werkwijzen, maar een overeenkomstige werkwijze is dat in alle cursussen deelnemers worden geïnformeerd over de mogelijkheid van herstelbemiddeling met slachtoffers via de organisatie Slachtoffer in Beeld.

Daarnaast komt uit de cursusdocumentatie en interviews naar voren dat bij alle cursussen het opbouwen van een veilig groepsproces en het creëren van vertrouwen een belangrijke werkwijze is om de gestelde doelen te bereiken. Door het maken van duidelijke afspraken bij aanvang, het doen van ijsbrekeroefeningen, ruimte te bieden aan het eigen ervaren slachtofferschap van de gedetineerden en/of de onderwerpen van de cursus in het begin meer afstandelijk bespreken en later meer op de gedetineerden zelf te betrekken, beogen de cursussen het groepsproces te stimuleren en een sfeer van veiligheid en vertrouwen te creëren.

Verschillen tussen de cursussen

De belangrijkste verschillen tussen de cursussen betroffen allereerst de doelgroep en inclusiecriteria: Puinruimen en SOS richten zich op volwassen gedetineerden, die op basis van *vrijwilligheid* kunnen deelnemen. Een belangrijk criterium voor deelname bij deze cursussen is dan ook de motivatie om aan herstel en verandering te werken. De cursus DAPPER richt zich op jeugdige gedetineerden, voor wie deelname een verplicht onderdeel is van het dagprogramma. Motivatie voor deelname is derhalve geen inclusiecriteria. Daarnaast zijn er verschillen qua werving: dat gebeurt bij Puinruimen en DAPPER door uitvoerders in de inrichtingen zelf, terwijl dit bij SOS meer variabel is (soms door uitvoerders zelf in de inrichting, soms door personeelsleden uit de inrichting die de cursus niet geven).

De belangrijkste verschillen in de gestelde doelen betroffen het verkleinen van het recidiverisico van gedetineerde deelnemers. Puinruimen en DAPPER kennen dit doel wel expliciet in de documentatie, terwijl dat bij SOS niet het geval is. DAPPER stelt zich daarnaast tot doel het herkennen en erkennen van schuldgevoelens als constructieve gevoelens, en schaamtegevoelens als meer destructieve gevoelens die niet bijdragen aan het herstelproces. Schuld- en schaamtegevoelens worden wel genoemd in de cursussen Puinruimen en SOS, maar niet als expliciet doel en ook niet gedifferentieerd als constructief versus destructief voor het herstelproces.

Daarnaast verschillen de cursussen voor wat betreft de positie van de uitvoerders van de cursussen. Bij Puinruimen en DAPPER wordt de cursus gegeven door personeel dat in dienst is van de inrichting zelf. De cursus SOS wordt gegeven door medewerkers of onbetaalde vrijwilligers van Gevangenzorg Nederland, een externe, niet-justitiële organisatie.

Tot slot is een ander belangrijk verschil dat SOS verschillende programma's kent (langere groepscursus, individuele cursus, kortdurende meetings voor groepen) waarmee gedetineerden met verschillende verblijfsduren en individuele behoeften geacommodeerd kunnen worden. Puinruimen en DAPPER kennen beiden één modaliteit van uitvoering.

Evidentie in de literatuur voor gemeenschappelijke doelen

Ondersteuning voor het doel 'toename van inzicht in de gevolgen van criminaliteit voor slachtoffers'

Uit de systematische literatuurstudie in de planevaluatie kwam naar voren dat er duidelijk bewijs bestaat voor het behalen van het doel 'een toename in het inzicht van gedetineerden te bewerkstelligen in de gevolgen van (eigen) criminaliteit voor (directe en indirecte) slachtoffers' dat de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER zich allen stellen. Uit zes van de acht kwalitatief sterkste evaluatiestudies naar herstelgerichte cursussen onder gedetineerden die we aantreffen in de literatuur, kwam naar

voren dat de kennis over en gevoeligheid voor de gevolgen van criminaliteit voor directe en indirecte slachtoffers kan toenemen door een herstelgerichte cursus.

Geen eenduidig bewijs voor doel 'toename verantwoordelijkheid nemen'

De literatuur is minder eenduidig positief over de vraag of cursussen zoals Puinruimen, SOS en DAPPER het doel 'een toename in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden te bewerkstelligen' kunnen behalen. Herstelgerichte, 'Impact of Crime' (IOC) of 'Victim Impact Cursussen' lijken deze potentie wel te hebben, aangezien dit in enkele van de acht evaluatiestudies werd aangetoond. In twee andere van de acht sterkste evaluatiestudies waarin verantwoordelijkheid werd onderzocht kwam dit effect echter minder duidelijk en robuust naar voren.

Onduidelijk of doel 'meer kennis en inzicht in het herstellen van materiële en immateriële schade' bereikt kan worden

In de literatuur werd geen informatie gevonden over de vraag of de drie cursussen succesvol zouden kunnen zijn in het teweegbrengen van meer kennis en inzicht in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiële en immateriële schade onder gedetineerden.

Belang van de werkwijze 'opbouwen van veilig groepsproces en creëren van vertrouwen' voor behalen van doelen

Daarnaast kwam er weinig naar voren uit de acht evaluatiestudies over de vraag of "het opbouwen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen" een belangrijke of juist onbelangrijke werkwijze is om de gestelde doelen en uitkomsten van herstelgerichte cursussen te bereiken. Ook deze vraag lijkt nog weinig onderzocht. In slechts een van de acht studies vonden we enige steun hiervoor. Ander, niet op herstelgerichte cursussen gericht onderzoek bood verdere ondersteuning: justitiële (jeugd)instellingen die gekenmerkt worden door een meer open groepsklimaat gaan gepaard met meer empathie voor anderen onder jeugdige gedetineerden, een actievere manier van omgaan met de detentie en met een sterkere motivatie om aan behandeling deel te nemen door deze jongeren. Vertaald naar herstelgerichte cursussen lijkt het bewerkstelligen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen dus een gunstige uitwerking te kunnen hebben voor het behalen van bovenstaande doelen.

Evidentie in de literatuur voor doelen die verschillen tussen de cursussen

Onduidelijk of cursussen recidive beïnvloeden

Er vielen weinig uitspraken te doen over het doel 'het verkleinen van het risico op recidive van gedetineerden' dat specifiek geldt voor DAPPER en Puinruimen (maar niet voor SOS) op basis van de acht evaluatiestudies. Wel kan gesteld worden dat de effecten van de herstelgerichte cursussen die naar voren komen in de acht evaluatiestudies beschouwd worden als factoren die *indirect* het risico op het plegen van recidive verkleinen (e.g. beter en bewuster om konden gaan met eigen (negatieve) gevoelens richting anderen). Onderzoek naar de vraag of de veranderingen van dergelijke indirecte factoren door deelname aan herstelgerichte programma's ook sterk genoeg zijn om de recidive na vrijlating daadwerkelijk te verlagen is echter nog niet voorhanden.

Schuld- en schaamtegevoelens tijdens herstelgerichte cursussen

Op basis van de acht evaluatiestudies konden ook geen uitspraken worden gedaan over het specifieke doel 'het herkennen en erkennen van schuldgevoelens als constructieve gevoelens, en schaamtegevoelens als meer destructieve gevoelens' die in de cursus DAPPER geformuleerd is, maar niet in de cursus Puinruimen en SOS. Op basis van ander, niet op herstelgerichte cursussen gericht onderzoek kon er echter wel op dit doel gereflecteerd worden. Op basis van dat onderzoek lijkt er ondersteuning te bestaan voor het idee van de constructieve aard van schuldgevoelens, en de meer negatieve, destructieve uitwerking van schaamte. Echter, schaamte lijkt ook een interessante, andere kant te hebben: doordat schaamte gepaard kan gaan met zich willen verbergen voor anderen (of willen voorkomen dat je 'afgaat' in de ogen van anderen) kan het ook een gunstige uitwerking hebben en een afname van recidive voorspellen.

Procesevaluatie

De procesevaluatie van de cursussen Puinruimen en SOS versterken het gematigd positieve beeld over de cursussen dat is ontstaan door de planevaluatie – dat wordt hieronder toegelicht aan de hand van de belangrijkste bevindingen.

Uitvoerings- en deelnemerskenmerken:

Een kleine, heterogene groep deelnemers waarvan een grote meerderheid de cursus voltooid

Uit de registratiegegevens blijkt dat beide cursussen regelmatig worden gegeven in verschillende PI's, maar dat het aantal deelnemers aan de cursussen klein is (ongeveer 500 deelnemers in twee jaar) – zeker als dat zou worden vergeleken met het aantal volwassen gedetineerden in Nederland de laatste jaren (in 2014 bijvoorbeeld werden ruim 33 duizend unieke volwassenen ingesloten in een PI; Linckens & Loeff, 2015).

De registratiegegevens maken verder duidelijk dat een heterogene groep volwassen gedetineerden vrijwillig deelneemt aan beide cursussen. Beide cursussen kennen ook een opvallend hoog percentage deelnemers dat de cursus afmaakt (tussen 75 en 83 %), zeker als in ogenschouw wordt genomen dat veel deelnemers ernstige delicten hebben gepleegd, vaak eerder gedetineerd zijn geweest en gemiddeld een detentie duur hebben tussen de 13 en 34 maanden.

Het beeld dat ontstaat uit de registratiegegevens is echter ook dat beide cursussen vaak een op zichzelf staande activiteit zijn, die voor deelnemers weinig vervolgstappen kent. Een minderheid van de deelnemers neemt na de cursus de stap richting herstelbemiddeling via Slachtoffer in Beeld of heeft nagesprekken/een bezoektraject met medewerkers van Gevangenzorg Nederland, maar in veel gevallen lijkt er geen vervolg te zijn.

Interviews met de uitvoerders: het belang van bekendheid en uitvoering zoals beoogd

Uit de interviews met de uitvoerders van de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER blijkt dat de werving van deelnemers verschilt tussen de cursussen, hetgeen uit de planevaluatie ook al naar voren kwam. Herstelconsulenten en Geestelijke verzorgers betrokken bij de cursus Puinruimen kunnen zelf

gedetineerden werven op de afdelingen, terwijl medewerkers van de externe organisatie Gevangenzorg Nederland (die SOS geeft) afhankelijk zijn van de PI locatie of zij zelf kunnen werven op afdelingen of dat PI medewerkers dat doen. Bij DAPPER is deelname van jongeren verplicht, en vindt er daarom alleen selectie van deelnemers plaats.

Uit alle interviews komt ook naar voren dat positieve bekendheid van de cursus binnen de instelling helpend is voor de werving van deelnemers en het welslagen van de cursus. Daar waar volwassen gedetineerden onderling over de cursus spreken en/of PI medewerkers kennis en ervaring hebben met de cursus, wordt de werving sterk bevorderd en lijken er meer gedetineerden te willen deelnemen aan de cursus. Daar waar dat veel minder het geval is, vindt de werving veel stroever plaats.

Een andere belangrijke bevinding is dat alle uitvoerders laten blijken de cursus in grote lijnen uit te voeren zoals dat staat aangegeven in de cursusdocumentatie. De meeste variatie in de uitvoering lijkt zich voor te doen bij de cursus Puinruimen op de verschillende locaties, terwijl bij SOS en DAPPER de variatie minder groot lijkt te zijn op basis van de interviews. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat Puinruimen niet wordt aangestuurd vanuit een centrale organisatie of stichting, die bijvoorbeeld ook trainingen organiseert voor (nieuwe) cursusleiders of trainers (zoals Gevangenzorg Nederland voor SOS en Stichting180 voor DAPPER).

Tot slot geven de uitvoerders aan dat de meeste doelen die zijn gesteld in de cursusdocumentatie ook bereikt kunnen worden in de praktijk, al vinden uitvoerders het lastig om bij doelen die een verandering op de langere termijn omvatten (bijvoorbeeld recidive risico verkleinen) aan te geven *hoe* die doelen precies bereikt worden door de cursus.

De positieve ervaringen van de deelnemers zelf:

het belang van de groep, vergroot inzicht in gevolgen en positiever over herstelbemiddeling

De gedetineerden die hebben deelgenomen aan een van de drie cursussen en bereid waren de enquêtes in te vullen evalueerden de cursus positief: het werd gezien als leerzaam en nuttig, werd op goede wijze gegeven door de trainer en kreeg een 8,1 als gemiddeld rapportcijfer. De cursussen Puinruimen en SOS werden even positief beoordeeld; door het lage aantal deelnemers bij DAPPER die de enquêtes invulden kon deze cursus niet worden vergeleken met de andere cursussen.

Deelnemers noemden ook de mogelijkheden die de cursusgroep biedt om hun verhaal kwijt te kunnen en hoe ze sociale steun kunnen vinden bij de groep voor het verwerken van het delict als belangrijke eigenschappen van deze cursussen. Deze aspecten komen *niet* terug in de formele doelen maar worden wel als positieve aspecten door veel deelnemers genoemd.

Uit de analyse van de herhaalde metingen in de enquêtes kwam naar voren dat de deelnemers een robuust, vergroot inzicht rapporteerden na afloop van de cursus (in vergelijking met daarvoor) in de impact en reikwijdte van criminaliteit voor (in)directe slachtoffers. Dit is in overeenstemming met de uitkomsten van de planevaluatie. Deelnemers rapporteerden echter geen grote verandering in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden (het tweede gemeenschappelijke doel) in de herhaalde metingen van de enquêtes. Ook dat komt overeen met de bevindingen uit het

literatuuronderzoek in de planevaluatie. Tot slot rapporteerden de deelnemers in de enquêtes na afloop van de cursus positiever te zijn over wat herstelbemiddeling voor hen persoonlijk zou kunnen betekenen dan daarvoor. Deze bevinding lijkt te suggereren dat de cursussen bijdragen aan het bereiken van het gemeenschappelijke, beoogde doel 'meer kennis en inzicht in de (on)mogelijkheden van herstellen van (im)materiële schade'. Dit is een interessante bevinding, die in eerdere studies in de literatuur nog niet werd geobserveerd.

Limitaties, reflecties en aanbevelingen

Enkele beperkingen van het huidige onderzoek

Alvorens een aantal aanbevelingen te doen op basis van dit onderzoek, dienen enkele beperkingen besproken te worden bij het bescheiden, doch positieve beeld dat ontstaat over de cursussen op basis van de uitgevoerde plan- en procesevaluatie.

De literatuur over de doelen die bereikt kunnen worden onder gedetineerden met het uitvoeren van herstelgerichte cursussen is beperkt. Daarbij komt dat de aangetroffen studies vooral onderzocht hebben wat de cursus als geheel teweegbrengt bij gedetineerden, zonder dat er specifiek onderzocht is welke werkzame aspecten van een cursus nu precies bijdragen aan het verwezenlijken van een doel. Het is mogelijk dat wanneer deze lacune in de literatuur over een aantal jaar is verdwenen en er meer en meer *procesgerichte* studies zijn uitgevoerd, het beeld over de cursussen zoals die in Nederland worden uitgevoerd bijgesteld moet worden.

De registratie van uitvoerings- en deelnemerskenmerken die werd gebruikt voor de procesevaluatie bevatte op een aantal punten veel missende informatie. Er bestaat duidelijk nog geen centrale informatieverzameling en standaardwijze van informatie verzamelen voor alle herstelgerichte cursussen. Het feit dat veel verschillende mensen op ons verzoek gegevens moesten gaan verzamelen over individuele deelnemers, kan maken dat de informatie ook op verschillende wijze is gerapporteerd en daardoor minder betrouwbaar is.

Tot slot: de bevindingen uit de enquêtes laten een gunstig beeld zien van de cursussen. Echter, het is niet ondenkbaar dat er sprake is van een toenemende self-selection bias bij de herhaalde enquête-metingen: deelnemers die positief waren over de cursus en goede ervaringen opdeden waren wellicht meer geneigd de tweede en derde enquête in te vullen dan deelnemers die minder goede ervaringen hadden. Gezien de aanzienlijke uitval die plaats vond tussen de eerste en laatste meting dient hiermee sterk rekening te worden gehouden bij de interpretatie van de bevindingen. Daarnaast is het zeer belangrijk te vermelden dat we in dit onderzoek niet konden beschikken over een vergelijkings- of controlegroep. Dit is met name van belang bij de interpretatie van de uitkomsten van de herhaalde metingen: het is in theorie goed mogelijk dat de veranderingen in deelnemers die werden geobserveerd niet een gevolg waren van deelname aan de cursus, maar louter een verandering in de tijd weergeven (die losstaat van de inhoud van de cursus). Dit lijkt echter een onwaarschijnlijk gegeven, aangezien de veranderingen die werden geobserveerd ook aansluiten bij de formele doelen die de cursussen zichzelf stellen. Het is echter niet onmogelijk.

Enkele theoretische reflecties (en aanbevelingen) naar aanleiding van de evaluatie

In de opzet van de onderzochte cursussen spelen, soms impliciet en bij DAPPER expliciet, veronderstellingen met betrekking tot emoties zoals schuld en schaamte een rol. Zo wordt bij DAPPER verondersteld dat schaamte een blokkerende emotie is, die aan sociaal-constructief, herstelgericht gedrag in de weg kan staan, terwijl schuld wordt gezien als een constructieve emotie. Zoals echter aangegeven bij de planevaluatie en blijkend uit andere literatuur, blijkt één en ander toch een stuk complexer te zijn. Nathan Harris stelt bijvoorbeeld – in navolging van onder andere Braithwaite – dat een bepaald type ‘schaamte’ zeer vruchtbaar kan zijn voor het overnemen van sociale conventies en het ontwikkelen van gewenst sociaal gedrag. Dit hangt echter wel samen met het management van de persoon van zijn – tegelijk bestaande – verschillende identiteiten, de mate van integriteit die hij kan ontwikkelen en handhaven en de context waarin hij wordt aangesproken. Dit roept niet alleen de vraag op welke betekenis bepaalde morele emoties kunnen hebben, maar ook hoe en of deze emoties kunnen worden bevorderd, dan wel tegengegaan, door een bepaalde methodische benadering in de context van justitiële inrichtingen en welke ‘best practices’ er op dat gebied bestaan.

Daarnaast valt in deze evaluatie op dat het doel van de cursussen om gedetineerden te stimuleren meer verantwoordelijkheid te laten nemen voor eigen daden vooral als een verbale of psychologische uitkomst wordt geoperationaliseerd. Echter, een toename in verantwoordelijkheid nemen zou ook geoperationaliseerd kunnen worden in termen van specifieke gedragsveranderingen van gedetineerden na de cursus. Als gedetineerden na afloop van de cursus bijvoorbeeld stappen ondernemen om excuses te maken richting indirecte en/of directe slachtoffers of bemiddeld contact willen aangaan, dan kan dat ook worden geduid als een teken van een toegenomen gevoel van verantwoordelijkheid. Kortom: naast het inzetten op een interne verandering van gedetineerden, zou ook uitdrukkelijker kunnen worden meegenomen in het gedachtengoed van de cursussen dat specifieke gedragingen of handelingen ook een weergave kunnen zijn van toegenomen verantwoordelijkheid nemen. Wellicht dat met een dergelijke, bredere operationalisatie ook meer en een beter inzicht ontstaat in de potentie die deze cursussen hebben om dit doel te verwezenlijken.

Het valt aan te bevelen de theorievorming over bovenstaande twee onderwerpen onder de aanbieders van de herstelgerichte cursussen te bevorderen, bijvoorbeeld met gerichte, gezamenlijke expert-seminars.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Allereerst verdient het aanbeveling om in de nabije toekomst een procesevaluatie uit te voeren naar de cursus DAPPER. Dit onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat er sinds de landelijke uitrol in november 2015 verschillende cursussen DAPPER zijn gestart in de JJ’s; die cursussen konden zoals gezegd niet meer worden meegenomen in het huidige onderzoek. Nu de uitvoering van DAPPER op stoom begint te komen, kan verwacht worden dat de komende jaren voldoende ervaringen zullen worden opgebouwd voor een procesevaluatie. De twee interviews met uitvoerders van DAPPER die wij wel konden uitvoeren in dit onderzoek bieden interessante aandachtspunten voor een toekomstige procesevaluatie. Een belangrijk aandachtspunt dat werd genoemd door één van de uitvoerders is bijvoorbeeld de timing van DAPPER tijdens kortverblijf in detentie; een fase waarin veel jeugdigen nog verdachte zijn van een misdrijf en wachten op de uitkomst van hun strafzaak. De uitvoerder beargumenteerde dat dit lijkt te

zorgen voor veel uitval onder de deelnemers (veel jongeren die worden vrijgelaten) en ook een belemmerende factor kan zijn voor het bereiken van doelen in de cursus, door de vaak ontkennende houding die verdachten aannemen.

Dit onderzoek heeft laten zien dat de cursussen Puinruimen en SOS veelbelovend lijken te zijn in het kunnen bewerkstelligen van (een aantal van) de gestelde doelen bij gedetineerden, niet alleen direct na afloop van de cursus, maar ook vier tot zes weken na de cursus. Zoals hierboven bij de beperkingen uiteengezet, zijn deze bevindingen nog voorlopig. Om de mogelijke, positieve uitwerking die herstelgerichte cursussen kunnen hebben op gedetineerden beter en betrouwbaarder in beeld te krijgen, zouden in vervolgonderzoek de hier gebruikte herhaalde metingen op grotere schaal en gedurende langere tijd kunnen worden uitgezet bij cursusdeelnemers. Daarnaast zouden dezelfde metingen ook kunnen worden uitgezet onder gedetineerden die de cursus niet volgden (met dezelfde tijdsspanne tussen metingen), zodat een (gematchte) vergelijking kan worden gemaakt. Dergelijke gestandaardiseerde metingen zouden kunnen worden aangevuld met interviews met deelnemers aan de cursus zelf, om een aanvullend, verdiepend beeld te krijgen van hun ervaringen tijdens de cursus.

Aanbevelingen voor beleid rondom herstelgerichte cursussen in detentie

Het huidige onderzoek levert verschillende aanbevelingen en aandachtspunten op voor verdere beleidsvorming op het terrein van herstelgerichte cursussen in detentie.

Een eerste, concrete aanbeveling is om een meer gestandaardiseerde wijze van registratie in te voeren van de uitvoering van herstelgerichte cursussen. Als het voornemen is om de komende jaren herstelgerichte detentie verder (en meer) vorm te geven, dan zijn betere en vollediger registraties wenselijk, met het oog op het kunnen monitoren van cursussen in een instelling, het beter kunnen inbedden van cursussen in instellingen en voor verder (beleids)onderzoek. Bij voorkeur zou deze gestandaardiseerde registratie binnen elke instelling belegd moeten zijn waar herstelgerichte cursussen worden gegeven.

Een aandachtspunt voor verdere beleidsvorming over herstelgerichte cursussen is de vraag in hoeverre het wenselijk / nodig is om gedetineerden hun eigen daad te laten benoemen en bespreken in de cursus zelf. Het huidige onderzoek maakt niet duidelijk of dat een essentieel element is om bepaalde doelen te bereiken, maar de interviews met uitvoerders van de cursussen maken duidelijk dat hier verschillend over gedacht en mee omgegaan wordt. Sommige uitvoerders geven aan het lastig te vinden hierop aan te sturen en naar toe te werken bij gedetineerden, en laten het om die reden liever achterwege. Als het (toewerken naar) confrontatie met het eigen delict en de eigen houding van gedetineerden echter wordt gezien als een wezenlijk onderdeel, dan vergt dat wellicht extra training, screening en selectie van trainers, om er voor te zorgen dat zij dergelijke onderwerpen kunnen en durven bespreken met deelnemers.

Een ander aandachtspunt betreft de vraag of het nodig en wenselijk is dat de cursus Puinruimen meer gestandaardiseerd wordt op de verschillende locaties waar deze wordt gegeven. Uit deze evaluatie komt naar voren dat de geplande opbouw van de cursus niet overal wordt gevolgd, en dat er weinig mogelijkheden zijn en tijd is voor contact en afstemming tussen uitvoerders van verschillende locaties.

Wellicht zouden een centrale training of intervisiebijeenkomsten kunnen helpen hierin. Tegelijkertijd is ruimte voor eigen inbreng van uitvoerders (en deelnemers) wellicht belangrijk om draagvlak te kunnen creëren voor de cursus in verschillende PI's. Een balans tussen standaardisatie en ruimte voor eigen inbreng lijkt daarom belangrijk.

Een laatste aanbeveling betreft een betere en structurele inbedding van de cursussen in de PI's en JJI's. Uit de interviews met uitvoerders valt duidelijk op te maken dat een grotere bekendheid en positieve attitude van medewerkers in een PI of JJI bevorderend werkt voorafgaand aan de cursus – de werving van deelnemers verloopt dan veel beter en soepeler. Het moeilijk van de grond kunnen krijgen van een cursus in een inrichting wordt vrijwel altijd toegeschreven aan weerstand tegen of onbekendheid met de cursus in de PI.

Daarnaast komt uit de huidige evaluatie naar voren dat de cursussen vaak op zichzelf staand zijn, zonder (de mogelijkheid van) een vervolg binnen de inrichting na afloop voor deelnemers. Dit lijkt een gemiste kans, zeker als in ogenschouw wordt genomen wat de cursus teweeg lijkt te brengen onder deelnemers. Zo noemen de deelnemers de mogelijkheid om gevoelens en verhalen te delen met de groep als een belangrijk en wezenlijk aspect van de cursus. Een betere inbedding van de cursus binnen de PI of JJI zou daarom ook kunnen inhouden dat de deelnemers na afloop de mogelijkheid krijgen om elkaar weer op te zoeken. Dit zou bijvoorbeeld kunnen door deelnemers van verschillende afdelingen af en toe gemengd te laten recreëren, zoals bijvoorbeeld op een locatie gebeurt waar Puinruimen wordt gegeven.

In het interview met één van de uitvoerders van DAPPER worden concrete suggesties gedaan om een betere inbedding mogelijk te maken van een (nieuwe) cursus in een instelling (e.g. het organiseren van een plenaire sessie met alle instellingsmedewerkers en hen laten participeren 'als deelnemers' in de cursus). Een andere mogelijkheid is om deelnemers aan de cursus uit te nodigen op te treden als ambassadeurs van de cursus: zo woonden de huidige onderzoekers bijvoorbeeld een bijeenkomst bij waarin voormalige deelnemers aan de cursus Puinruimen (samen met de herstelconsulent) een video toonden over henzelf en wat de cursus voor hen betekend had. Bij deze bijeenkomst waren ook veel medewerkers aanwezig uit de inrichting zelf, die de cursus nog niet (goed) kenden. Na afloop was er de gelegenheid om met de deelnemers en de trainers in gesprek te gaan over de cursus.

Tot besluit

Dit rapport maakt duidelijk dat de uitvoering van herstelgerichte cursussen in detentie in Nederland voornog op kleine schaal plaats vindt. DJI heeft het voornemen om herstelgerichte detentie de komende jaren verder vorm te geven. De uitkomsten van dit onderzoek laten zien dat herstelgerichte cursussen goed opgezet en onderbouwd zijn, en suggereren dat deze ook herstelgerichte veranderingen teweeg kunnen brengen onder deelnemers. In combinatie met de aandachtspunten en aanbevelingen die hier worden gedaan, biedt dit rapport hopelijk een belangrijke impuls om herstelgerichte cursussen de komende jaren een groter en belangrijk onderdeel te laten zijn van herstelgerichte detentie in Nederland.

I Inleiding

De laatste jaren is er in Nederland binnen het justitiële domein een toenemende aandacht voor herstelgerichte activiteiten die voortvloeien uit het idee van herstelrecht: het bieden van mogelijkheden aan daders, slachtoffers en andere betrokkenen bij een delict om op persoonlijke wijze te reageren en te werken aan materieel en immaterieel herstel bij en tussen partijen (Marshall, 1999; Zehr, 2002). Dit past binnen de recente ontwikkelingen om slachtoffers een sterkere positie te geven in de justitiële afhandeling op misdrijven (Van Hoek & Slump, 2013; Lens, Pemberton & Cleven, 2015). Zo bestaat er sinds 2007 de mogelijkheid voor daders en slachtoffers van aangegeven delicten om het initiatief te nemen tot vrijwillige, bemiddelde contacten met de andere partij onder begeleiding van professionele bemiddelaars (Van Burik en collega's, 2010; Zebel, 2012). Deze 'slachtoffer-dadergesprekken' maken tot dusverre geen formeel onderdeel uit van het strafproces. Een ander voorbeeld zijn de recent gestarte pilots mediation in het strafrecht, waar de mogelijkheid van bemiddeling tussen slachtoffers en daders wordt aangeboden aan verdachten in de politie-, officiers- en rechters fase en de uitkomst daarvan wordt meegewogen in de strafbeschikking (Lens en collega's, 2015).

Naast deze activiteiten op het terrein van herstelbemiddeling, vinden er ook herstelgerichte activiteiten plaats die niet (direct) gericht zijn op het tot stand brengen van bemiddeld contact, maar in eerste instantie een bewustwordings- en herstelproces op gang trachten te brengen onder daders die veroordeeld zijn voor een delict. Dergelijk herstelgericht werken met daders kan buiten de muren plaats vinden (e.g. reclasseringstoezicht, bureau Halt), maar ook binnen de muren van een justitiële instelling. In dit onderzoek ligt de focus op het laatste: herstelgericht werken tijdens de detentie van volwassen en jeugdige daders. Dit heeft betrekking op activiteiten die gedetineerden meer inzicht moeten geven in de gevolgen van hun handelen voor slachtoffers en andere betrokkenen (zoals hun naasten), en hen de mogelijkheid geven om te werken aan het herstel van de schade die is aangericht bij deze partijen en de schade die de dader zelf ondervindt door het delict (Eijk, 2013, Jansen, Hissel & Homburg, 2008). Het (gaan) nemen van verantwoordelijkheid voor het eigen delict, het herkennen en toestaan van emoties zoals schuld en schaamte en deze kunnen gebruiken bij het werken aan herstel spelen hierbij een centrale rol (Dhami en collega's, 2009).

Zoals echter door verschillende auteurs al is opgemerkt, bestaat er geen sterke natuurlijke alliantie tussen de detentieomgeving en dergelijke herstelgerichte activiteiten (i.e. openstellen, verantwoordelijkheid nemen, berouw toelaten; Hagemann, 2003; Stokkom, 2004). Een vrijheidsbenemende straf kan detentieschade teweeg brengen: het verlies van allerlei rechten, goederen en diensten (werk, relaties, status) plaatst gedetineerden in een afhankelijke positie die hen angstig en onzeker maken over het gevangenisleven en de toekomst, en blijvende problemen kan opleveren (zoals controleverlies, een negatief beeld van het zelf, relatieproblemen). Eijk (2013) beschrijft hoe deze afhankelijkheid van externe (f)actoren kan maken dat gedetineerden zich vaak slachtoffer gaan voelen: detentie dient om hen verantwoordelijk te stellen voor hun criminele gedragingen, maar diezelfde omgeving biedt hen weinig mogelijkheden om deze verantwoordelijkheid te dragen. Om die reden kunnen gedetineerden zich gaan afkeren van het detentieregime (Hagemann,

2003), wat mogelijk het werken aan bewustwording, herstel en nemen van verantwoordelijkheid voor het misdrijf bemoeilijkt.

Dat wil echter niet zeggen dat er in alle Nederlandse detentie inrichtingen een klimaat heerst dat herstelgericht werken in sterke mate beperkt. Zo stellen Van der Helm en collega's in hun onderzoek dat de sociale omgeving in justitiële jeugdinstellingen gekenmerkt kan worden door een meer open groepsklimaat (een gestructureerde, veilige, op rehabilitatie gerichte omgeving) of meer gesloten groepsklimaat (asymmetrische machtsverhoudingen, afhankelijkheid van het personeel, gebrek aan respect, agressie; Van der Helm en collega's, 2011; 2012). Van der Helm (2011) beargumenteert dat een open groepsklimaat omstandigheden biedt die het nemen van het perspectief van anderen en het ervaren van empathie kunnen stimuleren. Op basis van onderzoek onder jeugdige gedetineerden in Nederlandse JJI's vonden zij ook empirisch bewijs hiervoor: een meer open en steunend groepsklimaat ging gepaard met meer empathie voor anderen (Van der Helm en collega's, 2012), een actievere manier van omgaan met de detentie en met een sterkere motivatie om aan behandeling deel te nemen door deze jongeren (Van der Helm en collega's, 2014).

Het streven van de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) naar een meer herstelgerichte gevangencultuur sluit nauw aan bij dergelijke bevindingen: niet alleen gedetineerden maar ook het klimaat en het personeel van justitiële inrichtingen dient in de cultuurverandering betrokken te worden. Een meer open en herstelgericht klimaat in de justitiële inrichting (bijvoorbeeld qua onderlinge bejegening en houding) zal ten goede komen aan de mogelijkheden voor gedetineerden om aan bewustwording en herstel te werken, zo is de gedachte (Blad, 2004; Van Hoek & Slump, 2013).

Het onderzoek dat voor u ligt spitst zich toe op drie typen herstelgerichte cursussen die al enige jaren worden gegeven in Nederlandse detentie inrichtingen: Puinruimen, SOS en DAPPER.

Puinruimen

Sinds 2004 wordt in verschillende PI's de 'multidisciplinaire leergroep Puinruimen' gegeven. De leergroep bestaat uit tien groepsbijeenkomsten onder leiding van een herstelconsulent, waarbij verschillende interne (geestelijke verzorging) en externe partijen worden ingezet (reclasseringswerkers, bemiddelaars van Slachtoffer in Beeld, ex-gedetineerden, slachtoffers of nabestaanden, Eigen Kracht Centrale). Doelen van de Puinruimen zijn (a) het op gang brengen van een bewustwordingsproces bij daders over de gevolgen van hun daden voor de directe slachtoffers, hun naasten en sociale omgeving, (b) het bieden van mogelijkheden om verantwoordelijkheid te nemen en (c) het stimuleren van de motivatie om iets van de aangerichte schade (in brede zin) te herstellen. De leergroep is vrijwillig en in principe toegankelijk voor alle gedetineerden, mits er een bereidheid en motivatie bestaat om over de gevolgen van eigen daden na te denken.

Jansen en collega's (2008) voerden een evaluatie uit van het project van herstelgerichte detentie in de PI Nieuwegein, waar de leergroep Puinruimen onderdeel van uitmaakt. Deze evaluatie maakte duidelijk dat in de groepsbijeenkomsten verschillende aspecten van het gedetineerd zijn werden besproken en werd gewerkt aan rehabilitatie. Met name in de bijdragen van Slachtoffer in Beeld en de gezamenlijke bijdragen van de herstelconsulent en de geestelijke verzorger stonden bewustwording, sympathie voor

slachtoffers en het verkennen/besprekbaar maken van gevoelens van schuld en spijt centraal (p.24-25). Uit de casebeschrijvingen komt verder naar voren dat de leergroep Puinruimen gegeven wordt naast andere herstelgerichte activiteiten in de PI, die kunnen dienen als een vervolgstap op de leergroep: bijvoorbeeld vervolggesprekken met de herstelconsulent en toeleiding naar herstelbemiddeling. De ervaringen van de onderzochte deelnemers aan de leergroep in de PI Nieuwegein waren zonder uitzondering positief; het draagt volgens hen bij aan het nemen van verantwoordelijkheid, verwerking en schuldbesef. Zij merkten daarbij echter wel op dat het spreken over het eigen delict vooral mogelijk was *tijdens* de bijeenkomsten; daarbuiten namen zij geen verandering en bereidheid waar om met andere gedetineerden en personeel te spreken over het delict (p. 44). De ervaringen van het personeel die nauw bij het herstelgerichte project waren betrokken waren ook positief; zij ondersteunden de doelstellingen en namen ook beoogde veranderingen waar bij de deelnemende gedetineerden. Dat gold echter niet voor de inrichtingswerkers die in mindere mate bij het project betrokken waren: een deel van hen vroeg zich af of herstelgericht werken in detentie (zoals tijdens de leergroep) wel haalbaar is in een detentieomgeving waar een strak regime heerst (p. 52).

SOS

SOS cursussen worden gegeven door vrijwilligers van Gevangenzorg Nederland (een christelijk geïnspireerde vrijwilligersorganisatie; zie www.gevangenzorg.nl). Er zijn lange en korte groepscursussen: SOS Cursus (voor volwassenen acht bijeenkomsten; voor jeugd zes bijeenkomsten¹) en SOS Meeting (drie bijeenkomsten; voor kortgestraften en voor hen die in het Huis van Bewaring verblijven). Daarnaast zijn er eenmalige SOS groepsgesprekken in de PI Lelystad, waar het 'Detentie Concept Lelystad' wordt gehanteerd (i.e. kortverblijvers die op zespersoons cellen verblijven, met een beperkt detentieregime en gebruik van elektronica; Post, Stolz & Miedema, 2007). Tot slot worden er sinds 2013 ook individuele SOS cursussen georganiseerd (Gevangenzorg Nederland, 2015).

Tijdens de cursus krijgen gevangenen meer inzicht in de gevolgen van criminaliteit voor alle betrokkenen, zo is de bedoeling. Het verkrijgen van meer inzicht in de eigen verantwoordelijkheid, slachtofferempathie en het werken aan herstel staan hierbij centraal (gevangenzorg.nl). Er werken ook slachtoffers mee door in de SOS Cursus te vertellen over hun ervaring met criminaliteit en de gevolgen die dit heeft voor hun leven. In een evaluatie van herstelgericht werken in Forensisch centrum Teylingereind, namen Wolthuis en Vandenbroucke (2009) ook de SOS Cursus voor jeugdigen onder de loep die daar sinds 2007 werd gegeven. Deelname voor jeugdigen was op vrijwillige basis; daarnaast dienden zij onder andere gemotiveerd te zijn om aan alle bijeenkomsten deel te nemen en aan de slag te gaan met onderwerpen als schuld, schaamte en slachtoffers (p. 44; hier werd door de gedragskundige op toegezien). Een verkenning van de impact van de cursus onder een kleine groep mannelijke deelnemers (n = 18) maakte duidelijk dat deze deelnemers na de cursus (vergeleken met hun mening voor de cursus) minder moeite hadden om over het delict te praten, zich meer verantwoordelijk voelden voor het eigen delict en beter begrepen wat de gevolgen kunnen zijn van hun delict voor een slachtoffer (met name doordat zij tijdens de cursus het verhaal van een slachtoffer hoorde; p. 48-49). Op andere

¹ Vanaf 2013 zijn geen SOS jeugdcursussen meer georganiseerd, i.v.m. terugloop van het aantal jeugdigen gevangenen en de daarbij behorende bezuinigingen. Bovendien zijn elementen van de SOS cursus intussen overgenomen door de module Dapper (van der Maas, 2015).

domeinen (o.a. sorry zeggen, iets willen doen voor het slachtoffer) bleek er minder positieve verandering plaats te vinden na de cursus in vergelijking met daarvoor.

DAPPER

Dit is een trainingsmodule voor kortverblijvers in Justitiële Jeugdinstellingen². DAPPER bestaat uit acht bijeenkomsten van een uur en wordt sinds 2015 geïmplementeerd in alle JJI's in Nederland (Stichting 180, 2014). DAPPER is een doorontwikkeling van twee voormalige herstelgerichte cursussen voor jeugdige gedetineerden: Slachtoffer in Beeld (van de gelijknamige stichting) en de cursus VASSST (Vertel Anderen over Schuld, Schaamte, Slachtoffers en Toekomst; zie Brik, 2010) die werd gegeven (Van Hoek & Slump, 2013). Het is een onderdeel van de basismethodiek YOUTURN, gericht op het vergroten van het morele besef bij jeugdigen in de JJI. In DAPPER worden jongeren gestimuleerd stil te staan bij de gevolgen van hun daden voor andere personen: slachtoffers, familie/vrienden van slachtoffers, eigen familie/vrienden en zelfs maatschappelijke gevolgen. Doelen zijn o.a. dat na het volgen van de module jongeren de begrippen slachtoffer en dader kunnen definiëren, de gevolgen van misdrijven voor slachtoffers kunnen benoemen, gevoelens van schuld, schaamte en berouw kunnen herkennen (en wellicht deels erkennen) en hun eigen bereidheid tot herstel hebben verkend. DAPPER wordt gegeven door gecertificeerde trainers die in dienst zijn bij DJI.

In de beschrijving van dit relatief nieuwe programma staat dat jongeren na strafoplegging doorgaans te weinig worden begeleid in het nemen van verantwoordelijkheid voor hun criminele gedrag (Stichting 180, 2014). Het doordenken van de gevolgen van eigen misstappen is niet eenvoudig, en lossen jongeren vaak op door anderen verantwoordelijk te stellen of het eigen gedrag op andere wijzen goed te praten (zogenaamde denkfouten of neutralisatietechnieken, Matza & Sykes, 1957). De training richt zich op het herkennen en erkennen van deze denkfouten, en maakt de gevoelens bespreekbaar die kunnen vrijkomen wanneer dergelijke neutralisaties worden losgelaten (schuld, schaamte en berouw). Het nemen van verantwoordelijkheid, loslaten van denkfouten en vergroten van het morele besef tijdens de cursus kan een opmaat zijn tot herstel: jongeren leren in de cursus ook op welke wijze zij iets van de aangerichte schade kunnen goedmaken (door middel van herstelbemiddeling bijvoorbeeld).

Probleemstelling

Hoe zien de herstelgerichte cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER er op papier en in de praktijk precies uit? Welke doelen worden er gesteld, welke verschillen en overeenkomsten zijn er tussen en binnen de cursussen en hoe worden ze ervaren door de betrokkenen? Hoe worden de cursussen verondersteld aan de beoogde doelen bij te dragen? Wat kan de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) leren uit de internationale literatuur op het terrein van herstelgericht werken?

Doel van het onderzoek

Mede op basis van de uitkomsten van dit onderzoek wil DJI herstelgerichte detentie in de toekomst verder vormgeven.

Het onderhavige onderzoek bestaat uit twee delen:

² Een deel van hen verblijft in de JJI op basis van een preventieve hechtenis en is nog niet veroordeeld

- Een planevaluatie waarin de doelen, veronderstelde werkzame mechanismen en opzet van de cursussen in kaart worden gebracht en worden vergeleken met de wetenschappelijke literatuur over de werking, beperkingen, en effecten van dergelijke cursussen onder gedetineerden.
- Een verkennende procesevaluatie waarin een gefundeerd beeld wordt gevormd over (verschillen in) de uitvoering van de cursussen en de ervaringen van deelnemers en uitvoerders.

De volgende onderzoeksvragen zullen worden beantwoord:

Planevaluatie

1. Welke doelen hebben de cursussen en wordt daarbij onderscheid gemaakt naar doelgroepen?
2. Hoe wordt in de cursussen globaal gewerkt aan het bereiken van die doelen; wat zijn op papier de essentiële elementen; zijn er veronderstelde werkende mechanismen? Is er sprake van een veranderingsmodel?
3. Welke overeenkomsten en verschillen worden in de opzet gesignaleerd tussen en binnen de cursussen? (denk hierbij behalve aan doelgroepen, vorm en inhoud van de cursussen bijv. aan kenmerken van de trainers)
4. In hoeverre is het plausibel dat de gestelde doelen bereikt worden, mede gezien relevante literatuur?
5. Welke werkzame mechanismen in herstelgerichte (victim impact/awareness) cursussen in detentie laat de literatuur zien die (nog) niet expliciet zijn opgenomen in de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER?

Procesevaluatie

6. Hoe vaak worden de cursussen jaarlijks gegeven en aan wie? (denk aan eventuele doelgroepen en kenmerken van de deelnemers, bijv. qua regime, leeftijd)
7. Hoe ziet de selectie van deelnemers er in de praktijk uit? In hoeverre is er gedurende de cursus sprake van uitval, van specifieke uitval en wat zijn daarvan de achtergronden?
8. In hoeverre worden essentiële elementen in de praktijk uitgevoerd? Wat wordt daarnaast nog uitgevoerd?
9. Wat zijn de ervaringen van deelnemers? Wat zijn volgens hen de essentiële elementen van de cursus?
10. Wat zijn de ervaringen van de uitvoerders? Wat zijn volgens hen de essentiële elementen van de cursus?
11. In hoeverre worden de formeel gestelde doelen bereikt volgens de deelnemers en de uitvoerders? Waardoor worden die doelen in hun ogen bereikt?
12. In hoeverre worden andere doelen bereikt volgens de deelnemers en de uitvoerders? Waardoor worden die andere doelen in hun ogen bereikt?
13. Hoe zijn de cursussen ingebed in de PI's – wat gaat er aan deelname door een gedetineerde vooraf en is er na afloop een vorm van nazorg/opvolging? (denk hierbij in elk geval aan rol van de geestelijke verzorging)

Algemeen

14. Welke verbeteringen voor plan en proces m.b.t. deze cursussen kunnen worden aanbevolen, mede gezien de literatuur?
15. Welke andere aanbevelingen m.b.t. herstelgericht werken door DJI kunnen worden gedaan, gezien het praktijkonderzoek en de literatuur? (denk hierbij bijv. aan andere, bijvoorbeeld elders effectief gebleken modaliteiten)

Leeswijzer

In hoofdstuk II worden allereerst de methoden van onderzoek die zijn gehanteerd bij de *planevaluatie* besproken, gevolgd door de bevindingen van de planevaluatie en een discussie daarvan in hoofdstuk III. In hoofdstuk IV volgt een beschrijving van de methoden van onderzoek bij de *procesevaluatie*, gevolgd door hoofdstuk V waarin de bevindingen van deze procesevaluatie worden weergegeven en bediscussieerd. In hoofdstuk VI worden de conclusies van het onderzoek besproken aan de hand van de onderzoeksvragen en worden een aantal verbeter suggesties en aanbevelingen geformuleerd ten aanzien van herstelgericht werken.

II Planevaluatie: methoden van onderzoek

II.a. Bestudering van de handleidingen en aanvullende cursusdocumenten (beantwoording van onderzoeksvraag 1, 2, 3)

In het eerste deel van de planevaluatie zijn de beoogde doelen (uitkomsten) en mechanismen om die doelen te bereiken (interventie- en procesvariabelen) van elke cursus zo goed mogelijk in kaart gebracht op basis van de handleidingen en eventuele andere aanwezige documentatie bij elke cursus.

Achterhalen of er extra documentatie bestaat over cursussen

Bij aanvang van dit project waren er vanuit het WODC verschillende documenten voorhanden die de onderbouwing en opzet van de drie cursussen bespreken. Om te achterhalen of er nog aanvullende of andere documentatie bestaat over de opzet en onderbouwing van deze cursussen, hebben we de contactpersonen van elke cursus benaderd en hen de lijst van documenten voorgelegd. Dat leverde enkele nieuwe documenten op; daarnaast waren er bij 2 van de 3 cursussen ook voorlichtingsfilms beschikbaar voor inzage.

Codetabel

Om de onderzoeksvragen 1 tot en met 3 systematisch te kunnen beantwoorden, is er allereerst een codetabel opgesteld met categorieën aan de hand waarvan de documentatie over elke cursus gecodeerd werd. De volgende categorieën werden opgesteld:

- *Doelen en uitkomsten*: De beoogde doelen en uitkomsten van de cursus.
- *Mechanismen*: Mechanismen en (verander)processen in de deelnemers zelf die tot de doelen en uitkomsten moeten leiden.
- *Werkwijzen*: De concrete acties en handelingen om de doelen, uitkomsten en mechanismen te bewerkstelligen (door trainers en deelnemers) waarop/waarmee de doelen/uitkomsten worden behaald.
- *Inclusie criteria*: Aan welke criteria moeten gedetineerden voldoen om te mogen deelnemen aan de cursussen? En hoe wordt hierop toegezien?
- *Professionele houding en vaardigheden*: Welke professionele houdingsaspecten en vaardigheden zijn voorgeschreven voor de uitvoerders/trainers van de cursussen (en hoe wordt hierop toegezien; trainingen/cursussen voor uitvoerders/trainers)?
- *Inbedding voorafgaand aan de cursus binnen de PI/JJI*: voorafgaande (herstelgerichte) activiteiten, gesprekken of programma's die verondersteld worden aan te sluiten op deze cursus, en de wijze waarop dat gebeurt.
- *Inbedding na afloop van de cursus binnen de PI/JJI*: in welke mate en op welke wijze er mogelijkheden zijn voor gedetineerden en anderen die door het misdrijf zijn geraakt ([netwerk van] slachtoffers, netwerk van gedetineerden) om de beoogde uitkomsten van de cursussen verder vorm te geven na afloop van de cursussen (binnen de detentieomgeving)?

Vervolgens is alle informatie in de documentatie van de cursussen gecodeerd aan de hand van bovenstaande categorieën; elke cursus werd daarbij gecodeerd door een ander lid van het onderzoeksteam.

Centrale thema's identificeren per categorie in elke cursus

Na het coderen heeft elke codeur in een tabel een overzicht gemaakt van de informatie die bij elke categorie was te vinden in de documentatie van de desbetreffende cursus. Per categorie heeft de codeur vervolgens een aantal centrale thema's geïdentificeerd en omschreven in de tabel; hierbij was het doel om indien mogelijk de (veel) verschillende stukken informatie per categorie terug te brengen tot een aantal gemeenschappelijke onderwerpen. Om dit te illustreren volgt hieronder eerst een deel van de informatie die werd gevonden bij de categorie 'doelen en uitkomsten' bij de cursus DAPPER, gevolgd door het thema dat de codeur daar aan toekende:

.... Stilstaan bij wat je gedaan hebt en daarvan de gevolgen overzien, is geen gemakkelijke opgave. Jongeren hebben de neiging dat probleem op te lossen door hun gedrag goed te praten, verkeerd te benoemen of anderen er verantwoordelijk voor te stellen. Deze module richt zich voornamelijk op het herkennen en deels erkennen van deze denkfouten.

Thema: *Her- en erkennen van denkfouten*

Een ander voorbeeld betreft een deel van de informatie die naar voren kwam in de categorie 'mechanismen' bij de cursus Puinruimen en het thema dat de codeur daarbij identificeerde:

... De reclassering vertelt wat zij voor gedetineerden kunnen betekenen. Dit bevat informatie over onder andere de Risc en rapportages. Gedetineerden worden gestimuleerd om eigen verantwoordelijkheid te nemen in hun zaak (en leven) en zichzelf op de hoogte te brengen van de zaken waar zij voor in aanmerking komen. Ze worden getriggerd een actieve houding aan te nemen ten aanzien van hun detentie, maar ook in het leven zelf. Tevens wordt in gesprek aangegeven hoe gedrag bepalend kan zijn. Verder is er in deze bijeenkomst veel ruimte voor vragen over het eigen reclasseringstraject, zodat mensen daadwerkelijk een beeld krijgen van de actieve rol die zij daarin zelf kunnen aannemen.

Thema: *Kennis opdoen over mogelijkheden en procedures ondersteuning*

Review van tabel

Elke tabel met het overzicht van de informatie per categorie en de daaraan toegekende thema's is vervolgens door een andere onderzoeker uit het onderzoeksteam kritisch bekeken; de feedback is daarbij teruggekoppeld en overlegd met de codeur. De eerste codeur heeft waar nodig na dit overleg aanpassingen gemaakt.

Bij elke cursus is de tabel vervolgens gebruikt om (a) een beschrijving op te stellen van de cursus aan de hand van bovenstaande categorieën (zie bij hoofdstuk 3), en (b) een eerste opzet van een interventie-proces-uitkomst model voor de cursus op te stellen.

II.b. Interviews met de initiatiefnemers en ontwikkelaars van de cursussen (beantwoording onderzoeksvragen 1, 2, 3)

Niet alle bovenstaande aspecten zijn bij elke cursus (uitvoerig) beschreven. Daarnaast kunnen er bij de initiatiefnemers en ontwikkelaars van de cursussen (impliciete) overwegingen hebben meegespeeld die niet expliciet zijn beschreven in de cursusdocumentatie. Om die reden zijn bij elk van de cursussen (Puinruimen, SOS en DAPPER) de initiatiefnemers en ontwikkelaars benaderd en face-to-face geïnterviewd, met als doel om het beeld van de cursusbijeenkomsten, mechanismen en uitkomsten dat ontstaat uit de cursusdocumentatie over elke cursus aan te vullen, te verdiepen, en waar nodig uit te breiden (zie ook onder bij 3).

Hiertoe werden semigestructureerde interviews afgenomen aan de hand van een gestandaardiseerd interviewschema dat bij elke cursus werd gehanteerd (zie Bijlage 1). Elk interview bestond uit twee delen: in het eerste deel werden de ontwikkelaars gevraagd een beschrijving te geven van de cursus, waarbij werd benadrukt dat het hierbij vooral ging om hoe de cursus op papier bedacht en bedoeld is en nog niet hoe het in de praktijk er aan toe gaat (dat is onderdeel van de procesevaluatie). In dit eerste deel kwamen dezelfde categorieën aan de orde als die gebruikt werden om de cursusdocumentatie te coderen (zie hierboven en Bijlage 1). In het tweede deel van het interview werd ruimte ingebouwd om specifiekere vragen te stellen over de opzet en/of inhoud van de cursus, die tijdens het bestuderen van de cursusdocumentatie naar boven kwamen.

Bij het begin van elk interview werden de deelnemers geïnformeerd over het doel en achtergrond van het onderzoek, en werd aangegeven dat deelname op vrijwillige basis geschiedde en hun bijdragen op anonieme wijze verwerkt zouden worden in het eindrapport.³ De deelnemers werd ook aangeboden dat zij een eerste conceptversie van het eindrapport van dit onderzoek konden becommentariëren op feitelijke onjuistheden (maar niet voor wat betreft de uitkomsten), mits zij vertrouwelijk zouden omgaan met deze conceptversie. Tot slot werd deelnemers gevraagd om toestemming voor het maken van een audio-opname van het interview. Alle ontwikkelaars stemden in met deelname, het meelesen van het eindrapport en de audio-opname.

In totaal zijn er vijf interviews uitgevoerd:

- Twee interviews met telkens twee ontwikkelaars van Puinruimen (in totaal vier ontwikkelaars)
- Eén interview met twee ontwikkelaars van de SOS cursussen
- Twee interviews met telkens één ontwikkelaar van de cursus DAPPER

De interviews verschilden in lengte tussen 77 en 140 minuten – interviews met één ontwikkelaar duurden gemiddeld genomen korter dan de interviews met twee ontwikkelaars. De audio-opnamen werden per deelonderwerp of vraag uitgewerkt en gebruikt om de beschrijving van de cursus op basis de cursusdocumentatie verder aan te vullen en te verdiepen.

³ Een van de ontwikkelaars gaf expliciet aan er geen problemen mee te hebben als haar naam gebruikt zou worden in het eindrapport als ontwikkelaar van de cursus DAPPER; om die reden wordt haar naam een aantal keer genoemd in de tekst.

II.c. Opstellen van een interventie - proces - uitkomst model voor elke cursus (beantwoording onderzoeksvraag 1, 2, 3)

Na bestudering van de cursusdocumentatie en verwerking van de interviews is voor elke cursus⁴ een interventie-proces-uitkomst model opgesteld waarin expliciet wordt gemaakt via welke centrale interventievormen en procesvariabelen (de mechanismen) de beoogde uitkomsten (doelen) tot stand zouden moeten komen onder gedetineerden. Eventuele belemmerende of bevorderende factoren die naar voren kwamen uit de documentatie en de interviews werden hierin verwerkt.

II.d. Systematisch literatuuronderzoek (beantwoording onderzoeksvraag 4 + 5)

In het tweede deel van de planevaluatie voerden we vervolgens een systematisch literatuuronderzoek uit om te achterhalen in hoeverre (a) de opgestelde interventie – proces – uitkomst modellen voor elke cursus ondersteund werden door de inzichten uit wetenschappelijke studies naar herstelgerichte detentie en (b) er werkzame (of juist belemmerende) mechanismen en uitkomsten naar voren komen in dergelijke studies die niet in de modellen zijn meegenomen. Dit literatuuronderzoek viel uiteen in twee delen:

- A Beschrijven van de mechanismen en uitkomsten van evaluatieonderzoek naar herstelgerichte detentie cursussen (e.g. victim impact classes; victim awareness programs).
- B Een overzicht geven van de bevindingen van studies die zich niet direct richtten op herstelgerichte detentie cursussen, maar wel onder (jeugdige en volwassen) gedetineerden hebben onderzocht of de veronderstelde interventie- en/of procesfactoren in de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER voorspellers zijn van/samenhangen met de beoogde uitkomsten.

Deel A

Gegeven de focus van dit onderzoek op herstelgerichte cursussen tijdens detentie, is in dit deel van het literatuuronderzoek gezocht naar studies die programma's of cursussen evalueren onder gedetineerden die minimaal beogen om (a) hen in staat te stellen de gevolgen van criminaliteit op (directe en indirecte) slachtoffers te begrijpen en (b) hen verantwoordelijkheid te laten nemen voor het eigen delict (Baglivio & Jackowski, 2015; Dhami en collega's, 2009; p. 439). Hiervoor is gebruik gemaakt van de zoekmachines Scopus, PsychINFO en Google Scholar en hebben wij ons beperkt tot publicaties in de laatste vijftien jaar. Zie Tabel II.1 voor een overzicht van de gebruikte zoektermen per zoekmachine, het aantal hits per zoekterm en het aantal relevante en nieuw gevonden titels.

Aan de hand van de titel en abstract van de zoekresultaten werd in eerste instantie beoordeeld of een artikel relevant leek. Was dit het geval, dan werd het artikel opgenomen in een literatuurlijst. Veel artikelen kwamen bij meerdere zoektermen naar voren als resultaat. Relevante eerder gevonden titels werden wel meegeteld bij het aantal relevante hits dat een zoekterm opleverde, maar elk artikel werd slechts één keer opgenomen in de literatuurlijst (zie het onderscheid tussen *relevant* en *nieuw* in Tabel II.1). Gezien de specifieke focus van het huidige onderzoek op herstelgerichte cursussen in detentie,

⁴ (en waar daar aanleiding toe is: apart voor verschillende modaliteiten binnen een cursus, bijvoorbeeld bij SOS)

werd vaak maar een klein deel van de zoekresultaten als relevant beoordeeld. Veel onderzoek is bijvoorbeeld gericht op herstelbemiddeling in plaats van cursussen, onderzoekt slachtoffers in plaats van daders of is een evaluatie van herstelgerichte programma's die plaatsvinden *buiten* detentie en bijvoorbeeld als alternatief voor detentie worden aangeboden.

Om ervoor te zorgen dat er geen literatuur over het hoofd werd gezien, zijn de zoekacties in Scopus aanvankelijk van breed naar meer specifiek uitgevoerd. De termen *Victim awareness*, *Victim impact*, *Victim empathy* en *Restorative justice* werden ingevuld zonder de zoekactie verder af te bakenen. Later bleek echter dat met toevoeging van de meer specifieke zoektermen dezelfde relevante artikelen werden gevonden als zonder afbakening (zie Tabel II.1). Bij de zoekmachines PsychINFO en Google Scholar is er daarom voor gekozen de zoekacties meteen te specificeren. Ondanks deze afbakening leverden de zoekacties bij Google Scholar zoveel zoekresultaten op dat in eerste instantie ervoor is gekozen om per zoekactie alleen de eerste vijftig pagina's met hits (de eerste 500 resultaten) door te nemen. Inspectie van deze eerste vijftig pagina's lijkt een representatief beeld van de zoekresultaten op te leveren: de hits worden door Google Scholar gesorteerd op relevantie en op de laatste vijftien tot twintig pagina's van de selectie van vijftig pagina's werd bij elk van de gebruikte zoektermen geen enkele keer nog een relevant artikel gevonden. Op basis hiervan mag verwacht worden dat op de verdere pagina's ook geen relevante artikelen meer gevonden zullen worden; om die reden hebben we het doorzoeken van de hits per zoekactie beperkt tot de eerste vijftig pagina's.

Tabel II.1. Literatuuronderzoek naar studies die herstelgerichte detentie cursussen evalueren: gebruikte zoektermen, aantal hits en het aantal relevante en nieuwe titels in de zoekmachines Scopus, PsychINFO en Google Scholar.

Zoektermen	Zoekmachine								
	Scopus			PsychINFO			Google Scholar		
	Hits	Relevant	Nieuw	Hits	Relevant	Nieuw	Hits	Relevant	Nieuw
Victim awareness	12	2	2						
<i>AND program OR course OR class OR training</i>	5	2	0	7	4	1	1190	14	7
<i>AND prison OR jail OR incarceration OR imprisonment OR detention</i>	3	1	0	2	2	0	892	16	1
<i>AND inmate OR prisoner OR convict</i>	3	2	0	2	2	0	326	13	0
Victim impact	95	3	2						
<i>AND program OR course OR class OR training</i>	15	3	0	21	6	1	4230	8	1
<i>AND prison OR jail OR incarceration OR imprisonment OR detention</i>	3	0	0	4	2	0	3760	14	1
<i>AND inmate OR prisoner OR convict</i>	4	1	0	6	4	0	1680	13	0
Victim empathy	107	3	1						
<i>AND program OR course OR class OR training</i>	32	3	0	56	3	1	2180	6	0
<i>AND prison OR jail OR incarceration OR imprisonment OR detention</i>	11	2	0	14	1	0	1660	6	0
<i>AND inmate OR prisoner OR convict</i>	11	1	0	2	0	0	501	4	0
Restorative justice	1084	14	14						
<i>AND program OR course OR class OR training</i>	216	12	0	238	7	2	21.100	6	0
<i>AND prison OR jail OR incarceration OR imprisonment OR detention</i>	108	12	0	86	8	0	17.300	8	0
<i>AND inmate OR prisoner OR convict</i>	35	10	0	26	2	0	5730	15	0
Restorative detention	4	1	0	0	0	0	58	1	1
Totaal	1747*	72	19	464	41	5	60.670**	123	11

* Het totaal aantal hits van de zoekmachine Scopus ligt een stuk hoger dan het totaal aantal hits van PsychINFO omdat de termen *Victim awareness*, *Victim impact*, *Victim empathy* en *Restorative justice* hierbij ook zonder afbakening zijn gebruikt als zoekactie. Zonder deze zoekacties komt het totaal aan hits van Scopus op 445.

** Het totaal aantal hits staat bij de zoekmachine Google Scholar niet gelijk aan het aantal hits dat is bekeken en beoordeeld aan de hand van de titel en samenvatting. Vanwege het grote aantal zoekresultaten zijn bij Google Scholar uiteindelijk alleen de eerste 50 pagina's met hits doorgenomen, wat neer komt op maximaal 500 resultaten per zoekterm. Het aantal totaal doorgenomen en beoordeelde hits komt daarmee uit op 5885.

Het uitvoeren van de zoekacties bij alle drie de zoekmachines leverde een literatuurlijst op met 28 wetenschappelijke peer-reviewed artikelen en zeven documenten die vallen onder de grijze literatuur zonder peer-review (zoals rapporten van onderzoeksinstanties, 'interne' documenten of scripties) die op het eerste oog relevant geacht werden voor het huidige onderzoek. Deze artikelen zijn doorgelezen en beoordeeld op interne validiteit. Zoals eerder opgemerkt in de inleiding, hebben verschillende onderzoekers al geconstateerd dat er relatief weinig evaluatieonderzoek is verricht naar herstelgerichte detentie cursussen, en dat het aantal studies dat causale uitspraken toestaat over de uitkomsten die dergelijke cursussen teweegbrengen ronduit schaars is (e.g. Dhimi en collega's, 2009). We wilden om die reden in dit literatuuronderzoek een driedeling maken in de interne validiteit van de resultaten die we aantreffen in de verschillende studies aan de hand van de kwaliteit van het gebruikte onderzoeksdesign:

Optimale interne validiteit

Uitkomsten en mechanismen als gevolg van herstelgerichte detentie cursussen op basis van peer-reviewed studies die willekeurige toewijzing hanteren van gedetineerden aan deze cursussen (experimentele groepen) versus een (of meerdere) controlegroep(en) (randomized controlled trials). De uitkomsten van dergelijke studies kunnen als 'robuust en betrouwbaar' worden opgevat.

Suboptimale interne validiteit

Uitkomsten en mechanismen op basis van (peer-reviewed) studies die weliswaar een vergelijkingsgroep onderzoeken naast een experimentele groep (gedetineerden die herstelgerichte cursus volgen), maar geen willekeurige toewijzing (konden) hanteren. In plaats daarvan wordt gedetineerden in de vergelijkingsgroep gematcht op mogelijke instroomverschillen (bijvoorbeeld op demografische kenmerken of dynamische criminogene tekorten; zogenaamde quasi-experimentele studies). Hierbij geldt dat hoe groter het aantal kenmerken waarop gematcht wordt, hoe beter (zie Zebel, Alberda & Wartna, 2014). De uitkomsten van dergelijke studies kunnen als 'mogelijk en waarschijnlijk' worden geïnterpreteerd.

Onzekere interne validiteit

Hieronder vallen de (peer-reviewed) studies die of (a) wel een vergelijkingsgroep hanteren naast een 'experimentele groep', maar geen matching of willekeurige toewijzing, of (b) geen vergelijkingsgroep bevatten. De uitkomsten van dergelijke studies kunnen als 'potentiele maar onzekere' uitkomsten worden opgevat.

Tijdens het grondig doorlezen van de literatuur bleek een aantal artikelen toch niet relevant te zijn, bijvoorbeeld omdat de geëvalueerde cursus buiten detentie werd gegeven en dit niet duidelijk naar voren was gekomen in de titel of abstract. Zo was de helft van de gevonden artikelen met de zoektermen *Restorative justice* uiteindelijk toch niet bruikbaar. Dit komt doordat deze zoekactie niet verder afgebakend was en *restorative justice* een meer algemene en veelgebruikte term is. Tijdens het doorlezen van de literatuur zijn ook nieuwe relevante titels naar voren gekomen die niet gevonden waren tijdens de zoekacties. Deze artikelen zijn ook opgenomen in de literatuurlijst. Uiteindelijk resulteerde dit in een lijst van zestien peer-reviewed artikelen en vijftien grijze documenten. In Bijlage 3 wordt een gestructureerd overzicht gegeven van de literatuur gericht op herstelgerichte cursussen binnen detentie, aan de hand van het type cursus dat werd geëvalueerd, de doelgroep, doelen en uitkomsten, de mechanismen en de methode en resultaten van de studie beschreven in het artikel of document.

Van de peer-reviewed artikelen is er één met een optimale interne validiteit, wat betekent dat de studie een willekeurige toewijzing heeft gehanteerd van gedetineerden aan de herstelgerichte cursus (experimentele groepen) versus een of meerdere controlegroep(en) (randomized controlled trials). Drie peer-reviewed artikelen en vier artikelen uit de grijze literatuur zijn als suboptimaal beoordeeld. De beschreven studies hanteerden weliswaar een controlegroep, maar de toewijzing aan de experimentele- of controlegroep was niet willekeurig. In plaats daarvan werden gedetineerden in de vergelijkingsgroep gematcht op mogelijke instroomverschillen (bijvoorbeeld op demografische kenmerken of dynamische criminogene tekorten; zogenaamde quasi-experimentele studies). Twaalf peer-reviewed artikelen en elf documenten uit de grijze literatuur hebben een onzekere interne validiteit. Deze studies hanteerden geen controlegroep of hadden wel een controlegroep maar er was hierbij geen sprake van matching of willekeurige toewijzing.

Deel B

Naast het zoeken in de literatuur naar specifieke evaluaties van herstelgerichte cursussen tijdens detentie, werd ook op een tweede wijze onderzocht of de veronderstelde mechanismen van Puinruimen, SOS en DAPPER samenhangen met de beoogde uitkomsten. Dit tweede deel van het literatuuronderzoek richtte zich op overige publicaties die niet een expliciete evaluatie omvatte van een herstelgerichte cursus (en om die reden niet in deel A voorkwamen), maar wel onder jeugdige en/of volwassen gedetineerden onderzochten of de veronderstelde interventie- en/of procesfactoren in de cursussen DAPPER, SOS en Puinruimen samenhangen met uitkomstvariabelen zoals in de cursussen gespecificeerd.

Gezocht werd naar onderzoeken uitgevoerd onder gedetineerden waarin zowel minimaal een van de doelen als een van de veronderstelde mechanismen uit elke hier onderzochte cursus naar voren kwam. Door gebruik te maken van *Boolean operators* als AND en OR konden alle doelen en mechanismen per cursus efficiënt in één zoekopdracht ingevuld worden in de zoekmachines Scopus en PsychINFO. Bij Google Scholar bleek het niet mogelijk om een dergelijke uitgebreide zoekopdracht uit te voeren. Om deze reden is er voor gekozen om deel B van het literatuuronderzoek alleen te richten op wetenschappelijke literatuur uit Scopus en PsychINFO voor het onderbouwen van de veronderstelde mechanismen en Google Scholar verder buiten beschouwing te laten. Zie Tabel II.2 voor een overzicht van het aantal hits per zoekactie en het aantal relevante en nieuw gevonden titels en Tabel II.3 voor een overzicht van de zoekwoorden per cursus.

Tabel II.2. Literatuuronderzoek naar studies die de veronderstelde interventie- en procesfactoren in Puinruimen, SOS, en DAPPER hebben onderzocht in relatie tot de beoogde uitkomsten van die cursussen: aantal hits en het aantal relevante en nieuwe titels per cursus in de zoekmachines Scopus en PsychINFO.

Herstelcursus	Zoekmachine					
	Scopus			PsychINFO		
	Hits	Relevant	Nieuw	Hits	Relevant	Nieuw
Puinruimen	831	7	7	506	2	1
SOS	328	10	8	1568	9	5
DAPPER	289	21	17	1375	16	6
Totaal	1448	38	32	3449	27	12

Tabel II.3. Een overzicht van de zoekwoorden per cursus. De zoekopdrachten werden afgebakend tot studies in een detentieomgeving.

Cursus	Zoekwoorden
<i>Puinruimen</i>	
Werkwijzen en mechanismen	solve problems, take control, information/knowledge, practical/instrumental support/regulation/procedure system, support - authority/agency, group process/dynamic, reflection norm/value/behaviour, self-verification, effect/impact/consequence crime, (multi)media, religion, confrontation/contact victim/family/peer/ex-prisoner/ex-inmate, perspective/empathy
Doelen en uitkomsten	Responsibility, personal/self insight/knowledge, consequence/effect/impact crime, self-reliance, self-empowerment, resocialisation, recidivism/re-offense, restorative culture/environment/prison
<i>SOS</i>	
Werkwijzen en mechanismen	rule, agreement, icebreaker game/activity, external/independent party, trust environment/setting/atmosphere, acceptance, reconciliation, self-esteem/self-concept/self-worth/self-image, information/knowledge restore/repair/heal, family/friend/environment/network involvement/support, (multi)media, confrontation/contact victim, roleplay/re-enact
Doelen en uitkomsten	Consequence/effect/impact crime, victim empathy/awareness/sensitivity/perspective, responsibility act/crime/offence, repair/restore/heal/healing, recidivism/re-offense
<i>DAPPER</i>	
Werkwijzen en mechanismen	Consequence/perspective victim, empathy deficit/resistance/blockade, misconception/cognitive distortion/neutralize, motivational interview, norm/attitude crime
Doelen en uitkomsten	victim empathy/awareness/sensitivity/perspective/consequence, misconception/fallacy, repair/restore/heal, remorse/shame/guilt/regret/moral, victim-offender mediation, recidivism/re-offense

Op basis van het staven van de cursusbeschrijvingen en interventie- proces - uitkomst modellen per cursus met de wetenschappelijke literatuur uit deel A en B, zijn vervolgens conclusies getrokken over de mate waarin wij verwachten dat de drie cursussen effectief zullen zijn in het bereiken van de beoogde uitkomsten.

III Planevaluatie: bevindingen

III.a. Onderbouwing en opzet van de cursussen

In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de volgende onderzoeksvragen:

1. Welke doelen hebben de cursussen en wordt daarbij onderscheid gemaakt naar doelgroepen?
2. Hoe wordt in de cursussen globaal gewerkt aan het bereiken van die doelen; wat zijn op papier de essentiële elementen; zijn er veronderstelde werkende mechanismen? Is er sprake van een veranderingsmodel?

Dit wordt gedaan aan de hand van een beschrijving van elke herstelgerichte cursus op basis van de bestudeerde cursusdocumentatie en afgenomen interviews met de ontwikkelaars. Na elke cursusbeschrijving volgt het interventie-proces-uitkomst model per cursus, dat grafisch weergeeft via welke cursusbijeenkomsten en procesvariabelen (de mechanismen) de beoogde uitkomsten (doelen) tot stand zouden moeten komen onder gedetineerden. Allereerst worden de al langer bestaande cursussen Puinruimen en SOS voor volwassen gedetineerden beschreven, gevolgd door de relatief nieuwe cursus DAPPER voor jeugdige gedetineerden. Dit deel wordt afgesloten met een duiding van de belangrijkste overeenkomsten tussen de drie cursussen, evenals de belangrijkste verschillen.

Voordat deze onderbouwingen volgen, wordt allereerst een definitie gegeven van twee constructen die een prominente rol spelen in de drie cursussen: verantwoordelijkheid en empathie.

Verantwoordelijkheid nemen voor eigen (crimineel) handelen

In de cursussen wordt hiermee bedoeld op het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden in het algemeen als ook voor het eigen delict. Dit kan zich uiten in het feit dat de gedetineerde de oorzaken en gevolgen van eigen (criminele) daden meer aan zichzelf toeschrijft na de cursus (in plaats van vooral aan anderen of omstandigheden, zogenaamde denkfouten of neutralisaties) en bijvoorbeeld meer nadenkt of gemotiveerd is geworden om de aangerichte schade te herstellen.

Empathie ervaren voor slachtoffers

Hiermee wordt in de cursussen bedoeld dat gedetineerden zich actief verplaatsen in slachtoffers en zich een bewuste voorstelling trachten te maken van de gedachten en emoties die die ander heeft.

III.a.1. Onderbouwing en opzet van de cursus Puinruimen

Ontstaanswijze cursus

In 2004 is de cursus Puinruimen voor het eerst in de PI in Nieuwegein op projectbasis gegeven. Tussen 2013 en 2015 heeft de cursus 25 keer plaatsgevonden in vijf verschillende inrichtingen: in Nieuwegein, Utrecht (Nieuwersluis en Wolvenplein (welke nu gesloten is)), Arnhem en ter Apel (nu een instelling voor vreemdelingen in strafrecht). Er zijn daarnaast verschillende PI's waar de cursus op dit moment opgezet wordt.

De cursus Puinruimen is oorspronkelijk ontwikkeld vanuit de visie van herstelgericht werken met gedetineerden. De inspiratie lag in een aantal voorbeelden van herstelgerichte programma's in België en jeugdinstellingen waar een van de ontwikkelaars over had gehoord. Het concept van herstelgerichte detentie was in het begin van deze eeuw in de Nederlandse PI's nog onbekend: er

werd nog maar weinig gelegenheid voor gedetineerden geboden om met thema's als schuldverwerking aan de slag te gaan. Daarnaast werd de (meer praktische) hulp rond gedetineerden door veel verschillende partijen aangeboden, waardoor deze in veel verschillende 'eilandjes' rondom een gedetineerde opereerden. De ambitie was om het contact tussen professionals van deze verschillende partijen te bevorderen door hen gezamenlijk te betrekken bij de cursus.

Rond 2014 is de cursus verder doorontwikkeld. Deels werd deze verandering ingegeven door praktische veranderingen zoals beschikbaarheid van gastsprekers (verschillende functies van gastsprekers werden bijvoorbeeld samengevoegd in de rol van één casemanager). De veranderingen waren tevens gebaseerd op een aantal aanbevelingen uit de wetenschappelijke literatuur naar hersteldetentie die in de praktijk mogelijk leken te zijn: zoals daders confronteren met een slachtoffer. Uit de ervaring van de herstelconsulenten bleek dat het mogelijk was om dit in het nieuwe programma op te nemen omdat er ook bij slachtoffers de interesse was om hieraan mee te werken.

Relatie met andere methodieken of cursussen binnen detentie

De cursus wordt gezien als onderdeel van herstelgericht werken binnen detentie. Dit houdt in dat er binnen detentie gewerkt wordt aan herstel van de relatie tussen dader, slachtoffer en de samenleving in het algemeen (Laus, 2013). Er is geen andere cursus of programma die deelnemers na afloop van Puinruimen kunnen volgen. De inbedding achteraf vindt vooral op individueel niveau plaats: uit de interviews met de ontwikkelaars blijkt dat veel deelnemers vooraf en achteraf regelmatig gesprekken hebben met de herstelconsulenten. Deze gesprekken vormen samen met Puinruimen de meest concrete invulling van de ambitie herstelgericht werken binnen de PI's die de cursus aanbieden.

Als onderdeel van de cursus komen er verschillende vertegenwoordigers van andere hulpinstanties vertellen over hun werk en de mogelijkheden, zoals de reclassering, Eigen Kracht Centrale, Slachtoffer in Beeld en de geestelijke verzorging (Koch & Laus, 2015). Ook in de gesprekken met de herstelconsulent achteraf kan worden nagedacht over de stappen die een deelnemer na de cursus kan zetten om verder aan zijn of haar herstel te werken. Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van het aangaan van een slachtoffer dader bemiddeling of het organiseren van een eigen kracht conferentie; de herstelconsulent kan de gedetineerde hiervoor aanmelden. Ook wordt soms de mogelijkheid van de stichting Moria in Nijmegen besproken die gericht is op het begeleiden van jongvolwassenen die met justitie in aanraking zijn gekomen. In overleg met zijn of haar casemanager kan de gedetineerde deze optie verder bespreken (herstelconsulenten zijn niet bevoegd gedetineerden aan te melden voor Moria).

Doelgroep en inclusiecriteria

Puinruimen wordt beschreven als een cursus voor "iedere gedetineerde die een nieuwe weg wil inslaan en die bereid is om te kijken naar het eigen gedrag." Gedetineerden uit alle regimes (groen en rood)⁵ kunnen meedoen inclusief afgestrafte gedetineerden en gedetineerden in voorarrest. Een

⁵ Het rode en groene regime heeft betrekking op een regeling die staatssecretaris Teeven in maart 2014 invoerde in de PI's. Het houdt in dat het gedrag van gedetineerden bepaalt voor welke activiteiten hij of zij in aanmerking komt (CCV, 2014, [link](#)). Gedetineerden die zes weken lang op alle onderdelen van een lijst met gedragsregels positief scoren, komen in aanmerking voor promotie naar een 'plusprogramma'. Bij ongewenst gedrag volgt degradatie naar het basisprogramma. Promotie of degradatie volgt op basis van een stoplichtmodel: groen (gewenst) gedrag betekent promoveren. Hierbij valt te denken aan onder andere geen drugsgebruik, cel en lichaam schoonhouden en bereid zijn mee te werken aan herstelgerichte detentie, zoals het aangaan van gesprekken met

punt ter overweging kan wel zijn of de resterende straf nog lang genoeg is om de cursus af te kunnen maken. Als het van tevoren duidelijk is dat de gedetineerde de cursus niet af kan maken wordt deelname vaak afgeraden. Het komt echter ook voor dat een gedetineerde onverwachts wordt overgeplaatst, waardoor de cursus alsnog niet afgemaakt kan worden. Daarnaast loopt de cursus op dit moment alleen in volwassen-detentiecentra en niet in jeugdcentra.

De herstelconsulent heeft met elke potentiële deelnemer een intakegesprek waarin de motivatie, het delict, de thuissituatie en het verleden van de gedetineerde worden besproken. Aan de hand van dit gesprek bepaalt de consulent of de gedetineerde een geschikte kandidaat is. Er wordt vooral op de motivatie gelet: is iemand echt gemotiveerd om aan schuldverwerking te werken?

Een ander belangrijk punt waarop in de intakegesprekken gelet wordt is of de deelnemer groeps geschikt is. Een veilige groepscontext vormt een belangrijke voorwaarde voor deze cursus. Iemand die het groepsproces verstoort (bijvoorbeeld doordat deze te druk is) zou de effectiviteit van de cursus ondermijnen. Eventueel voert de herstelconsulent gesprekken met ander personeel (bijvoorbeeld de psycholoog) om een goede afweging te kunnen maken.

Groeps geschiktheid is ook de reden waarom daders van delicten die bij anderen gedetineerden gevoelig liggen (zoals zedendelicten) in principe niet aan de cursus mee kunnen doen. Door andere gedetineerden wordt vaak met veel afkeur op daders van dergelijke delicten gereageerd. Om deze reden zitten deze daders ook in de algemene populatie vaak afgezonderd. Het starten van een aparte cursus specifiek voor deze groep zou een manier kunnen zijn om ook daders van moreel gevoelige delicten Puinruimen aan te kunnen bieden.

Deelname aan de cursus heeft formeel geen invloed op het verdere verloop van de strafzaak en/of beslissingen over het regime waarin een gedetineerde geplaatst wordt.

Uitvoerders van de cursus

De cursus Puinruimen wordt opgesteld en gecoördineerd door de herstelconsulent. De taken van de herstelconsulent zijn “het opzetten en begeleiden van Puinruimen, het begeleiden van bemiddelingsprocessen, en het houden van individuele herstelgesprekken met gedetineerden”. De cursusleider moet de achtergrond van de groep en de individuele gedetineerden goed kennen en hierop kunnen inspelen. Doordat de herstelconsulenten ook buiten de cursus om contact hebben met deelnemers en personeel, zijn ze bekend met de individuele situatie van elke deelnemer.

Van de herstelconsulent wordt verwacht dat deze de cursus leidt vanuit een visie van herstelrecht. Concreet wordt verwacht dat ze de vaardigheden heeft om het groepsproces te begeleiden en inzicht heeft en houdt in de individuele behoeften en ontwikkelingen van de deelnemers. In de interviews worden daarnaast het belang van niet oordelen, inconsistenties oppakken en confronteren genoemd als belangrijke vaardigheden van de begeleiders.

De herstelconsulent leidt, vaak samen met een gastspreker, de bijeenkomsten. Alleen de eerste en laatste bijeenkomst wordt er geen gebruik gemaakt van gastsprekers. In Nieuwegein is ook de geestelijk verzorger betrokken bij de cursus en staat deze vaak samen met de herstelconsulent voor

slachtoffers. Oranje (dit-kan-beter) en rood (ongewenst) gedrag leiden in principe beide tot niet promoveren of juist tot degraderen. Rood gedrag is grensoverschrijdend en kan ook disciplinair worden bestraft. Hieronder wordt onder meer verstaan het bezit van drugs, wapens of mobieltjes, het weigeren van plaatsing op een tweepersoons cel en het weigeren van visitatie (CCV, 2014, [link](#)).

de groep. Er wordt gebruik gemaakt van verschillende gastsprekers die namens een aantal externe instanties (zoals Slachtoffer in Beeld en de reclassering) komen vertellen over hun werk en de mogelijkheden voor gedetineerden. Ook komen een ex-gedetineerde en een slachtoffer of nabestaande vertellen over hun ervaringen.

Doelen en beoogde uitkomsten van de cursus

In Figuur III.1 worden de doelen, werkwijzen en mechanismen van Puinruimen schematisch weergegeven. Eerst worden de doelen besproken en verduidelijkt, daarna gaan we verder in op de veronderstelde mechanismen en verbanden tussen de mechanismen en doelen.

In de verschillende beschrijvingen van Puinruimen worden doelen genoemd. Centraal staat het concrete doel om de verdachte *verantwoordelijkheid* te laten nemen. Dit gaat met name over verantwoordelijkheid voor het delict, en bijvoorbeeld om na te denken over hoe hij/zij de schade (materieel maar ook immaterieel) kan herstellen. Uiteindelijk moet hierdoor de *zelfredzaamheid van gedetineerden worden bevorderd*: het doel is dat al tijdens detentie de cursisten het heft meer in eigen handen gaan nemen. De gedetineerde wordt ook aangespoord om na te denken over zijn of haar leven na detentie.

Daarnaast wordt de *toename van persoonlijk inzicht en inzicht in de gevolgen van het delict* genoemd. Persoonlijk inzicht richt zich op een beter begrip van de gevolgen van emoties zoals schuld en schaamte waarmee verdachten kunnen zitten en het nadenken over persoonlijke normen en waarden. Bij gevolgen van het delict gaat het om bewustwording van de gevolgen van de daad in brede zin, dus niet alleen de gevolgen voor de dader en het slachtoffer zelf, maar bijvoorbeeld ook voor de familie- en vriendenkring van de dader.

Op een algemener niveau worden doelen als het *bevorderen van de resocialisatie* van gedetineerden en het *verkleinen van de kans op recidive* genoemd. De veronderstelling is dat de eerdergenoemde doelen, zoals een groter persoonlijke inzicht, verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid, resocialisatie zullen bevorderen en de kans op recidive verminderen. Het bevorderen van resocialisatie verwijst daarbij enerzijds naar het versterken van de sociale banden tussen de gedetineerde en de omgeving en anderzijds naar het innemen van een constructievere houding in de samenleving.

In de documenten wordt beschreven dat een laatste doel is om bij te dragen aan een herstelgerichte gevangencultuur. Deze ambitie wordt ook genoemd tijdens de gesprekken met de ontwikkelaars: doordat verschillende professionals betrokken worden bij de cursus, komen ook de andere medewerkers in contact met het (nut van het) idee van schuldverwerking onder gedetineerden. Men beoogt dat op die manier slachtoffer- en herstelgericht werken een vanzelfsprekendheid wordt bij het gevangenispersoneel. Het feit dat het aanbod van Puinruimen bekend is bij collega's, én zij ook doorverwijzen, maakt dat Puinruimen bijdraagt aan een herstelgerichte gevangencultuur.

Werkwijzen en mechanismen om de doelen en uitkomsten te bereiken

Uit de interviews komt naar voren dat de ontwerpers veel hebben nagedacht over hoe ze gedetineerden zo ver kunnen krijgen dat ze zich willen openstellen om te reflecteren over het delict en hun persoonlijke waarden en normen in het algemeen. “Je kunt geen programma maken voor gedetineerden waarin we gaan praten over schuld—daar gaat niemand aan meedoen”, aldus een van de respondenten. De sfeer onder gedetineerden (de ‘bajescultuur’) maakt dat gedetineerden zich maar moeilijk openstellen voor thema's als reflectie en schuldverwerking. Veel gedetineerden

hebben het idee dat “je een watje en mietje bent als je over schuld gaat praten”. De vraag is daarom hoe je het thema van schuldverwerking zodanig in de cursus kunt inbedden dat deelnemers zich hier wel voor gaan openstellen.

Om deze reden wordt in de cursus veel gewerkt aan het opbouwen van een vertrouwensband binnen de groep. Zo worden de bijeenkomsten in een vriendelijke omgeving (bijvoorbeeld het stiltecentrum) gehouden. Daarnaast wordt er in de eerste bijeenkomst door alle deelnemers een contract getekend waarin ze beloven dat wat binnen de cursus besproken wordt binnenskamers blijft. Dit contract wordt ook door alle gastsprekers en cursusleiders getekend.

De cursus bestaat uit een tiental bijeenkomsten die geleid worden door de herstelconsulent en vaak ook een gastspreker (zie Figuur III.1). De opbouw van het programma is gebaseerd op het idee dat er eerst aan het vertrouwen binnen de groep gewerkt moet worden voordat er meer gevoelige zaken besproken kunnen worden. Het kost in de praktijk twee à drie bijeenkomsten voordat deelnemers zich kwetsbaarder durven op te stellen. De eerste bijeenkomsten zijn daarom *informatief* van aard en worden daarnaast gebruikt om een groepsgevoel bij de deelnemers op te bouwen. Pas dan komen meer gevoelige thema's als schuldverwerking en confrontatie met een slachtoffer of nabestaande aan bod. In de latere bijeenkomsten (vanaf bijeenkomst 4) wordt er meer ingegaan op confrontatie met de (gevolgen van) de eigen daad. Zo worden deelnemers uitgenodigd om te *reflecteren* over de (directe en indirecte) slachtoffers die ze zelf hebben gemaakt en vindt er een confrontatie plaats met de vader van een dochter die is vermoord.

1. Kennismaking	Informatief
2. Reclassering	
3. Casemanager of herstelconsulent	
4. Eigen Kracht Centrale (EKC)	
5. Slachtoffer in Beeld: gevolgen van delict	Reflectief
6. Ervaringsdeskundige	
7. Slachtoffer in Beeld: bemiddeling	
8. Slachtoffer	
9. Geestelijke verzorging	
10. Evaluatie en certificaatuitreiking	

Figuur III.1. Cursusprogramma Puinruimen

Naast de opbouw van het cursusprogramma worden in de cursusdocumenten van Puinruimen meer mechanismen genoemd waarvan verondersteld wordt dat ze ten grondslag liggen aan de doelen van Puinruimen (zie ook Figuur 2). Het eerste mechanisme is *kennis opdoen over mogelijkheden en beperkingen voor ondersteuning*. Dit wordt bijvoorbeeld gestimuleerd door deelnemers te informeren over wat de verschillende professionals (bijvoorbeeld reclassering, de casemanager of Eigen Kracht Centrale) doen en wat gedetineerden van deze partijen kunnen verwachten.

Gerelateerd hieraan wordt *verantwoordelijkheid voelen bij het oplossen van eigen problemen* genoemd als mechanisme. “Gedetineerden worden getriggerd een actieve houding aan te nemen ten aanzien van hun detentie, maar ook in het leven zelf” (Koch & Laus, 2015, pagina 5). Deze mechanismen kunnen gerelateerd worden aan de doelen verantwoordelijkheid nemen en toename algemene zelfredzaamheid. In de eerste bijeenkomsten lijkt de nadruk juist op deze mechanismen en doelen te liggen.

In latere bijeenkomsten lijkt de nadruk te liggen op de mechanismen *reflectie over eigen waarden, normen en gedrag en de gevolgen van het delict*. Doormiddel van zelfreflectie, gedetineerden te stimuleren om een kritische houding aannemen tot hun delict, en ruimte te maken om ruimte het delict voor anderen en voor hunzelf bespreekbaar te maken wordt er gewerkt aan het vergroten van moreel besef. Het doel is om te bereiken dat gedetineerden enerzijds een beter inzicht in hun eigen waarden en normen krijgen, maar ook in de (mogelijke) consequentie van hun delict.

In de interviews wordt verder genoemd dat *het groepsproces* niet alleen een voorwaarde is voor het goed verlopen van de cursus, maar ook als een mechanisme op zichzelf kan dienen. Het groepsproces kan als input dienen bij reflecties en gebruikt worden om deelnemers te laten oefenen met sociale vaardigheden, bijvoorbeeld op het moment dat een ander groepslid of de groep over persoonlijke grenzen heen gaat.

Uit de interviews komt ook naar voren dat de ontwikkelaars niet elk mechanisme voor elke deelnemer als even belangrijk zien voor het bereiken van de doelen van de cursus. Hoe deelnemers naar de doelen toewerken is individueel verschillend. Sommige deelnemers hebben bijvoorbeeld nog nooit nagedacht over de consequenties van hun daad terwijl dat anderen juist al erg veel bezig zijn met de schuldgevoelens die ze naar aanleiding van hun daad ervaren. Het is dus afhankelijk van de individuele deelnemer welk mechanisme met name belangrijk zal zijn.

Daarnaast is er een centrale rol voor de mentor weggelegd. De bijeenkomsten van Puinruimen worden 's ochtends gehouden zodat de deelnemer na afloop tijd heeft om zich te ontladen. Dit kan bijvoorbeeld door na te praten met de mentor. De mentor voor Puinruimen staat in principe los van de mentor die elke gedetineerde krijgt toegewezen, omdat de band tussen deze mentor en gedetineerde kan verschillen. Wie de mentor in praktijk is, verschilt per locatie. In principe is het idee dat dit een medewerker is die zelf door de deelnemer gekozen wordt. Dit kan dus iedereen zijn: bijvoorbeeld een PIWer, bibliotheekpersoneel of de herstelconsulente zelf. Op andere locaties wordt deze rol alleen door de herstelconsulente vervuld. Op het moment dat een PIWer ook mentor is, bestaat er een potentieel probleem omdat deze geen geheimhoudingsplicht heeft, maar vanuit zijn eed juist verplicht is om kennis over delicten te melden. Dit kan een mentorfunctie in de weg staan.

In de laatste bijeenkomst worden certificaten uitgereikt door de directie van de PI. Dit heeft als doel om deelnemers duidelijk te maken dat ze iets belangrijks hebben afgemaakt—wat voor veel deelnemers de eerste keer is.

Er lijkt globaal een onderscheid gemaakt te kunnen worden tussen drie “routes” waarlangs de effecten van Puinruimen beoogd bereikt te worden: een informatieve route (de witte pijlen), een reflectieve route (de grijze pijlen), en een route via persoonlijke ondersteuning (de gestreepte pijlen; zie Figuur III.2: interventie – proces – uitkomst model bij Puinruimen).

Inbedding van de cursus in de inrichting: voorafgaande en aansluitende activiteiten

De cursus start drie à vier keer per jaar: medio januari, in april of mei, in september en soms wordt er bij veel vraag een extra cursus gegeven in de zomer. Er wordt uitgegaan van maximaal twaalf deelnemers.

Aan het begin van zijn of haar detentie ontvangt elke gedetineerde een informatiepakket met daarin ook informatie over Puinruimen. Daarnaast wordt voor aanvang van een nieuwe cursus bekendheid gecreëerd door middel van het verspreiden van folders en posters en informatie op de 'kabelkrant'. Een beperkte groep leest de aangeboden informatie, maar veel gedetineerden ook niet. Deze laatste groep wordt op andere manieren bereikt en geïnformeerd over de cursus. Bijvoorbeeld in individuele gesprekken met de herstelconsulent zelf—al dan niet op aangeven van ander personeel die vermoedt dat een gedetineerde interesse zou kunnen hebben (er wordt bijvoorbeeld via de arbeid of maatschappelijke dienst doorverwezen). De herstelconsulenten kunnen ook makkelijk aangesproken worden door gevangenen doordat ze regelmatig zelf op de afdeling aanwezig zijn.

Een andere belangrijke component in de werving is mond-tot-mond reclame onder gedetineerden zelf. Voormalige deelnemers vertellen over de cursus. Maar ook gedetineerden die zich net hebben aangemeld spelen een belangrijke rol in het creëren van bekendheid. Om deze reden wordt ruim de tijd genomen voor het werven van nieuwe deelnemers.

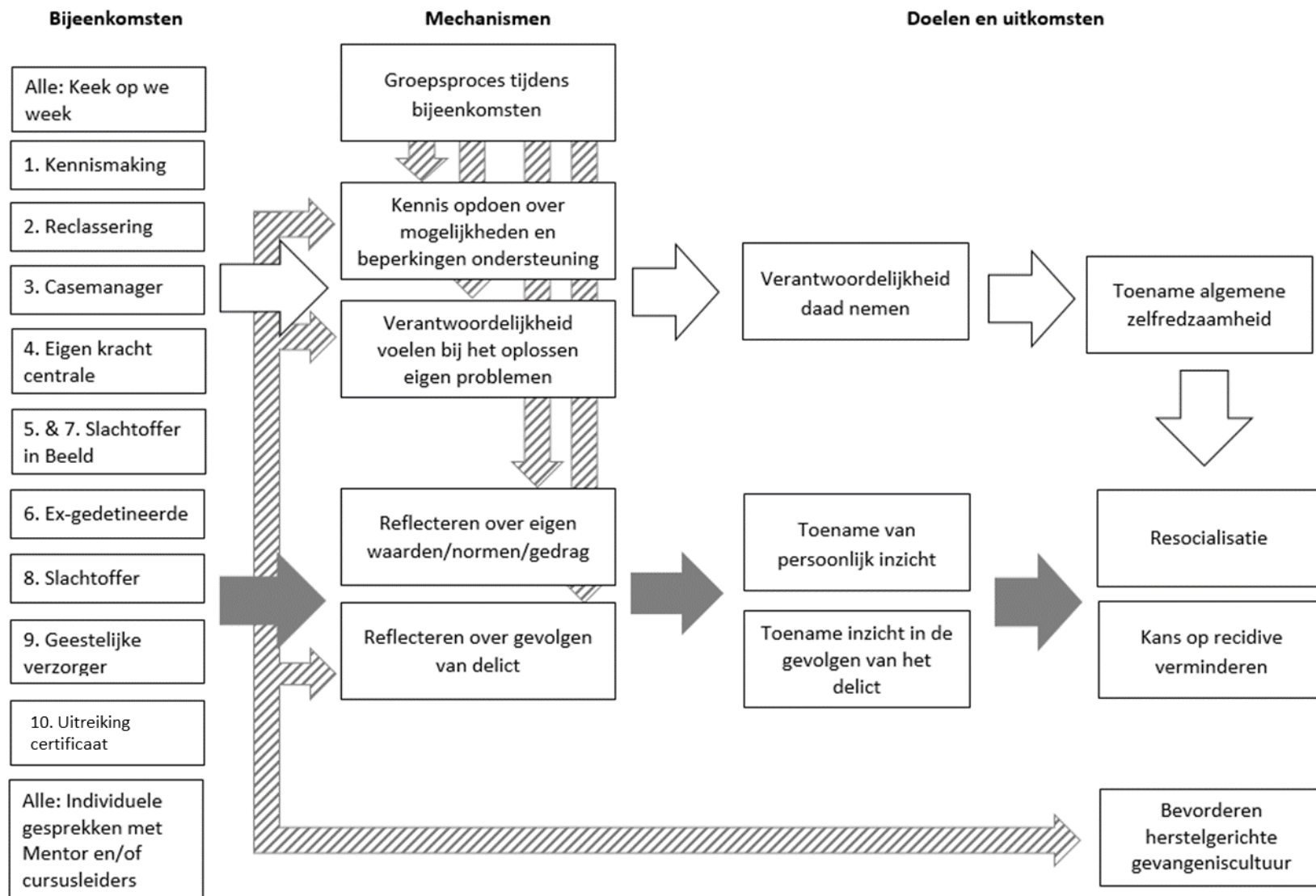
Een week voor de cursus ontvangen deelnemers een brief met de formele uitnodiging. Er wordt ook een mailbericht naar medewerkers binnen de instelling gestuurd om deze op te hoogte te stellen dat de cursus gaat beginnen.

Verschillen tussen documentatie en interviews

De informatie uit de documentatie en interviews komt grotendeels overeen en vult elkaar met name aan. Een opmerkelijk verschil dat uit de interviews met de ontwikkelaars naar voren kwam is dat, hoewel er een duidelijke blauwdruk van het programma van Puinruimen op papier staat, het programma in de praktijk om verschillende redenen vaak aangepast wordt.

Een belangrijke reden hiervoor is dat over de tijd de beschikbaarheid van gastsprekers minder wordt en/of dat nieuwe gastsprekers minder geschikt worden geacht. Ook is de focus na verloop van tijd verschoven van de deelnemer informeren naar meer verdieping: bepaalde, meer ondersteunende informatie (bijvoorbeeld over de rol van een casemanager) wordt nu op papier uitgereikt.

Een andere reden voor aanpassing is aansluiting vinden bij de doelgroep. Voor sommige groepen is een programma van een ochtend te lang, in dat geval kunnen de sessies korter gemaakt worden en worden er extra sessies georganiseerd. Maar het kan ook zijn dat kleine aanpassingen ervoor zorgen dat de cursus beter aansluit bij de beleavingswereld van de deelnemers. In Utrecht locatie Nieuwersluis wordt de cursus aan bijvoorbeeld vrouwen gegeven. Hier wordt bijvoorbeeld de invulling van de sessie met de confrontatie met het slachtoffer aangepast zodat deze beter bij de delicten van deze populatie aansluit.

Figuur III.2. Een interventie – proces – uitkomst model van de cursus Puinruimen op basis van de beschikbare cursusdocumentatie en interviews met ontwikkelaars van de cursus.

III.a.2. Onderbouwing en opzet van de cursus SOS

Ontstaanswijze cursus

De cursus SOS wordt gegeven door Gevangenzorg Nederland. Gevangenzorg is lid van Prison Fellowship International (PFI), een wereldwijde christelijke organisatie voor het ondersteunen en begeleiden van gevangenen en hun families. PFI heeft een herstelgerichte visie en voert sinds vijftien jaar het Sycamore Tree Project uit. Dit is een cursus vormgegeven rond het Bijbelverhaal waarin Jezus in gesprek gaat met Zacheüs, een frauduleuze belastingambtenaar. Zacheüs ziet door het gesprek met Jezus de effecten van zijn criminele daden in en wil al zijn misdaden goedmaken en zijn slachtoffers terugbetalen. Het Sycamore Tree Project heeft een duidelijke christelijke insteek, met gesprekken over het geloof en ruimte voor gebed (Gevangenzorg Nederland, 2015; Klaassen & de Jong, 2015a).

Gevangenzorg heeft het Sycamore Tree Project naar het Nederlands vertaald en omgevormd tot een cursus die past bij de Nederlandse situatie. De cursus heeft de naam 'Spreken over Slachtoffers, Schuld en Samenleving, maar ook over Verantwoordelijkheid en Herstel' gekregen, afgekort tot SOS.⁶ De christelijke identiteit van Gevangenzorg is terug te vinden in de thema's die aan bod komen tijdens de cursus, zoals vergeving en verzoening, en in de gelijkwaardige bejegening van de deelnemers. In veel landen waar het Sycamore Tree Project wordt uitgevoerd hebben gedetineerden geen (makkelijke) toegang tot geestelijke verzorging om te spreken over geloof. In Nederland kunnen gedetineerden wel in contact komen met geestelijke verzorging en deelnemen aan hun kerkdiensten, gebedsdiensten en gespreksgroepen (Klaassen & de Jong, 2015a). Daarom wordt SOS als herstelrecht cursus gegeven en wordt geloof niet gepromoot. Bovendien wil Gevangenzorg de cursus laagdrempelig houden en staan ze open voor deelnemers met iedere (geloofs)achtergrond.

Sinds 2006 wordt SOS in Nederlandse gevangnissen gegeven. Er zijn verschillende programma's, variërend in lengte, thema's en doelgroep: SOS (Jeugd)cursus, SOS Meeting, SOS Individueel en SOS Gespreksgroep (ook wel SOS Lelystad)⁷. Naast de SOS programma's houdt Gevangenzorg zich bezig met één op één (ex-)gevangenenbezoek, projecten voor familie van gedetineerden (bezoeken aan familieleden van gevangenen en het kindercadeau programma) en arbeidsbemiddeling (Gevangenzorg Nederland, 2015). Van begin 2014 tot begin 2016 heeft Gevangenzorg samen met andere Europese Prison Fellowships gewerkt aan een nieuw cursusprogramma genaamd Building Bridges. Dit is een intensievere variant van de SOS Cursus, waarbij de cursusgroep tijdens het gehele cursusprogramma bestaat uit (ex)gedetineerden en slachtoffers die samen in gesprek gaan over de thema's van SOS⁸.

Relatie met andere methodieken of cursussen binnen detentie

SOS is een op zichzelf staand programma, maar Gevangenzorg ziet zichzelf wel als een onderdeel in het geheel van mogelijkheden om te werken aan herstel. Vanuit SOS worden deelnemers doorverwezen naar de juiste instanties die hen verder op weg helpen. Zo kunnen gedetineerden die

⁶ De cursus heette eerst Spreken over Schuld, maar aangezien die naam soms weerstand opriep bij mogelijke kandidaten werd besloten de naam uit te breiden naar de huidige naam.

⁷ SOS Gespreksgroep en Jeugd cursus zijn verder niet opgenomen in de plan- en procesevaluatie. De SOS Gespreksgroep betreft eenmalige bijeenkomsten en is dus geen cursus. De Jeugd cursus wordt momenteel niet meer gegeven door Gevangenzorg omdat een deel hiervan is opgenomen in de module DAPPER.

⁸ Zie voor meer informatie over Building Bridges: <http://restorative-justice.eu/bb/nl/>

daar behoefte aan hebben in gesprek gaan met een psycholoog, geestelijk verzorger of zich opgeven voor bezoekwerk door een vrijwilliger van Gevangenzorg. Ook vormen de SOS cursussen regelmatig een opmaat voor gedetineerden om zich aan te melden voor herstelbemiddeling (Klaassen & de Jong, 2015a).

Doelgroep en inclusiecriteria

De diverse SOS programma's hebben verschillende doelgroepen. SOS Cursus en SOS Individueel zijn opgesteld voor gedetineerden die langere tijd in detentie verblijven. SOS Cursus is een groepscursus en SOS Individueel is een een-op-een cursus voor gedetineerden die niet aan groepswerk willen meedoen of niet groepsgeschikt zijn. Daarnaast wordt SOS Individueel aangeboden in PI's waar SOS Cursus niet gegeven wordt. De SOS Meetings zijn verkorte versies van SOS Cursus, ontwikkeld voor kortgestraften en gevangenen in het huis van bewaring (Gevangenzorg Nederland, 2015).

SOS wordt in de documentatie beschreven als een cursus voor gedetineerden die gemotiveerd zijn om met de thematiek rond herstelrecht aan de slag te gaan. De volgende voorwaarden worden gesteld aan deelname. Deelnemers dienen (Klaassen & de Jong, 2015a):

- alle sessies te kunnen bezoeken.
- bereid te zijn om naar elkaar te luisteren.
- de Nederlandse taal voldoende te beheersen om het programma te volgen.
- de werkbladen met invuloefeningen te gebruiken.
- mee te willen werken aan de 'symbolische daad van herstel'.

Tijdens het interview met ontwikkelaars van de SOS programma's wordt benadrukt dat de programma's laagdrempelig zijn en dat wat Gevangenzorg betreft iedereen mag meedoen. Gedetineerden uit zowel het groene als het rode regime mogen deelnemen aan de cursus. Ook is SOS aan te bieden aan mensen met een licht verstandelijke beperking. Wel is het volgens Gevangenzorg belangrijk dat deelnemers een bepaalde mate van psychische stabiliteit hebben, gezien de onderwerpen die tijdens de programma's worden behandeld.

Op de inclusiecriteria wordt toegezien tijdens de werving van de deelnemers. In de documentatie van SOS wordt geen eenduidige beschrijving van dit proces gegeven, aangezien de werving verschilt per PI. Dit wordt bevestigd tijdens het interview. Idealiter worden er een aantal weken voor de cursus folders en posters verspreid op afdelingen met potentiële deelnemers voor de cursus. Een week voorafgaand aan de start van het programma wordt er dan geworven door medewerkers en/of vrijwilligers van Gevangenzorg. In sommige PI's wordt echter de regel gehanteerd dat gedetineerden geheel zelf gemotiveerd moeten zijn en zich enkel op basis van de verspreide folder moeten aanmelden. In andere PI's wordt er door medewerkers zelf geworven en gaan casemanagers in gesprek met gedetineerden over mogelijke deelname aan een van de SOS programma's. Omdat Gevangenzorg geen intakegesprekken houdt met potentiële deelnemers, wordt er met de PI's afgestemd of zij het verstandig achten dat de geïnteresseerde gedetineerde daadwerkelijk gaat deelnemen aan de cursus.

Uitvoerders van de cursus

De SOS programma's worden verzorgd door de coördinatoren, cursusleiders en gespreksleiders. De coördinatoren zijn betaalde krachten die werken vanuit het kantoor van Gevangenzorg. Zij leggen het contact met de PI's, coördineren de planning rondom de cursussen en sturen het team dat de

cursus uitvoert praktisch en inhoudelijk aan. De cursus wordt uitgevoerd door gespreksleiders en cursusleiders. Dit zijn over het algemeen vrijwilligers, maar het komt ook voor dat de coördinatoren zelf deel uitmaken van het team dat de cursus geeft. De vrijwilligers die betrokken zijn bij de SOS programma's hebben allemaal eerst bezoekwerk gedaan bij Gevangenzorg. Bezoekwerk bestaat uit het langsgaan bij (ex)gevangenen, tbs'ers of familieleden van gevangenen om morele steun te bieden, met ze te praten en naar ze te luisteren. Hiervoor hebben de vrijwilligers een tweedaagse basistraining gehad. Vanuit het bezoekwerk kunnen vrijwilligers die daar belangstelling voor hebben zich via de Basistraining SOS specialiseren tot gespreksleider. De gespreksleiders ondersteunen de cursusleiders bij het uitvoeren van de cursus en begeleiden de gesprekken en opdrachten in de subgroepjes die gevormd worden tijdens de bijeenkomsten (zie werkwijze). Vrijwilligers die al meerdere keren aan SOS hebben meegedaan als gespreksleider en geschikt geacht worden door de coördinatoren van SOS, worden gevraagd om cursusleider te worden en kunnen de tweedaagse training met een coaching traject voor cursusleiders gaan volgen. Het takenpakket van de cursusleider omvat: het leiden van de cursus (zoals de naam al doet vermoeden), de administratie omtrent de cursus (e.g. evaluaties) en het leiden van het team met gespreksleiders.

Per bijeenkomst zijn er in principe vier vrijwilligers aanwezig: een cursusleider (dit kan een coördinator zijn of een vrijwilliger die de cursusleiderstraining heeft gedaan) en drie gespreksleiders. In het handboek voor de cursusleiders wordt uitgebreid beschreven wat er van ze verwacht wordt en welke vaardigheden van belang zijn bij het leiden van een cursus. Hierin wordt benoemd dat van alle vrijwilligers (zowel de cursus- als gespreksleiders) wordt verwacht dat zij authentiek zijn (zichzelf zijn), flexibel zijn en een positieve, betrokken houding hebben ten opzichte van de gedetineerden. Daarnaast is het van belang dat ze aansluiten bij de deelnemers door kennis te hebben van de problematiek waar gedetineerden mee te maken kunnen hebben. Van de cursusleiders wordt verwacht dat zij de vaardigheden hebben om op een positieve manier leiding te geven aan de deelnemers en gespreksleiders, inzicht hebben in de groepsprocessen die plaats kunnen vinden tijdens de SOS programma's en op een prettige en duidelijke wijze de lesstof kunnen overbrengen. Verder is het van belang dat de cursusleider zicht heeft op veiligheid, zich bewust is van de gevangenisomgeving en het feit dat ze als SOS team 'te gast' zijn in de PI's. Ook is het belangrijk dat de cursusleider de discipline heeft om na elke bijeenkomst met de gespreksleiders te evalueren hoe het is gegaan en dit terug te koppelen naar de coördinatoren van SOS, die eindverantwoordelijkheid dragen voor de verschillende programma's (Klaassen & de Jong, 2015a). Tijdens het interview wordt daarnaast nog benoemd dat 'leerbaarheid' in het geven van een cursus en 'aanstuurbaarheid' vanuit Gevangenzorg Nederland gewenste kenmerken zijn van SOS vrijwilligers.

Op bovenstaande vaardigheden wordt toegezien door de SOS coördinatoren. Zij kennen de vrijwilligers goed, maken ze eerst mee tijdens het bezoekwerk en daarna tijdens de cursus als gespreksleider. De SOS trainingen zijn een filter: het betekent niet automatisch dat een vrijwilliger SOS programma's mag geven als hij of zij de trainingen heeft gevolgd. De coördinatoren moeten de vrijwilligers geschikt genoeg achten om een cursus te begeleiden. De eerste keer dat een cursusleider een cursus geeft gaat een van de coördinatoren mee om te begeleiden. Verder wordt er na elke cursusbijeenkomst geëvalueerd, wat teruggekoppeld wordt naar de coördinatoren.

Doelen en beoogde uitkomsten van de cursus

De activiteiten van Gevangenzorg zijn gericht op het "totale herstel van personen die met misdaad te maken hebben (gehad)" (Klaassen & de Jong, 2015a, p. 7). Tijdens de SOS programma's wordt

getracht deelnemers te motiveren stappen te zetten in de richting van herstel, bijvoorbeeld door na het volgen van SOS deel te nemen aan herstelbemiddeling. In de documentatie worden verschillende uitkomsten en doelen van de SOS programma's geformuleerd om dit te bewerkstelligen. Deze zijn na het coderen gevat in vijf doelen (zie ook het interventie – proces – uitkomst model van SOS in Figuur III.3).

1. *Meer inzicht in de gevolgen van criminaliteit.* Het gaat hierbij om inzicht in de gevolgen van criminaliteit in het algemeen, voor daders en slachtoffers, de mensen in hun omgeving en de maatschappij. In de loop van de cursus worden deelnemers uitgenodigd om deze inzichten op het eigen delict te betrekken.
2. *Meer verantwoordelijkheid voor daden.* Dit doel richt zich op zowel de verantwoordelijkheid die deelnemers hebben voor henzelf en anderen in het algemeen als het nemen van verantwoordelijkheid voor het eigen delict.
3. *Meer bewustzijn van en inlevingsvermogen in de positie en gevoelens van slachtoffers.* Hierbij gaat het niet alleen om de directe slachtoffers van een delict, maar ook om de mensen die indirect slachtoffer kunnen zijn aan zowel de kant van het directe slachtoffer als die aan de kant van de dader.
4. *Meer waarde zien in herstel en kennis van de mogelijkheden en beperkingen van het herstelproces.* De SOS cursussen zijn erop gericht dat deelnemers de waarde van vergeving en verzoening begrijpen, de mogelijkheden herkennen voor persoonlijke verandering en herstel en zich bewust worden van de noodzaak iets goed te maken
5. *Eerste stap zetten in de richting van herstel.* Het doel is dat deelnemers door middel van een 'symbolische daad van herstel' laten zien op welke wijze zij de gevolgen van hun misdrijf in de richting van slachtoffers en samenleving willen goedmaken.

Tijdens het interview met de ontwikkelaars van de cursus wordt duidelijk dat Gevangenzorg tijdens de SOS programma's de gedetineerde in zijn eigen situatie verder wil helpen op de weg naar herstel. Hoe die weg verloopt verschilt per persoon, iedereen gaat een eigen proces door. Zo stelt een van de ontwikkelaars:

“Je zou kunnen zeggen dat een herstelrechtscursus het ultieme doel heeft om herstel te bewerkstelligen tussen dader en slachtoffer en dat je de deelnemers van de cursus zo ver kunt motiveren en helpen dat ze die stap ook gaan nemen. Dat is waar de cursus voor bedoeld is. Maar tegelijkertijd heb je je doel met ieder van de deelnemers. Ieder zit in zo'n eigen proces dat de een al toe zou kunnen zijn aan bemiddeling, maar heel vaak zijn ze pas toe aan stappen daarvoor. Ze zijn pas toe aan het gaan leren verantwoordelijkheid nemen, of het bekennen of het zich gaan inleven in een ander. Dat zijn dingen die nodig zijn om tot dat herstel te komen. Wij zien in de cursus dat deelnemers in al die fases zitten. Dan vinden wij het belangrijk dat het doel van de cursus is dat jij in jouw situatie verder komt op de weg van herstel. [...] De cursus is vaak het allereerste waarmee ze in aanraking komen als het gaat over praten over je verantwoordelijkheid richting slachtoffer en over nadenken over herstel.”

Werkwijzen en mechanismen om de doelen en uitkomsten te bereiken

Algemene werkwijzen SOS programma's

De SOS programma's verschillen qua opzet, werkwijze en behandelde thema's. In Tabel III.1 zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de cursussen weergegeven. Tijdens elke SOS bijeenkomst

wordt steeds één thema behandeld. Bij SOS Cursus en SOS Meeting wordt elk thema eerst plenair geïntroduceerd, waarna er in subgroepjes dieper op ingegaan wordt door er over te praten en opdrachten te maken. Van de deelnemers wordt verwacht dat zij in hun eigen tijd verder nadenken over het behandelde thema en hier huiswerkbladen over invullen. Aan het begin van elke bijeenkomst is tijd gereserveerd om de werkbladen door te nemen. Op deze manier wordt de opgedane kennis en ervaring verdiept en aangescherpt (Gevangenzorg Nederland, 2015).

Tabel III.1. Verschillen en overeenkomsten tussen de geëvalueerde SOS programma's

	SOS Cursus	SOS Individueel	SOS Meeting
Bijeenkomsten	Acht sessies van twee uur	Acht sessies van een uur	Individuele blokken met elk drie sessies van twee uur
Groep of individueel	Groep, maximaal twaalf deelnemers	Individueel	Groep, maximaal twaalf deelnemers
Doelgroep	- Voor gedetineerden langere tijd in detentie	- Voor gedetineerden langere tijd in detentie - Voor gedetineerden die niet groepsgeschikt zijn of liever niet aan groepswerk meedoen - Voor plaatsen waar SOS Cursus niet gegeven wordt - Voor deelnemers die individueel verder willen gaan met de thematiek waar ze in een SOS Meeting mee kennis gemaakt hebben	- Voor kortgestraften - Voor gevangenen in huis van bewaring
Thema's bijeenkomsten	1: Herstelrecht introductie 2: Blik op jezelf 3: Verantwoordelijkheid nemen 4: Ontmoeting 5: Vergeving 6: De volgende stap 7: Werken aan herstel 8: Afsluiting	1: Herstelrecht introductie 2: Blik op jezelf 3: Verantwoordelijkheid nemen 4: Ontmoeting 5: Vergeving 6: De volgende stap 7: Werken aan herstel 8: Afsluiting	Blok 1 1: Keuzes maken 2: Dader en slachtoffer 3: Verantwoordelijkheid Blok 2 1: Blik op jezelf 2: Schuld en schaamte 3: Herstel
Ontmoeting slachtoffer	Ja	Nee	Nee
Daad van herstel	Ja	Ja	Nee

Tijdens de SOS programma's wordt gebruik gemaakt van PowerPoint presentaties voor het introduceren van de thema's. Daarnaast worden er films getoond die door Gevangenzorg zelf zijn gemaakt. Deze films bevatten interviews met daders en slachtoffers waarin zij vertellen over hun ervaringen met een misdrijf, de gevolgen hiervan en het eventuele herstel. Bij de SOS Cursus komt een slachtoffer van een delict mee naar een van de bijeenkomsten om te vertellen welke invloed dit delict heeft gehad (Klaassen & de Jong, 2015a, 2015b). Bij alle SOS programma's worden afwisselende activiteiten gedaan die bedoeld zijn om deelnemers uit te dagen om de thematiek eigen te maken, zoals een rollenspel. Tijdens de laatste bijeenkomst van SOS Cursus en SOS Individueel wordt aan de deelnemers gevraagd uiting te geven aan wat ze van SOS hebben geleerd en hoe ze

hun gevoelens richting slachtoffer, hun directe omgeving of de samenleving kunnen tonen. Dit doen ze door een symbolische daad van herstel te presenteren, bijvoorbeeld in de vorm van een tekening of een brief aan een slachtoffer. Dit wordt gedaan om deelnemers te motiveren concreet een stap te maken richting herstel en het niet alleen maar bij discussies te houden (Gevangenenzorg Nederland 2015; Klaassen & de Jong, 2015a, 2015b; de Jong, 2015).

Mechanismen

In de documentatie van SOS staat niet bij elk doel concreet beschreven wat de veronderstelde mechanismen en (verander)processen zijn die tijdens de cursus in gang gezet worden om tot dat doel te komen. Tijdens het interview met de ontwikkelaars van de cursus is hier dieper op ingegaan en kon een beeld geschetst worden van de mechanismen die zij belangrijk achten voor het herstelproces.

De ontwikkelaars beschrijven herstel als een proces met verschillende lagen. Je hebt een laag van herstel naar jezelf, een laag van herstel naar je familie, een laag van herstel naar anderen uit je omgeving en de samenleving en een laag van herstel naar het slachtoffer. Sommige deelnemers zijn al redelijk ver op de weg naar herstel en komen na deelname aan SOS tot herstel naar het slachtoffer. In veel gevallen gaat het echter vaak nog om herstel naar zichzelf: het gevoel van eigenwaarde herstellen en zichzelf meer gaan accepteren. Volgens de ontwikkelaars is het *ervaren van zelfherstel* een belangrijk mechanisme dat eerst in gang gezet dient te worden voor er verdere stappen op de weg naar herstel met anderen genomen kunnen worden (zie ook Figuur 3). Veel gedetineerden zien zichzelf namelijk ook als slachtoffer en niet (alleen) als dader. Vaak hebben ze in hun leven traumatiserende gebeurtenissen meegemaakt. Hier kunnen ze in de gevangenis vaak niet over praten, er heerst een machocultuur waardoor ze zich groot moeten houden. Tijdens de SOS programma's wordt er naar het verhaal van de deelnemers geluisterd zonder dat ze veroordeeld worden. Een ontwikkelaar merkt hierover op:

“Dat is onze kracht: wij zijn van buiten het systeem en wij zijn een van de weinigen die echt naar hen luisteren. We onderbreken ze niet, ze mogen hun verhaal vertellen en de week daarop nog een keer. We doen het niet omdat we een rapportje schrijven wat voor hun behandeling of proces belangrijk is. We luisteren, ze kunnen hun verhaal kwijt en juist dat geeft heel veel lucht. Het klinkt allemaal heel soft enzo, maar je merkt dat dat een stuk herstel is: ik mag er zijn met mijn verhaal.[...] Soms is dat het dan voor sommigen, maar soms gaan ze ook stappen zetten naar andere schillen.”

Zelfherstel wordt volgens de ontwikkelaars van de SOS programma's bevorderd door aan te sluiten bij de deelnemer en te weten waar hij zich op de weg van herstel bevindt. Tijdens de cursus wordt dit concreet gemaakt door de dader-slachtofferlijjn oefening, waarmee in kaart wordt gebracht hoe de deelnemer zichzelf ziet. Ook wordt er aan het begin van elke bijeenkomst een ijsbreker-oefening gedaan waarin deelnemers de gelegenheid krijgen om te vertellen hoe ze zich voelen en waarmee ze kunnen inzien dat zij als persoon belangrijk zijn.

Een ander belangrijk mechanisme dat genoemd wordt door de ontwikkelaars is dat de deelnemers *een gevoel van acceptatie en vertrouwen ervaren in de cursusgroep*. Deze vertrouwelijke basis van de SOS programma's wordt gelegd door de afspraken die tijdens de eerste bijeenkomst met de deelnemers en vrijwilligers worden gemaakt (Klaassen & de Jong, 2015a):

- Alles blijft binnen SOS
- Respect
- Naar elkaar luisteren
- Werkboek maken
- Stop = Stop
- Alle sessies bijwonen

Acceptatie en vertrouwen binnen de cursusgroep zorgt er volgens de ontwikkelaars voor dat de lastige onderwerpen die tijdens de cursussen worden behandeld bespreekbaar gemaakt kunnen worden. Dit gebeurt niet op een beschuldigende, maar op een reflecterende manier. Tijdens de verschillende bijeenkomsten is dit terug te zien in de nabespreking van thema's of films. De deelnemers krijgen werkbladen met vragen over de behandelde stof of het filmfragment dat ze gezien hebben. Eerst worden er meer algemene vragen gesteld, zoals 'wat valt je op?', daarna worden er meer persoonlijke vragen gesteld, zoals: 'heb je zelf wel eens zoiets meegemaakt?' of 'hoe zou jij in zo'n situatie reageren?'. De basisregels blijven hierbij gehandhaafd, als deelnemers ergens niet over willen praten dan hoeft dat niet (stop = stop).

Doordat er in de eerdere bijeenkomsten eerst ruimte is gegeven aan de persoonlijke kant van herstel, kunnen de deelnemers tot erkenning komen van het feit dat ze anderen pijn hebben gedaan en dat ze niet alleen slachtoffer zijn, maar ook dader. De bijeenkomst waarin een slachtoffer zijn of haar verhaal komt vertellen is volgens de ontwikkelaars hierin vaak een 'kantelpunt'. Door oog in oog te staan kunnen deelnemers de gevolgen van criminaliteit niet meer ontkennen en wordt het mechanisme *slachtofferempathie* in gang gezet. De ontmoeting met het slachtoffer komt zoals eerder vermeld echter alleen voor bij de SOS Cursus (Klaassen & de Jong, 2015a, 2015b; de Jong, 2015). Bij SOS Meeting en Individueel blijft het bij film- en tekstfragmenten van slachtoffers (Klaassen & de Jong, 2015c, 2015d).

Om ertoe te komen dat deelnemers meer verantwoordelijkheid nemen voor hun daden, is het belangrijk dat de deelnemers *kennis opdoen over het tot stand komen van gedrag en keuzes* (Klaassen & de Jong, 2015a). Met behulp van PowerPointpresentaties wordt aan de deelnemers uitgelegd hoe het gedrag van mensen tot stand komt en welke factoren daar in meespelen. Ook wordt duidelijk gemaakt welke keuzes je in lastige situaties kunt maken: loop je ervoor weg, negeer je het of pak je de problemen aan?

Bij SOS Cursus en SOS Individueel worden de eigen cirkels van de deelnemers betrokken bij het programma (Klaassen & de Jong, 2015a, 2015b; de Jong, 2015). Familie en anderen uit de omgeving mogen aanwezig zijn bij laatste bijeenkomst. Het doel hiervan is om deelnemers te laten zien dat ze niet alleen zijn in het delict en de gevolgen, maar ook niet in het herstel. Er zijn mensen om hen heen die ze daarbij mogen en kunnen betrekken. Tijdens deze bijeenkomst presenteren de deelnemers een symbolische daad van herstel. Dit is bijvoorbeeld een brief of tekening waarmee de deelnemers kunnen laten zien hoe zij het misdrijf in de richting van familie, vrienden, de samenleving of het slachtoffer willen goedmaken. Deze laatste bijeenkomst van SOS Cursus en SOS Individueel is soms al een begin van herstel met de eigen omgeving.

De symbolische daad van herstel is een eerste stap richting herstel. Gevangenzorg hoopt en stimuleert dat deelnemers de weg van herstel verder gaan bewandelen. Dit wordt gedaan door uitleg te geven over de mogelijkheid van bemiddeling met het slachtoffer via Slachtoffer in Beeld of

bemiddeling met familie via mediators die bekend zijn bij Gevangenzorg. Naast de mogelijkheden wordt er ook gesproken over beperkingen van herstel. Om tot verder herstel te komen is namelijk medewerking van meerdere partijen nodig. Dit lukt niet altijd, soms is maar één partij bereid om in gesprek te gaan (in het geval van SOS de dader) en komt verzoening niet tot stand. Tijdens SOS wordt benadrukt dat de deelnemers al trots mogen zijn dat zij een stap richting herstel hebben gezet en zelf bereid zijn om tot verzoening te komen (Klaassen & de Jong, 2015a).

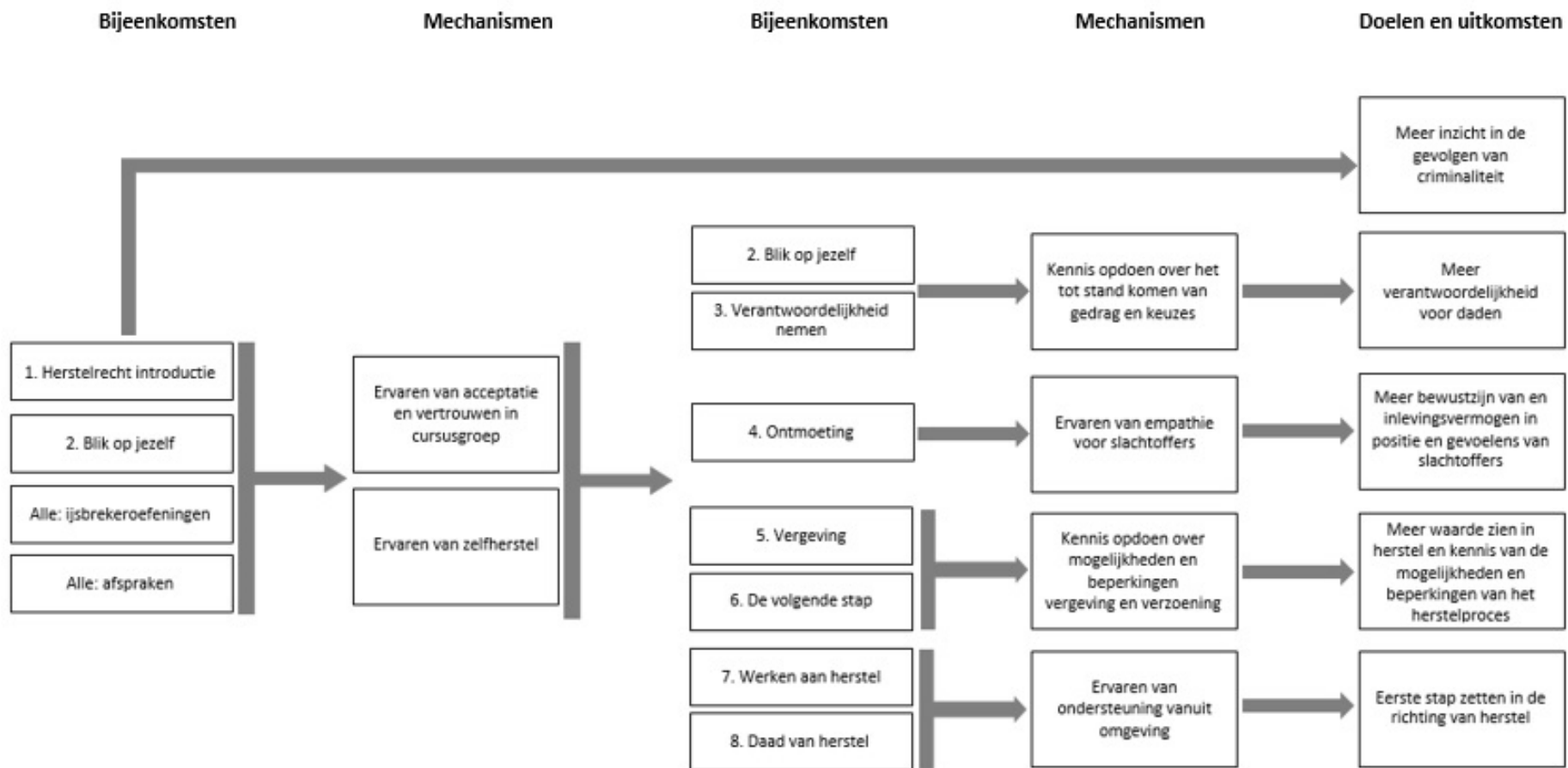
Inbedding van de cursus in de inrichting: voorafgaande en aansluitende activiteiten

Zoals eerder besproken wordt bekendheid voor de cursus gecreëerd door het verspreiden van folders en posters en worden deelnemers geworven door de cursusleiders en/of contactpersonen van de PI. Ook komt het voor dat casemanagers met gedetineerden in gesprek gaan over mogelijke deelname aan de cursus.

Uit de documentatie komt naar voren dat er tijdens en na de cursus meerdere mogelijkheden zijn tot extra (na)zorg. Wanneer ze hier behoefte aan hebben kunnen deelnemers zich opgeven voor één op één bezoekwerk door een vrijwilliger van Gevangenzorg. Verder kunnen ze ondersteuning krijgen vanuit andere afdelingen, bijvoorbeeld gesprekken met een psycholoog en worden ze gewezen op de mogelijkheid tot bemiddeling met het slachtoffer via Slachtoffer in Beeld (Klaassen & de Jong, 2015a). Voor deelnemers die aan SOS Meeting hebben meegedaan en graag dieper op de stof in willen gaan, is er de mogelijkheid om SOS Individueel te gaan volgen (Gevangenzorg Nederland, 2015). Tijdens het interview wordt als aanvulling nog genoemd dat deelnemers tussen de cursusbijeenkomsten door gratis telefonisch contact kunnen opnemen met Gevangenzorg en dat Gevangenzorg momenteel bezig met het ontwikkelen van een follow-up cursus voor deelnemers die behoefte hebben om na een SOS programma verder te gaan op de weg van herstel.

Verschillen tussen documentatie en interviews

Tijdens het interview geven de ontwikkelaars aan dat de meeste SOS documenten onder tijdsdruk zijn opgesteld en vooral zijn bedoeld om PI's en vrijwilligers van Gevangenzorg te informeren over de werkwijze van SOS. Hierdoor wordt bijvoorbeeld niet overal duidelijk gemaakt wat het idee achter een bepaalde werkwijze is of hoe een bepaald doel bereikt zou moeten worden. Tijdens het interview is hier dieper op ingegaan en is meer duidelijk geworden over de veronderstelde mechanismen van de SOS programma's.

Figuur III.3. Een interventie – proces – uitkomst model van de cursus SOS op basis van de beschikbare cursusdocumentatie en interviews met ontwikkelaars van de cursus.

III.a.3 Onderbouwing en opzet van de cursus DAPPER

Ontstaanswijze cursus

Binnen de Justitiële Jeugdinstanties (JJI) wordt gewerkt volgens de basismethodiek YOUTURN: een standaardmethode voor de opvoeding en behandeling van strafrechtelijk geplaatste jongeren die in alle JJI's wordt gehanteerd en waarbij gebruikt wordt gemaakt van erkende gedragsinterventies (DJI, 2011). De methodiek beoogt het verantwoordelijk denken en handelen van jongeren binnen JJI's te bevorderen. De module DAPPER is opgezet als onderdeel van deze basismethodiek en grijpt in op een belangrijk speerpunt van YOUTURN: het vergroten van het morele besef van jongeren (beschrijving trainingsmodule 'DAPPER – Opmaat tot herstel', 2012). Uit de cursusdocumentatie en interviews wordt duidelijk dat de cursus DAPPER als gevolg van deze inbedding in de basismethodiek YOUTURN een sterk theoretische basis kent (waar dat bij de cursussen Puinruimen en SOS een meer praktische basis betreft).

Uit de interviews komt naar voren dat de module DAPPER is ontwikkeld op initiatief van de voormalige methodiekcoach Jeanne Brik van de JJI de Hunnerberg, en dat deze voor een belangrijk deel voortborduurde op de voormalige leerstraf Slachtoffer in Beeld (SiB; van de gelijknamige stichting) die binnen de Hunnerberg in aangepaste cursusvorm werd gegeven. Deze leerstraf beoogde jonge daders bewust te maken van de gevolgen van delicten voor slachtoffers.⁹ Met de komst van de basismethodiek YOUTURN en het bijbehorende standaardprogramma voor alle JJI's verdween deze Slachtoffer in Beeld cursus echter uit het aanbod voor jeugdige gedetineerden. Naar de mening van Jeanne Brik miste de nieuwe basismethodiek echter een expliciet onderdeel dat zich richtte op de bewustwording en morele opvoeding van jongeren omtrent de gevolgen van delicten voor anderen en henzelf. Volgens haar wordt er binnen de JJI's niet vaak gesproken over het delict en de gevolgen, dat blijft vaak heel bedekt, is lastig bespreekbaar. Je doet jongeren echter tekort als je het er niet over hebt binnen de JJI, dat is haar overtuiging. Ze blijven er dan namelijk zelf mee zitten; het is daarom noodzakelijk om er aandacht aan te besteden.

Om die reden heeft zij in 2012 een nieuwe module DAPPER opgezet, waarbij zij onderdelen gebruikte uit de cursus Slachtoffer in Beeld. Daarnaast putte zij in belangrijke mate ook uit de training VASSST (Vertel Anderen over Schuld, Schaamte, Slachtoffers en Toekomst), die eerder in de JJI Teylingereind was opgezet en waarin onderdelen van de voormalige SOS jeugdcursus waren opgenomen (zie Wolthuis & Vandenbroucke, 2009). Het voordeel van VASSST was dat het al onderdelen bevatte van YOUTURN, aangezien JJI Teylingereind al in een vroeg stadium was begonnen met de trainingsmethode die binnen YOUTURN gangbaar werd. De naam DAPPER verwijst bijvoorbeeld naar het werkwoord 'DAPPEN' (Denk aan de Andere Persoon), dat onderdeel is van de trainingstaal binnen YOUTURN. Jeanne Brik miste in de training VASSST echter ook onderdelen van de cursus Slachtoffer in Beeld; om die reden heeft zij het op zich genomen om een combinatie te maken van beide cursussen.

De module DAPPER is vervolgens eind 2012 verder doorontwikkeld in samenwerking met de stichting Slachtoffer in Beeld en Stichting 180, die landelijk de methodiek YOUTURN beheert en JJI medewerkers traint en certificeert om modules te geven binnen YOUTURN. In overleg met Stichting 180 en DJI werd besloten de module DAPPER een vast, verplicht onderdeel te maken van het aanbod aan alle jeugdigen binnen JJI's, tijdens kortverblijf (fase 2 binnen YOUTURN). In 2013 werden ook

⁹ Deze leerstraf werd voorheen op indicatie van de Raad van de Kinderbescherming gegeven onder jonge daders door de stichting Slachtoffer in Beeld (van der Mark, 2015). In 2009 werd deze leerstraf stopgezet.

twee pilots uitgevoerd binnen JJI Eikenstein en Amstelbaken met deze module. Uit de interviews met de ontwikkelaars wordt duidelijk dat het vervolgens nog enige tijd heeft geduurd voordat de module landelijk werd uitgerold. Dit is volgens de geïnterviewden vooral toe te schrijven aan de druk die de implementatie van andere nieuwe programma's opleverde (oa. TOPs!-trainingen), de investeringen die gedaan werden in het bewerkstelligen van een positiever leefklimaat binnen de JJI's en reorganisaties binnen de JJI-sector. Het officiële startsein voor de landelijke uitrol van de module DAPPER werd gegeven op 4 november 2015.

De documentatie maakt duidelijk dat de module DAPPER past in de toenemende maatschappelijke roep om meer aandacht voor de positie van slachtoffers in het strafrecht. De module is opgezet rond het thema dader-slachtoffer herstel, en is bedoeld als opmaat tot hersteltrajecten (DAPPER-Opmaat tot herstel, 2012; Slachtoffer in Beeld, 2012). Ter onderbouwing van de keuze om deze module rondom dader-slachtoffer herstel op zetten, worden verschillende pedagogische en maatschappelijke argumenten genoemd. De mogelijkheid tot herstelbemiddeling (vrijwillige, bemiddelde contacten tussen slachtoffers en daders) is daarin een centraal thema. Zo wordt genoemd dat (a) zelfs wanneer het niet komt tot herstelbemiddeling, inzicht in slachtoffers en gevolgen van crimineel gedrag daders kan helpen de pro-criminele houding te veranderen en dit het recidiverisico kan verminderen; (b) bemiddeling kan daders helpen zich te herstellen en het delict op constructieve wijze in de toekomst te verwerken, (c) bemiddeling kan bijdragen aan de verwerking van het delict door slachtoffers en (d) daders confronteren met de gevolgen van hun daden recht doet aan slachtoffers; zij voelen zich hierdoor beter gehoord en gezien.

Doelgroep en inclusiecriteria

De module wordt zoals gezegd aangeboden aan alle jongeren in kortverblijf (veroordeelden *en* jongeren in preventieve hechtenis) in de JJI's in fase 2 van de methodiek YOUTURN. Fase 2 volgt op de eerste intakefase (duur tien dagen), en is het basistraject dat jongeren volgen gedurende drie maanden (DJI, 2011). DAPPER wordt in groepsvorm gegeven, waarbij de minimale grootte drie jongeren is, en de maximum grootte negen jongeren. Bij voorkeur wordt gedurende de module gewerkt met een vaste groep, hoewel de wisselende instroom van jongeren in fase 2 binnen de JJI dat lastig kan maken. De inrichtingen bepalen naar eigen inzicht wanneer en hoe vaak de module wordt ingezet (DAPPER – Opmaat tot herstel, 2012).

Uit de interviews komt als reden voor de positionering van DAPPER in fase 2 naar voren dat men het belangrijk acht om alle jongeren iets mee te geven over het onderwerp slachtoffers en herstel; men wil vooral de begripsvorming van jongeren over daders en slachtoffers en wat dat voor hen betekent laten toenemen. Aangezien een groot deel van de jongeren de JJI verlaat voor het einde van fase 2 (bijvoorbeeld door schorsing van de preventieve hechtenis), wordt het grootste deel van de jongeren bereikt als de module direct bij de aanvang van fase 2 tijdens kortverblijf wordt aangeboden, zo is de gedachte. Daar komt volgens de ontwikkelaars bij dat veel jongeren in deze eerste fasen nog meer gevoelig zijn voor de gevolgen van hun handelen; ze hebben vaak in het begin nog veel meer last van schuld- en wellicht zelfs schaamtegevoelens over wat er is gebeurd dan in een latere fase, waarin ze dat al lang hebben toegedekt en waarin empathieblokkades zijn opgeworpen. Het moment dat jongeren net in een JJI komen wordt vaak gekenmerkt door een gevoel van crisis; er gebeurt dan veel met een jongere. Dat moment kan een bron vormen om in de module in te gaan met de jongere op 'wat gebeurt er met je', en wat kun je er mee doen.

Daarnaast maken de ontwikkelaars duidelijk dat veel jongeren tijdens kortverblijf nog niet afgestraft of veroordeeld zijn, dus die kunnen vaak ook nog niet worden bestempeld als dader. De module is om die reden niet gericht op het confronteren van jongeren met hun dadertol en wat zij teweeg hebben gebracht bij slachtoffers; het is vooral een educatieve module die beoogt jongeren hun eigen problemen te laten verkennen en de gevolgen van criminaliteit voor anderen laten begrijpen.

De module vormt een vast onderdeel van het dagprogramma binnen de JJI's; deelname aan het dagprogramma is verplicht voor jongeren en dus ook de deelname aan deze module. De ontwikkelaars geven aan dat als een jongere niet wil deelnemen aan de module, er altijd in gesprek gegaan zal worden met de jongere om de reden te achterhalen. De JJI werker zoekt daarbij naar wegen om de jongere te motiveren en aan te sporen om deel te nemen. Dat past binnen de actuele ontwikkeling om de JJI steeds minder repressief te maken en steeds terughoudender te worden met het opleggen van sancties.

Zowel uit de documentatie als uit de interviews komen slechts enkele contra-indicaties naar voren voor deelname. Jongeren die niet in staat zijn om in een groep te functioneren (vanwege ernstige psychiatrische problematiek of om andere redenen) dienen te worden uitgesloten van deelname. De module is evenmin geschikt voor jongeren die de Nederlandse taal niet machtig zijn. Tot slot kan op advies van de gedragsdeskundige binnen de JJI worden besloten een jongere niet te laten deelnemen, wanneer dat zijn of haar belang schaadt. De module DAPPER is opgezet om een brede, heterogene groep jongeren te kunnen bedienen binnen de JJI.

Jongeren die verdachte/dader zijn van delicten die binnen detentie een lagere, gestigmatiseerde status hebben (zoals zedendelicten) zijn op voorhand ook geen reden voor uitsluiting van de module, zo maken de geïnterviewden duidelijk. In de module is een jongere niet verplicht om te vertellen wat hij of zij gedaan heeft. De trainer kan daar behulpzaam in zijn bij een jongere met een zedendelict – door voor aanvang van de module bijvoorbeeld goed te kijken naar het intakeformulier waar gegevens over de jongere staan vermeld. De trainer kan dan alert zijn op momenten in de module dat deze jongere in de groep wil gaan spreken over zijn delict. De module gaat meer algemeen in op wat de gevolgen zijn voor slachtoffers; een klein deel betreft het nadenken over de gevolgen voor het eigen slachtoffer. Dit laatste is echter een stukje huiswerk dat de jongere samen met zijn mentor moet doen; dit vindt dus niet plaats in de groep. Jongeren worden wel uitgenodigd om te praten over gevoelens die een verhaal van een slachtoffer bij hen teweegbrengt; maar ze hoeven niet per se in te gaan op het eigen delict.

Uitvoerders van de cursus

In de documentatie wordt het werken met vaste, gecertificeerde trainers voor de module als een vereiste geformuleerd, gezien de gevoeligheid en het belang van de problematiek die in de module aan de orde komt. Trainers die in aanmerking willen komen voor certificering dienen aan de volgende voorwaarden te voldoen (DAPPER-Opmaat tot herstel, 2012):

- Trainers dienen te beschikken over trainersvaardigheden die ook binnen het TOPs! programma worden toegepast (o.a. vragen-niet zeggen, vragen via de groep, omkeren, confronteren, sturen naar een moreel hoger niveau, herbenoemen, empathisch aanmoedigen).
- Zij zijn (minimaal) gecertificeerd A-trainer YOUTURN.

- Trainers hebben een 2-daagse train-de-trainer opleiding gevolgd om bekend te raken met de achtergronden, de inhoud en de opbouw van de module.
- Trainers volgen een nader te bepalen supervisietraject en nemen deel aan een jaarlijkse terugkomdag

Uit de interviews komt naar voren dat alle JJI-medewerkers bekend zijn met het TOPs! Programma, en dat velen van hen ook zijn opgeleid door Stichting 180 voor het geven van trainingen binnen dit programma. Daarnaast zijn alle medewerkers binnen de JJI's per definitie minimaal gecertificeerd A-trainer YOUTURN.

Verder verzorgt Stichting 180 ook de specifieke train-de-trainer opleiding voor de module DAPPER. Hierin is specifiek aandacht voor wat herstel inhoudt, en hoe men een neutrale houding aanneemt tijdens de module DAPPER. Een neutrale houding houdt in dat trainers jongeren niet direct veroordelen wat zij doen of zeggen, maar dergelijke uitingen bij jongeren zelf laten ('ondanks dat ze soms verschrikkelijke dingen zeggen over slachtoffers', zo stelt een ontwikkelaar). Door hen te bevragen en door gebruik te maken van de groep, dient de trainer ze zelf aan het denken te zetten over hoe gewenst of ongewenst iets is wat zij zeggen of doen. Trainers dienen met andere woorden deelnemers als deskundigen van zichzelf te beschouwen en te bevragen; samenwerken in plaats van sturen (zie ook DAPPER-Opmaat tot herstel, 2012).

Stichting 180 heeft ook een 'certificaat-registratiesysteem' voor JJI medewerkers waarin zij eenvoudig kunnen checken en filteren wie welke opleiding heeft gevolgd. Dat systeem wordt ook ingezet om JJI's te ondersteunen wanneer deze willen bepalen welke medewerker welke training kan gaan geven. Het beeld dat uit de interviews naar voren komt is dat in principe een relatief grote groep medewerkers binnen de JJI's de module DAPPER zou kunnen geven, mits zij de specifieke train-de-trainer opleiding hebben gevolgd voor DAPPER. Wie per JJI de module daadwerkelijk gaat uitvoeren, is aan de JJI's zelf om te bepalen. De wijze waarop het supervisietraject wordt ingevuld was op het moment van dit schrijven nog niet nader bepaald.

Doelen en beoogde uitkomsten van de cursus

In de documentatie en interviews worden verschillende uitkomsten geformuleerd van de cursus DAPPER, die we hebben gevat in vier *directe* en een *indirect* einddoel (zie ook Figuur 1).

De directe einddoelen:

1. Deelnemers hebben na afloop meer inzicht in de positie en gevolgen van misdrijven voor slachtoffers

Aan het eind van de module kunnen deelnemers de begrippen slachtoffer en dader definiëren, weten zij wie slachtoffers van een delict kunnen zijn en kunnen zij mogelijke gevolgen voor slachtoffers beschrijven. Ze zijn gestimuleerd om zich te verplaatsen in de positie van het slachtoffer en hebben hierdoor inzicht gekregen in de positie van slachtoffers (DAPPER-Opmaat tot herstel, 2012).

Gesteld wordt dat in principe alle daders het vermogen tot empathie hebben, behalve twee groepen daders: psychopaten en daders met een stoornis in het autistische spectrum. Zij zijn volgens de documentatie niet goed in staat zich in de positie van slachtoffers in te leven; dat wil echter niet zeggen dat het niet mogelijk zou zijn met hen tijdens deze module te spreken over slachtoffers. In de

documentatie wordt aangegeven dat bij deze groepen de focus meer zou moeten liggen op normstellen en grenzen bepalen (Slachtoffer in Beeld, 2012).

2. *Afname van denkfouten en meer kennis over het herstellen van immateriële schade bij anderen*

De module beoogt denkfouten (neutralisaties van het delict) te verminderen en deelnemende jongeren te stimuleren verantwoordelijkheid te nemen voor het criminele handelen. Deelnemers leren ook over de mogelijkheden om immateriële schade te herstellen door middel van het maken van excuses richting eventuele slachtoffers.

3. *Toegenomen herkenning en erkenning van constructieve schuldgevoelens en destructieve schaamtegevoelens*

In de documentatie worden gevoelens van schuld beschreven als een nuttige emotie, die mensen een 'akelig gevoel' doet opleveren *over hetgeen zij hebben gedaan*. Dit akelige gevoel maakt dat mensen rekening houden met de gevoelens van anderen en voorkomt herhaling van het gedrag in de toekomst. Gesteld wordt dat mensen met een sterkere neiging tot schuldgevoel meer geneigd zijn zich in te leveren in anderen en conflicten op te lossen, en hechtere relaties te onderhouden. Schuldgevoel zet ook aan tot reparatie: het willen repareren of goedmaken van de schade bij het slachtoffer of meer algemeen iets willen goedmaken (Slachtoffer in Beeld, 2012). Wanneer de gelegenheid zich voordoet om de schade goed te maken (bijvoorbeeld door een excuus richting het slachtoffer), dan heeft dat niet alleen positieve consequenties voor het slachtoffer maar ook voor de dader: deze kan de relatie met het slachtoffer herstellen, het herstelt het negatieve beeld dat de ander van hem heeft en verlicht negatieve emoties.

Schaamte daarentegen wordt omschreven als een verlamme emotie die mensen een negatief gevoel geven *over henzelf*. Wanneer mensen schuldgevoel ervaren over zaken waarover zij geen controle (denken) te hebben, ontstaat schaamtegevoel. In de documentatie wordt daarom gesteld dat voorkomende schaamtegevoelens onder deelnemers omgezet dienen te worden in gevoelens van schuld, zodat tot actie kan worden overgaan (zie ook onder, bij mechanismen en werkwijzen). Dit werkt helend voor zowel dader als slachtoffer (Slachtoffer in Beeld, 2012).

4. *Na afloop hebben jongeren meer kennis over de mogelijkheden van herstelbemiddeling en hebben zij de eigen ambivalenties en motivatie daartoe verkend*

Dit laatste doel betreft volgens de ontwikkelaars ook de functie van voorlichting die de module heeft: Jongeren laten inzien dat ze met eventuele gevoelens van schaamte en schuld terecht kunnen bij herstelbemiddeling, en dat er een kans is dat ze daarmee ook nog iemand anders kunnen helpen (het slachtoffer). Dat realiseert een groot deel van de jongeren zich niet.

Het indirecte einddoel:

1. *Toename in verantwoordelijk denken en handelen en een afname van het recidiverisico*

In de documentatie wordt duidelijk gemaakt dat zelfs wanneer het niet komt tot herstelbemiddeling na de module, het verworven inzicht in de positie van slachtoffers en in de gevolgen van delicten tijdens de module kan bijdragen aan het veranderen van een pro-criminele houding in meer verantwoordelijk denken en handelen. De documentatie stelt dat "Hoewel niet overtuigend bewezen, wordt wel aangenomen dat dit risico-verminderend kan werken" (Slachtoffer in Beeld, 2012). Daarnaast wordt bij het directe einddoel 'afname van denkfouten en meer kennis over het herstellen van immateriële schade toegebracht aan anderen' ook gesteld dat dat het verantwoordelijkheid nemen voor het eigen criminele handelen kan stimuleren. Er wordt met andere

woorden hier een link gelegd tussen het eerste en tweede concrete einddoel hierboven en het indirecte einddoel (zie ook het interventie-proces-uitkomst model in Figuur 4).

Werkwijzen en mechanismen om de doelen en uitkomsten te bereiken

Werkwijze en opbouw DAPPER

De interviews maken duidelijk dat er veel verschillende werkvormen worden aangeboden in de module, die allen als doel hebben om jongeren te laten nadenken over slachtoffers en de gevolgen van delicten voor anderen. Het idee is door dat op veel verschillende manieren te doen en met een bepaalde opbouw, er aansluiting kan worden gevonden bij veel verschillende jongeren die zich op heel diverse wijzen aangesproken kunnen voelen om te gaan nadenken. Een belangrijke werkwijze is dan ook dat de module afstandelijk begint ('de gevolgen van delicten voor slachtoffers'), maar stapje voor stapje persoonlijker wordt.

In een van de eerste bijeenkomsten gaat het bijvoorbeeld over feitelijke gevolgen voor slachtoffers in het algemeen. Via meer persoonlijke werkvormen worden deelnemers in een latere bijeenkomst gevraagd zich voor te stellen dat er bij hen thuis wordt ingebroken en hoe zij daarop zouden reageren. Er wordt hen dan gevraagd weer te geven wat dat met hen zou doen - dat maakt het persoonlijker. Verderop in de training zien deelnemers gevoelens bij een dader in een filmpje, en wordt hen gevraagd of ze die ook bij zichzelf herkennen; of ze die zelf ook wel eens hebben. Weer later wordt het nog persoonlijker wanneer deelnemers gevraagd worden na te denken over een situatie waarin ze een ander gekwetst hebben, en wat dat met hen deed. Pas richting het einde van de module wordt er ingegaan op slachtoffer-daderbemiddeling (modulebijeenkomst 6), en wordt gevraagd: stel dat jij nou dader was, en je doet wel of geen bemiddeling, hoe zou die afweging er dan uitzien voor jou? Ook komt er in de laatste bijeenkomsten een ex-delinquent praten over de rol die herstelbemiddeling heeft gehad voor hem, waarbij deelnemers hem vragen kunnen stellen. Tot slot komt aan het einde van de module een bemiddelaar uitleggen hoe herstelbemiddeling er in de praktijk uitziet, welke stappen er dan ondernomen moeten worden.

De module DAPPER bestaat uit een introductiebijeenkomst gevolgd door acht bijeenkomsten, waarin aan bovenstaande mechanismen en einddoelen wordt gewerkt. Bij voorkeur wordt in de module gewerkt met een vaste groep per modulecyclus (3-9 jongeren). In de documentatie wordt geadviseerd dat pedagogisch medewerkers binnen de JJI niet hun eigen groep trainen, maar dat er uitwisseling van trainers plaats vindt, waardoor het proces in de training niet wordt vertroebeld door actuele spanningen en conflicten tussen de groep en de trainers. Een ontwikkelaar gaf tijdens het interview als voorbeeld een pedagogisch medewerker die een jongere in haar of zijn leefgroep 's morgens heeft moeten aanspreken omdat die te lang onder de douche bleef staan. Wanneer deze zelfde medewerker kort daarna een bijeenkomst in de module moet begeleiden met jongeren uit de eigen leefgroep, dan kan die aanvaring een ongunstige invloed hebben op de bereidheid van die jongere om mee te werken en op de sfeer in de groep als geheel. In de documentatie wordt echter ook aangegeven dat het de inrichting vrij staat om op basis van eigen argumenten te kiezen voor trainers van de eigen groep.

Een korte weergave van het doel van de verschillende bijeenkomsten in de module DAPPER:

- *Introductiebijeenkomst*: deelnemers informeren over doelen en inhoud van de module

- *Eerste bijeenkomst:* Aan de hand van een werkvorm met foto's en een filmfragment definiëren jongeren dader, slachtoffer en verschillende delicten; krijgen zij zicht op wie geraakt kunnen worden door een misdrijf
- *Tweede bijeenkomst:* Gevolgen leren benoemen, waarnemen en invoelen voor (directe) slachtoffers, door middel van het reageren op delicten en het zich inleven in een slachtoffer van een delict.
- *Derde bijeenkomst:* Normen verkennen over de ernst van delicten en gevolgen, gedachten en gevoelens kunnen benoemen van slachtoffers (empathie bekrachtigen), aan de hand van een oefening en het doen van interviews met fictieve slachtoffers
- *Vierde bijeenkomst:* Door middel van werkvormen en een film benoemen jongeren verschillen en overeenkomsten in gedachten en gevoelens van slachtoffers en daders, en wat zij nodig hebben om verder te kunnen. Jongeren benoemen ook de eigen gevoelens ten aanzien van onverantwoordelijk gedrag en krijgen inzicht in keuze om die gevoelens te delen met slachtoffers (kennismaken met herstelbemiddeling)
- *Vijfde bijeenkomst:* Door middel van een film en het verhaal van een ervaringsdeskundige die een herstelbemiddeling is aangegaan verkennen deelnemers herstelbemiddeling en eigen ambivalenties daartoe.
- *Zesde bijeenkomst:* Aan de hand van verschillende videofragmenten betrekken jongeren de gevolgen voor slachtoffers in hun eigen oordeel over misdrijven (door zich te verplaatsen in slachtoffers). Verdieping van doel en betekenis herstelbemiddeling voor slachtoffers (verplaatsen slachtoffers), opnieuw verkennen eigen ambivalenties mbt bemiddeling
- *Zevende bijeenkomst:* Door middel van een gesprek met een bemiddelaar van Slachtoffer in Beeld verkrijgen deelnemers nadere kennis over doelen en mogelijkheden herstelbemiddeling, en verkennen zij hun eigen motivatie tot deelname aan bemiddeling.
- *Achtste bijeenkomst:* Terugblikken en presentatie aan betrokkenen; afsluiten (Bewijs van deelname) en maken van afspraken voor vervolg

Mechanismen

In de cursusdocumenten worden verschillende mechanismen en processen beschreven die de beoogde einddoelen zouden moeten teweegbrengen onder deelnemers aan de module. De volgende mechanismen vervullen een sleutelrol (zie ook Figuur III.4):

Het ter discussie stellen en gaan erkennen van denkfouten

In de documentatie wordt beschreven hoe daders vaak (nog) geen verantwoordelijkheid nemen voor het eigen criminele handelen en allerlei neutralisaties gebruiken (goedpraten, anderen verantwoordelijk houden, bagatelliseren) om het verantwoordelijkheidsgevoel te ontwijken. Een ontwikkelaar gaf in het interview ook aan dat jeugdige daders vaak de denkfout 'uitgaan van het ergste' maken: verantwoordelijkheid nemen en willen herstellen richting het slachtoffer heeft toch geen zin, "want niemand zit op mij te wachten, en het slachtoffer al helemaal niet". Daarbij komt dat het verantwoordelijk worden *gehouden* voor een delict door het uitzitten van een straf de criminele identiteit vaak juist versterkt (Slachtoffer in Beeld, 2012). Verondersteld wordt dat wanneer jongeren deze eigen neutralisaties en denkfouten over het delict gaan erkennen en ter discussie stellen, dit de houding van deelnemende jongeren zou moeten kunnen veranderen, en het nemen van verantwoordelijkheid zou moeten laten toenemen.

Ervaren van empathie voor slachtoffers door zich in hen te verplaatsen

Empathie wordt in de documentatie gedefinieerd als “het vermogen je in anderen (in dit geval het slachtoffer) te verplaatsen en je een bewuste voorstelling te kunnen maken van de gedachten en emoties van die ander” (Slachtoffer in Beeld, 2012). Verondersteld wordt dat empathie leerbaar en *trainbaar* is, en dat het stimuleren hiervan bijdraagt aan de vermindering van het gebruik van neutralisaties door daders (zoals ontkenning van verantwoordelijkheid, van schade of van het slachtoffer, of het slachtoffer als boosdoener zien). Hierbij wordt een gebrek aan empathie voor slachtoffers omschreven als ‘empathieblokkades’; deze vormen een risico voor herhaling van crimineel gedrag in de toekomst (Slachtoffer in Beeld, 2012).

Opheffen van empathieblokkades & schuldgevoelens gaan ervaren

Trainers van de module DAPPER dienen alert te zijn op specifieke empathieblokkades die de deelnemers laten zien, zodat daar in de bijeenkomsten aandacht aan geschonken kan worden. Degelijke blokkades kunnen worden aangepakt en opgelost door hen cognitieve vaardigheden (e.g. begrip van morele dilemma’s en van de betekenis ervan voor anderen), praktische vaardigheden (hoe uit ik empathie?) en/of empathische vaardigheden aan te leren (e.g. gevoelens van anderen begrijpen en bij zichzelf toelaten).

Wanneer empathieblokkades wegvallen tijdens de module, kan dit gevoelens van ongemak veroorzaken bij de deelnemer door opkomende gevoelens van schuld en schaamte. In de documentatie wordt dit omschreven als een gunstig teken, aangezien het aangeeft dat de deelnemer empathische vermogens bezit. Voor de trainer is het op dit moment van belang de deelnemer uit te leggen dat dit normale gevoelens zijn die horen bij dit proces, en welke stappen de deelnemer kan doorlopen om iets te doen met deze gevoelens om deze te verminderen. Hierbij wordt aangegeven dat de focus van de trainer zou moeten liggen op het toelaten van schuldgevoelens en tegengaan van schaamtegevoelens, aangezien dit het werken aan herstel bevordert en bijdraagt aan een niet-criminele identiteit (Slachtoffer in Beeld, 2012). Uit de interviews met de ontwikkelaars komen verschillende manieren naar voren waarop een trainer dit zou kunnen doen. Een ontwikkelaar geeft bijvoorbeeld aan:

“Stel dat een jongere bijvoorbeeld aangeeft: ‘het is eigenlijk te erg wat ik gedaan heb, ik durf die ander niet onder ogen te komen.’ Dat is in feite schaamtegevoel. Ik ga geen stappen zetten, want ik schaam me te erg, ik durf die man niet onder ogen te komen. Als trainer geef je dan bij die jongere aan dat doordat hij zich schaamt, hij zichzelf en de ander niet de mogelijkheid geeft om er nog iets aan te doen. Je vraagt die jongere dan wat zou gebeuren als je zegt: ‘het is heel erg, ik ben daar schuldig aan, ik heb het gedaan, ik neem daarvoor verantwoordelijkheid, en ik ga er iets mee doen.’ Dan help je iemand over te stappen van het pad van schaamte, naar het pad van schuld. Schuldgevoelens is niets anders dan verantwoordelijkheid nemen, schuld erkennen; als je dat doet kun je sterker worden, en kom je verder. Een belangrijke slogan in de module is ook: *Soms is iemand een held die zijn fouten durft toe te geven*. Die gedachte moet gaan leven bij de jongeren; als je dat kunt (fouten toegeven, je kwetsbaar opstellen), ben je eigenlijk heel sterk. Als je durft onder ogen te zien wat je gedaan hebt, en daarin stappen durft te nemen, dan kun je weer een held worden, heb je weer iets om trots op te zijn. Jongeren zijn vaak ook heel trots als ze stappen gezet hebben.”

Inbedding van de cursus in de inrichting: voorafgaande en aansluitende activiteiten

Doordat de module DAPPER een vast onderdeel is van de basismethodiek YOUTURN, heeft de module een concrete inbedding in de Justitiële Jeugdinstellingen. In de documentatie wordt opgemerkt dat het voor een goede inbedding en effectieve werking van deze module belangrijk is om werkers die betrokken zijn bij de deelnemende groepen in DAPPER te informeren over en kennis te laten maken met herstelvoeding en herstelbemiddeling (DAPPER-Opmaat tot herstel, 2012). Zij kunnen dit gedachtegoed dan ook integreren in hun dagelijkse omgang met de jongeren. Om die reden wordt geadviseerd binnen de JJI een voorlichtingsbijeenkomst te organiseren voorafgaand aan de module in de aanwezigheid van de relevante actoren. Die bijeenkomst kan worden gegeven door stichting Slachtoffer in Beeld, in samenwerking met de (vaste) trainers van de module binnen de JJI.

In de documentatie wordt beschreven dat de module na afloop in een latere fase een vervolg krijgt binnen de basismethodiek YOUTURN, bijvoorbeeld door het volgen van de erkende gedragsinterventie 'Leren van Delict'. Uit de interviews komt echter naar voren dat deze module in een eerste fase heel sterk ingaat op de analyse van het eigen delict, en in een latere fase sterk ingrijpt op de regulatie van agressie via een gedragsinterventie. Er wordt in die module op dit moment nog geen expliciete link gelegd met onderdelen van de module DAPPER, gericht op herstel. Op dit moment is deze module daarom geen logisch gevolg van de module DAPPER.

De ontwikkelaars geven aan dat aan de leefgroep van elke jongere een mentor, gedragsdeskundige en trajectbegeleider is verbonden. Wanneer jongeren na de module DAPPER een vervolg willen op het terrein van bewustwording of omgaan met bepaalde persoonlijke zaken, dan zou dat in overleg met de mentor of gedragsdeskundige kunnen. Bijvoorbeeld in de vorm van het opstellen van persoonlijke leerprofielen of leerdoelen, met name bij langverblijf in fase 3. Is de jongere na de module gemotiveerd om daadwerkelijke stappen te ondernemen richting herstel, dan kan dat in overleg met de trajectbegeleider die zich bezig houdt met de re-integratie van de jongere na detentie. Gemotiveerde jongeren zouden dan in overleg met de trajectbegeleider contact kunnen opnemen met de stichting Slachtoffer in Beeld, om deel te nemen aan herstelbemiddeling wanneer het slachtoffer(s) daar ook behoefte aan heeft.

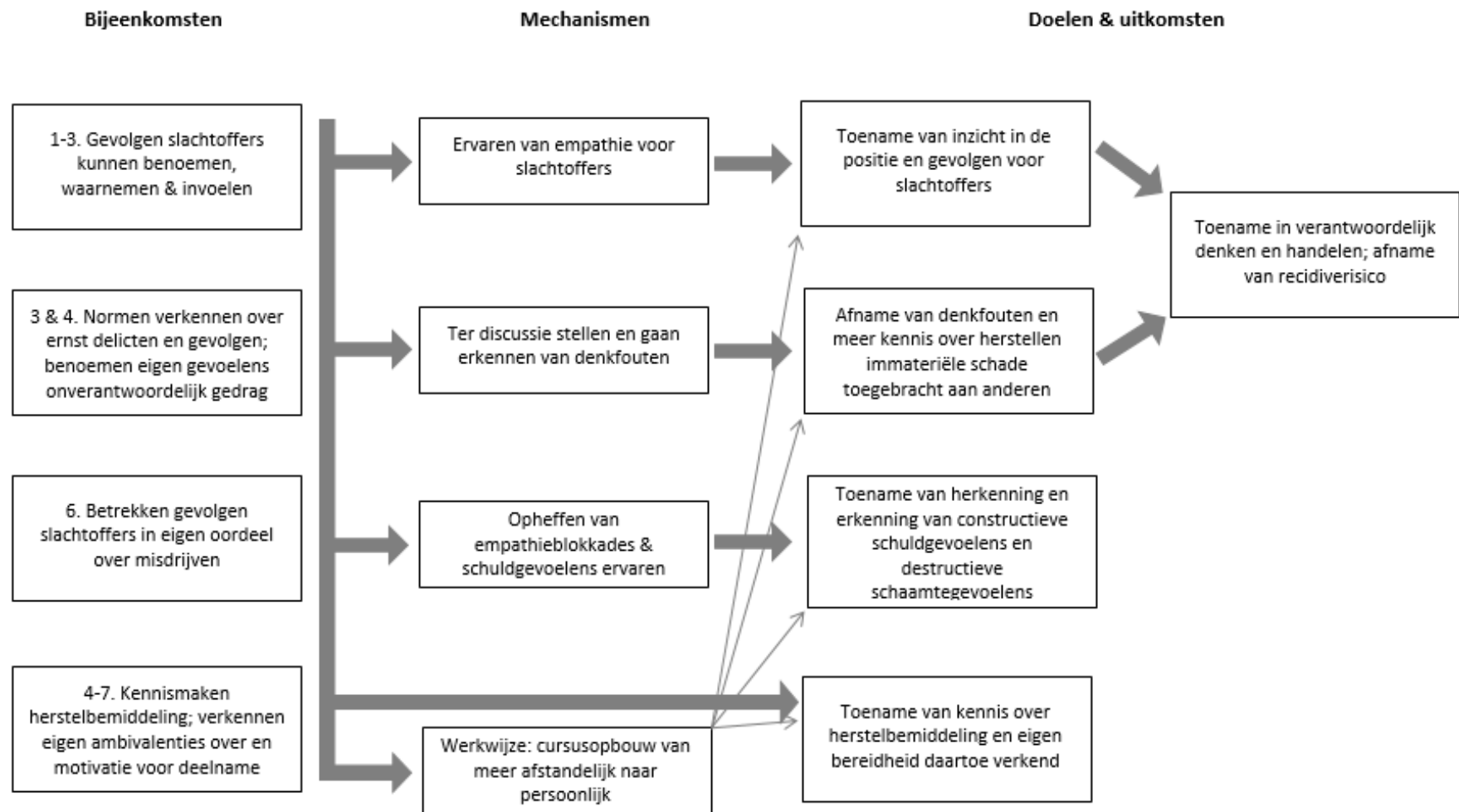
In de cursusdocumentatie wordt als ondersteuning van een vervolg richting herstel na de module een aantal stappen uiteengezet die de deelnemer kan doorlopen om tot herstel te komen (Slachtoffer in Beeld, 2012).

De stappen tot herstel die worden beschreven:

- Herstel van eigen gemaakte fouten en van eigen slachtofferschap (zelfherstel), het nemen van actieve verantwoordelijkheid voor het delict en de gevolgen daarvan (door bijvoorbeeld: bewustzijn creëren, delictanalyse, werken aan eigen verhouding tot het delict en slachtofferschap).
- Herstel van schade aan het (primaire en secundaire) slachtoffer, het ondernemen van reparatie- of compensatie activiteiten, gerichtheid op het welzijn van anderen (door bijvoorbeeld: vergroten van slachtofferbewustzijn middels gesprekken, film- en discussieavonden, bemiddeling met primaire slachtoffer of herstelgerichte activiteiten richting secundaire slachtoffers, relationeel herstel)
- Herstel van de vertrouwensrelatie en de sociale betrekkingen met de samenleving, re-integratie (door bijvoorbeeld: nieuwe relaties opbouwen)

Verschillen tussen documentatie en interviews

Op veel punten vulden de documentatie en de interviews elkaar aan. De interviews boden verdere verdieping en toelichting van onderwerpen in de documentatie, en voorzagen in concrete voorbeelden van bijvoorbeeld mechanismen of werkwijzen te krijgen. Een van de weinige verschillen tussen beide bronnen betrof de geschetste, mogelijke vervolgactiviteiten na de module DAPPER binnen de JJI: in de documentatie werd de erkende gedragsinterventie Leren van Delict genoemd, maar uit de interviews kwam naar voren dat die interventie geen logisch vervolg vormt voor de module DAPPER. De interviews maken duidelijk dat professionals werkzaam op de leefgroep (mentoren, gedragsdeskundigen, trajectbegeleider) een meer op het individu toegesneden vervolg zouden kunnen geven aan de module DAPPER.

Figuur III.4. Een interventie – proces – uitkomst model van de cursus DAPPER op basis van de beschikbare cursusdocumentatie en interviews met ontwikkelaars van de cursus.

III.b Een vergelijking van de drie cursussen

Na de uiteenzetting van de onderbouwing van elke cursus, kunnen enkele belangrijke overeenkomsten tussen de cursussen worden geduid in termen van inclusiecriteria, doelen en uitkomsten, werkwijzen en mechanismen. Hiermee wordt antwoord gegeven op de volgende onderzoeksvraag:

3. Welke overeenkomsten en verschillen worden in de opzet gesignaleerd tussen en binnen de cursussen?

III.b.1 De belangrijkste overeenkomsten

Werving en selectie

Allereerst worden bij alle cursussen mogelijke deelnemers vooraf gescreend op hun geschiktheid om in een groep te functioneren.

Doelen en uitkomsten

Alle cursussen stellen zich tot doel om een toename in het inzicht van gedetineerden te bewerkstelligen in de gevolgen van (eigen) criminaliteit voor (directe en indirecte) slachtoffers. In alle cursussen is een belangrijk mechanisme om dit doel te bereiken dat gedetineerden zich gaan verplaatsen in slachtoffers van criminaliteit en zich daarbij bewust voorstellen welke gedachten en gevoelens deze slachtoffers hebben (empathie ervaren voor slachtoffers).

Een ander doel dat in de drie cursussen naar voren komt is het bewerkstelligen van een toename in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden. Hiermee wordt bedoeld op het meer nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden in het algemeen als ook voor het eigen delict. Dit kan zich uiten in het feit dat de gedetineerde de oorzaken en gevolgen van daden meer aan zichzelf toeschrijft na de cursus (in plaats van vooral aan anderen of omstandigheden, zogenaamde denkfouten of neutralisaties) en bijvoorbeeld meer nadenkt of gemotiveerd is geworden om de aangerichte schade te herstellen.

Het derde doel dat in alle cursussen naar voren komt is gedetineerden meer kennis en inzicht te geven in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiele en immateriële schade. Dit gebeurt aan de hand van deels verschillende werkwijzen in elke cursus, maar een overeenkomstige werkwijze is dat in alle cursussen deelnemers worden geïnformeerd over de mogelijkheid van herstelbemiddeling met slachtoffers via de organisatie Slachtoffer in Beeld.

Daarnaast is bij de cursussen het opbouwen van een veilig groepsproces en het creëren van vertrouwen een belangrijke werkwijze om de gestelde doelen en uitkomsten te bereiken. Door het maken van duidelijke afspraken bij aanvang, het doen van ijsbreker oefeningen, ruimte te bieden aan het eigen ervaren slachtofferschap van de gedetineerde en/of de onderwerpen van de cursus in het begin meer afstandelijk bespreken en later meer op de gedetineerden zelf te betrekken, beogen de cursussen het groepsproces te stimuleren en een sfeer van veiligheid en vertrouwen te creëren.

III.b.2 De belangrijkste verschillen

Doelgroep en inclusiecriteria

Een belangrijk verschil tussen de cursussen is dat Puinruimen en SOS zich richten op volwassen gedetineerden, die op basis van *vrijwilligheid* kunnen deelnemen. Een belangrijk criterium voor

deelname waarop wordt gescreend bij deze cursussen is dan ook de motivatie om aan herstel en verandering te werken. De cursus DAPPER richt zich op jeugdige gedetineerden, voor wie deelname een verplicht onderdeel is van het dagprogramma. Motivatie voor deelname is derhalve geen inclusiecriteria.

Bij SOS en DAPPER wordt het voldoende machtig zijn van de Nederlandse taal om het programma te kunnen volgen als een inclusiecriteria genoemd, terwijl dat bij Puinruimen niet wordt gedaan.¹⁰ Daarnaast worden bij Puinruimen daders van delicten die gevoelig liggen binnen de inrichting (zoals zedendelicten) in principe uitgesloten van deelname, aangezien dit het groepsproces zou kunnen verstoren. Bij SOS en DAPPER is dit geen grond om een gedetineerde op voorhand uit te sluiten.

Voorts is een ander belangrijk verschil dat SOS verschillende programma's kent (langere groepscursus, individuele cursus, kortdurende meetings voor groepen) waarmee gedetineerden met verschillende verblijfsduren en individuele behoeften geacommodeerd kunnen worden. Puinruimen en DAPPER kennen (op papier) beiden één modaliteit van uitvoering.

Tot slot verschilt de werving en screening van gedetineerden op inclusiecriteria voorafgaand aan elke cursus. Bij Puinruimen en DAPPER wordt deze uitgevoerd door herstelconsulenten / gedragsdeskundigen binnen de inrichting zelf, bij SOS is dit meer variabel: in sommige inrichtingen doen de cursusleiders dat zelf voorafgaand aan de cursus, in andere inrichtingen wordt dit uitgevoerd door personeel werkzaam in de inrichting die zelf niet actief betrokken zijn bij de cursus.

Doelen en uitkomsten

Een belangrijk verschil in de gestelde doelen betreft het verkleinen van het recidiverisico van gedetineerde deelnemers. Puinruimen en DAPPER kennen dit doel wel expliciet in de documentatie, terwijl dat bij SOS niet het geval is. Een reden die hiervoor werd genoemd door ontwikkelaars van de cursus SOS is dat de uitvoerende, extramurale organisatie Gevangenzorg geen inzicht heeft in wat er met deelnemers gebeurt na deelname aan de cursus. SOS kent daarentegen wel het expliciete doel het zetten van een eerste stap naar herstel (het doen van een symbolische hersteldaad, bijvoorbeeld het schrijven van een brief), terwijl Puinruimen en DAPPER het zetten van een dergelijke herstelstap niet als uitkomst kennen.

Daarnaast is bij de cursus Puinruimen het bevorderen van een herstelgerichte gevangencultuur als doel geformuleerd, terwijl SOS en DAPPER dit doel niet kennen.

Voorts valt op dat de cursus DAPPER zich tot doel stelt het herkennen en erkennen van schuldgevoelens als constructieve gevoelens, en schaamtegevoelens als meer destructieve gevoelens die niet bijdragen aan het herstelproces. Schuld- en schaamtegevoelens worden wel genoemd in de cursussen Puinruimen en SOS, maar niet als expliciet doel en ook niet gedifferentieerd als constructief versus destructief voor het herstelproces.

Werkwijzen en mechanismen

Wat betreft verschillen in de gehanteerde werkwijzen valt op dat bij de cursussen SOS en DAPPER

¹⁰ Een ontwikkelaar van de cursus Puinruimen gaf aan dat ondanks dat bij Puinruimen dit niet een expliciete voorwaarde is voor deelname, er bij intake wel wordt gelet op de beheersing van de Nederlandse taal. Het kan voorkomen dat mensen die Engels spreken en de Nederlandse taal wel passief, maar niet actief beheersen ook meedoen omdat Engels door bijna iedereen wordt begrepen. Dat is zowel in PI Nieuwegein als in PI Nieuwersluis voorgekomen.

vooral de trainers en cursusleiders de bijeenkomsten inhoudelijk geven, en dat bij (een) enkele bijeenkomst(en) wordt gewerkt met een gastspreker (bijvoorbeeld ervaringsdeskundigen). Bij de cursus Puinruimen worden juist veel verschillende gastsprekers ingezet, en wordt een minderheid van de bijeenkomsten inhoudelijk geleid door de cursusleider (herstelconsulent). Bij Puinruimen komen zowel een slachtoffer als dader (in verschillende bijeenkomsten) als ervaringsdeskundigen spreken, terwijl bij SOS alleen gebruik wordt gemaakt van een slachtoffer als ervaringsdeskundige, en bij DAPPER alleen van een dader als ervaringsdeskundige.

Een belangrijk verschil in mechanismen betreft de mate waarin het praten en reflecteren over het eigen delict en de gevolgen daarvan aanbevolen wordt. Bij SOS en DAPPER wordt daar niet expliciet op gestuurd ('het mag, maar het hoeft niet'), terwijl in de cursus Puinruimen juist wordt gestuurd op het gaan reflecteren en praten over het eigen delict door gedetineerden.

Inbedding

Een belangrijk verschil tussen de cursussen betreft de positie van de personen die de cursus geven en uitvoeren. Bij Puinruimen en DAPPER wordt de cursus gegeven door personeel dat in dienst is van de inrichting zelf. De cursus SOS wordt gegeven door onbetaalde vrijwilligers, die behoren bij een externe, niet-justitiële organisatie (Gevangenzorg Nederland).

Tot slot komt uit de documentatie en interviews naar voren dat de cursus DAPPER deels is opgezet vanuit en ingebed is in een gestandaardiseerde basismethodiek binnen de inrichting, terwijl de cursussen Puinruimen en SOS juist op zichzelf staande cursussen zijn die worden gegeven binnen detentie.

III.c. Evaluatie van de cursussen aan de hand van de literatuur

In het laatste deel van dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de volgende onderzoeksvragen:

4. In hoeverre is het plausibel dat de gestelde doelen bereikt worden, mede gezien relevante literatuur?
5. Welke werkzame mechanismen in herstelgerichte (victim impact / awareness) cursussen in detentie laat de literatuur zien die (nog) niet expliciet zijn opgenomen in de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER?

Allereerst volgt hieronder een samenvatting van de bevindingen uit het eerste deel van het literatuuronderzoek (deel A): evaluatieonderzoek naar herstelgerichte cursussen in detentie. Vervolgens volgt een evaluatie van de doelen en mechanismen die de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER gemeenschappelijk hebben (zie paragraaf 'belangrijkste overeenkomsten' hierboven) aan de hand van deze evaluatiestudies naar herstelgerichte cursussen in detentie. Tot slot worden de doelen geëvalueerd waarop de drie cursussen verschillen (zie paragraaf 'belangrijkste verschillen' hierboven) op basis van deel A en B uit het literatuuronderzoek.

III.c.1. Samenvatting van uitkomsten evaluatieonderzoek herstelgerichte cursussen in detentie

De gevonden artikelen betreffen zoals gezegd allen evaluaties van programma's of cursussen onder gedetineerden die minimaal beogen om (a) hen in staat te stellen de gevolgen van criminaliteit op (directe en indirecte) slachtoffers te begrijpen en (b) hen verantwoordelijkheid te laten nemen voor het eigen criminele handelen. In de internationale literatuur worden dergelijke cursussen gelabeld als *Impact of Crime (IOC) programma's*, *victim awareness of victim impact programma's* (Baglivio & Jackowski, 2015; Monahan et al., 2004).

Het literatuuronderzoek maakt duidelijk dat dergelijke cursussen in diverse landen worden gegeven, zoals Canada (Barr, 2013), Noord-Ierland (Barr, 2013), Engeland (Adler & Mir, 2012) en de Verenigde Staten (Monahan et al., 2004; Winokur et al., 2003). Een van de eerste vermeldingen van een IOC cursus onder gedetineerden is in de Verenigde Staten, waar in 1984-85 een dergelijke cursus als pilot werd opgezet onder jeugdige gedetineerden door de California Department of Corrections (Sedelmaier & Gaboury, 2015). De pilot werd doorontwikkeld naar een volledig programma in 1986, en vormt volgens Sedelmaier en Gaboury de basis van vrijwel alle andere IOC (detentie)programma's die volgden in de VS, voor zowel jeugdige als volwassen daders. Een nationaal enquête-onderzoek in de VS in 2004 wees uit dat in 73% van alle staten IOC/victim impact programma's werden gebruikt in detentie inrichtingen.

Hoewel de specifieke kenmerken en invulling van de onderzochte IOC of victim awareness/impact programma's onder gedetineerden verschillen in de aangetroffen studies, vallen er wel enkele gemeenschappelijke kenmerken te benoemen. Zo worden de meeste onderzochte programma's in groepen gegeven, en vaak in wekelijkse bijeenkomsten onder begeleiding van cursusleiders die daarvoor getraind zijn. Daarnaast wordt er in de meeste programma's gebruik gemaakt van slachtoffers en/of nabestaanden als gastsprekers, videomateriaal met ervaringsverhalen van slachtoffers of ander materiaal (nieuwsberichten) om de gevolgen van criminaliteit voor slachtoffers kenbaar te maken voor de deelnemers.

De belangrijkste verschillen die wij aantreffen tussen de onderzochte programma's betreffen allereerst of deelname aan het programma vrijwillig of verplicht is. Daarnaast is een onderscheid tussen programma's of er al dan niet wordt gewerkt met gesloten groepen na de eerste bijeenkomst (i.e. staat de groep nog open voor nieuwe deelnemers na de eerste meeting). Voorts verschillen de cursussen in de mate waarin mogelijkheden tot herstel richting het eigen slachtoffer worden besproken en aangeboden. Ook de mate waarin programma's zich richten op het erkennen van verantwoordelijkheid voor crimineel handelen en het begrijpen van de gevolgen van criminaliteit *in brede zin* of juist voor het eigen delict verschilt. Ten slotte richten de programma's zich op verschillende doelgroepen: op volwassenen of jongeren, vrouwen of mannen.

Ondanks het feit dat IOC programma's regelmatig worden gegeven en in sommige landen wijdverspreid zijn, is er weinig systematisch en gedegen evaluatieonderzoek naar dergelijke programma's uitgevoerd en is er dan ook weinig over gepubliceerd (Baglivio & Jackowski, 2015; Sedelmaier & Gaboury, 2015). We troffen zoals gezegd acht studies aan die qua opzet en design toestaan dat de gerapporteerde uitkomsten in een artikel met enig vertrouwen kunnen worden toegeschreven aan het IOC programma; bij de overige artikelen is deze interne validiteit onzeker. Bij het bespreken van de uitkomsten van deze evaluatiestudies zal daarom vooral aandacht worden gegeven aan de acht studies met een optimale of suboptimale interne validiteit.

Methodologie

Allereerst zal worden geschetst hoe het onderzoeksdesign van deze acht studies is vormgegeven. In elk van de acht studies werd een groep van (jeugdige of volwassen) gedetineerden die deelnamen aan het IOC/victim impact programma vergeleken met één of meerdere controlegroepen van gedetineerde daders die dit programma (nog) niet hadden gevolgd. De omvang van deze groepen die werden vergeleken varieerden van 20 tot 339 gedetineerden in de studies. In alle studies werden mannelijke gedetineerden onderzocht; in één studie werden daarnaast ook vrouwelijke gedetineerden onderzocht (Baglivio & Jackowski, 2015). Alle studies kenden een voormeting – nameting design.

In slechts een van de acht studies was er sprake van willekeurige toewijzing van gedetineerden aan de verschillende vergelijkingsgroepen (een zogenaamde Randomized Control Trial studie; RCT; Baglivio & Jackowski, 2015) en hadden deze groepen ook een behoorlijke omvang (177 versus 143 gedetineerden). Als gevolg hiervan kan worden aangenomen dat gemeten en ongemeten factoren gelijkmatig over de verschillende groepen zijn verdeeld, en dat het enige verschil dat resteert tussen de groepen het volgen van het IOC programma is. Eventuele verschillen tussen de groepen op de uitkomstmaten in het onderzoek kunnen dan met zekerheid worden toegeschreven aan het volgen van het programma - in deze studie was de interne validiteit daardoor optimaal.

In de overige zeven studies was sprake van een suboptimale interne validiteit: de controlegroepen kwamen niet tot stand door willekeurige toewijzing, maar bestonden uit bestaande groepen gedetineerden die het onderzochte programma (nog) niet hadden gevolgd (Adler & Mir, 2012; Barr, 2013; Gaboury & Sedelmaier, 2007; Monahan et al., 2004; Petrellis, 2007; Sedelmaier & Gaboury, 2015; Winokur et al., 2003). In elk van deze studies werden de controlegroepen minimaal vergeleken met de IOC/victim impact programma groepen op de voormeting op achtergrondkenmerken (e.g. geslacht, leeftijd, detentieduur, strafblad), en werden deze vergelijkingen meegenomen als mogelijke verklaringen voor gevonden verschillen tussen voor- en nametingen. In vijf van deze zeven studies

werden de verschillende groepen ook gematcht op enkele achtergrondkenmerken, alvorens veranderingen tussen voor- en nametingen tussen de groepen te analyseren.

In zes van de acht studies wordt gebruik gemaakt van een self-report voor- en nameting onder gedetineerden in de vergelijkingsgroepen om uitspraken te doen over de impact van IOC programma's op deelnemers. In de RCT studie van Baglivio en Jackowski (2015) werd gebruik gemaakt van een scoringsinstrument (R-Pact) dat casemanagers in de inrichting dienden in te vullen aan de hand van een semi-gestructureerd interview met de gedetineerde. Tot slot werden in de studie van Petrellis (2007) justitiële gegevens vergeleken tussen de vergelijkingsgroepen (e.g. gerapporteerde incidenten met de gedetineerde, aantal interventies afgemaakt binnen detentie).

Uitkomsten

We hebben de belangrijkste bevindingen ingedeeld in enkele thema's die terugkeren in verschillende evaluatiestudies. Opvallend is dat alle studies zich vooral richten op het in kaart brengen van de mate waarin gestelde doelen en uitkomsten bereikt worden door een programma (in vergelijking met controlegroepen). Er lijkt tot dusverre nog weinig onderzoek voorhanden dat zich specifiek richt op het identificeren van de werkzame en minder werkzame activiteiten en mechanismen in een programma. Met andere woorden, programma's worden *als geheel* geëvalueerd, dus of het geheel aan activiteiten, oefeningen, confrontaties, et cetera in een IOC cursus leidt tot de gestelde doelen en uitkomsten. Het is daardoor lastig om uitspraken te doen over werkzame mechanismen op basis van deze evaluatiestudies.

Meer kennis over en begrip voor de gevolgen van criminaliteit voor directe en indirecte slachtoffers

In zes van de acht studies werd gevonden dat IOC programma's leiden tot meer feitelijke kennis over en begrip voor de gevolgen van criminaliteit voor directe en indirecte slachtoffers (bijvoorbeeld door antwoorden van gedetineerden op de stelling "Slachtoffers van criminaliteit kunnen de rest van hun leven angst ervaren"). Het sterkste bewijs hiervoor vormt de RCT studie van Baglivio en Jackowski (2015), waarin (mannelijke of vrouwelijke) jeugdige daders die willekeurig werden toegewezen aan een IOC programma (VOICES) gemiddeld een verhoogd niveau van het begrijpen van de gevoelens van slachtoffers lieten zien in vergelijking met jeugdige gedetineerden die willekeurig in een controlegroep werden ingedeeld. Ook studies onder (mannelijke of vrouwelijke) volwassen daders laten een toename zien van feitelijke kennis en begrip voor de gevolgen van criminaliteit voor slachtoffers (Adler & Mir, 2012; Gaboury & Sedelmaier, 2007; Monahan et al., 2004; Sedelmaier & Gaboury, 2015; Winokur, Blankenship, Cass & Hand, 2003).

Bewuster van eigen gevoelens en die kunnen uitdrukken richting anderen

De RCT studie van Baglivio en Jackowski laat ook zien dat het IOC programma onder jeugdige gedetineerden ertoe leidt dat zij zich bewuster zijn van hun eigen gevoelens en deze kunnen benoemen, beter in staat zijn om gevoelens van affectie te uiten richting anderen en beter kunnen omgaan met de woede van anderen.

Meer verantwoordelijkheid nemen voor eigen daden en het eigen delict

De bevindingen voor wat betreft de mate waarin IOC programma's bijdragen aan het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen (crimineel) handelen onder gedetineerden zijn minder eenduidig positief. Sommige studies rapporteren een toename in het nemen van verantwoordelijkheid (Adler & Mir, 2012; Barr, 2013). In andere onderzoeken werd deze verandering niet (meteen) waargenomen. Zo vonden Baglivio en Jackowski (2015) geen verschillen in de criminele attitude en het nemen van

verantwoordelijkheid tussen jeugdigen toegewezen aan de IOC groep vergeleken met de controlegroep. Echter, wanneer zij hun analyses toespitsten op de jeugdige gedetineerden die het IOC programma afmaakten (en de afhakers dus buiten beschouwing lieten), dan vonden zij wel een afname van de pro-criminele attitude en een verhoogd niveau van waargenomen verantwoordelijkheid voor crimineel gedrag vergeleken met de controlegroep. Baglivio en Jackowski labelden dit resultaat als het potentiële, maximale effect van een IOC programma (i.e. wanneer deelnemers het afmaken), maar waarschuwen ook dat dit resultaat voorzichtig geïnterpreteerd moet worden. Immers, de factoren die maken dat jeugdigen het IOC programma afmaakten zouden evengoed de verklaring kunnen zijn voor deze verandering in verantwoordelijkheid nemen (en dus niet het IOC programma op zichzelf).

Ook Sedelmaier en Gaboury (2015) vonden geen positieve verandering in verantwoordelijkheid nemen onder mannelijke, volwassen gedetineerden die het IOC programma volgden en een voor- en nameting invulden. Zij observeerden echter wel een *verslechtering* in het nemen van verantwoordelijkheid onder gedetineerden in een gematchte controlegroep op de nameting in vergelijking met de voormeting. De auteurs bieden als mogelijke verklaring hiervoor dat het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen crimineel handelen wellicht vaker verslechtert naarmate gedetineerden langer vastzitten, maar dat het IOC programma er juist voor zorgt dat die verslechtering wordt tegengegaan.

Vermindering van victim blaming

Verscheidene studies onderzochten ook of de mate van het toeschrijven van schuld aan slachtoffers zelf voor criminaliteit (victim blaming) verminderde door het IOC programma. Dit bleek niet het geval: ondanks dat in dezelfde studies de feitelijke kennis over slachtofferschap en het kunnen invoelen van de gevolgen voor slachtoffers toenamen in de groep die het IOC programma volgde, veranderde de groep niet in de mate van victim blaming (Adler & Mir, 2012; Monahan et al., 2004; Sedelmaier & Gaboury, 2015). Volgens Sedelmaier en Gaboury zou dit kunnen komen doordat volwassen gedetineerden in hun onderzoek al bij aanvang een laag niveau van victim blaming rapporteerden (zie ook Adler & Mir, 2012).

III.c.2. Evaluatie van overeenkomsten tussen de drie cursussen aan de hand van de literatuur

De samenvatting hierboven geeft duidelijke ondersteuning voor het doel 'een toename in het inzicht van gedetineerden te bewerkstelligen in de gevolgen van (eigen) criminaliteit voor (directe en indirecte) slachtoffers' dat de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER zich allen stellen. Zoals vermeld komt uit zes van de acht sterkste evaluatiestudies naar herstelgerichte cursussen uit de literatuur naar voren dat de kennis over en begrip voor de gevolgen van criminaliteit voor directe en indirecte slachtoffers kan toenemen door een IOC/victim impact cursus onder gedetineerden.

Dezelfde evaluatiestudies maken niet duidelijk of het ervaren van empathie door gedetineerden tijdens de cursus een belangrijk mechanisme is om bovenstaand doel te bereiken. Zoals gezegd bestaat er nog een grote lacune in de literatuur wat betreft onderzoek naar de werkzame mechanismen tijdens herstelgerichte cursussen in detentie.

De literatuur is minder eenduidig positief over de vraag of cursussen zoals Puinruimen, SOS en DAPPER het doel 'een toename in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden te bewerkstelligen' kunnen behalen. IOC/victim impact cursussen lijken deze potentie wel te hebben,

aangezien in enkele evaluatiestudies hierboven beschreven dit wel werd aangetoond (Adler & Mir, 2012; Barr, 2013). In andere studies kwam dit effect echter minder duidelijk en robuust naar voren (Baglivio & Jackowski, 2015; Gaboury & Sedelmaier, 2007; Sedelmaier & Gaboury, 2015). Het is wellicht afhankelijk van andere factoren dan de cursus zelf, bijvoorbeeld factoren die maken dat gedetineerden de cursus afronden (Baglivio & Jackowski, 2015).

In de literatuur werd geen informatie gevonden over de vraag of de drie cursussen succesvol zouden kunnen zijn in het tweebrengen van meer kennis en inzicht in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiele en immateriële schade onder gedetineerden. Die vraag lijkt simpelweg nog niet expliciet onderzocht.

Tot slot vonden we in de hierboven besproken evaluatiestudies geen aanwijzingen dat ‘het opbouwen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen’ een belangrijke of juist onbelangrijke werkwijze is om de gestelde doelen en uitkomsten van herstelgerichte cursussen te bereiken. Het onderzoek van Van der Helm en collega’s (2012, 2014) biedt echter wel aanwijzingen dat justitiële (jeugd)instellingen die gekenmerkt worden door een meer open groepsklimaat (een gestructureerde, veilige, op rehabilitatie gerichte omgeving) het nemen van het perspectief van anderen en het ervaren van empathie kunnen stimuleren. Een dergelijk ‘open groepsklimaat’ vertoont gelijkenis met ‘het opbouwen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen’ als werkwijze hierboven. Op basis van onderzoek onder jeugdige gedetineerden in Nederlandse JIJ’s vonden van der Helm en collega’s ook bewijs voor het idee dat een meer open en steunend groepsklimaat gepaard gaat met meer empathie voor anderen (Van der Helm en collega’s, 2012), een actievere manier van omgaan met de detentie en met een sterkere motivatie om aan behandeling deel te nemen door deze jongeren (Van der Helm en collega’s, 2014). Vertaald naar herstelgerichte cursussen lijkt het bewerkstelligen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen dus een gunstige uitwerking te kunnen hebben voor het behalen van bovenstaande doelen.

III.c.3. Evaluatie van verschillen in doelen tussen de drie cursussen aan de hand van de literatuur

Er vallen weinig uitspraken te doen over het doel ‘het verkleinen van het risico op recidive van gedetineerden’ dat specifiek geldt voor DAPPER en Puinruimen (maar niet voor SOS) op basis van de acht evaluatiestudies. In slechts een van de acht studies (Petrellis, 2007) werd meegenomen of het herstelgerichte programma in detentie ook samenhangt met lagere ‘terugkeer’ – percentages (i.e. dat gedetineerden na vrijlating opnieuw gedetineerd worden), maar dat bleek niet het geval. Wel kan gesteld worden dat de effecten van de herstelgerichte cursussen die naar voren komen in de acht evaluatiestudies beschouwd kunnen worden als factoren die *indirect* het risico op het plegen van recidive verkleinen. Een voorbeeld hiervan is de randomized controlled trial studie van Baglivio en Jackowski (2015), waarin werd aangetoond dat deelnemers door de cursus beter en bewuster om konden gaan met eigen (negatieve) gevoelens richting anderen – niet goed kunnen omgaan met eigen gevoelens werd in dat onderzoek gedefinieerd als een risicofactor voor het plegen van recidive. Onderzoek naar de vraag of de veranderingen van dergelijke indirecte factoren door deelname aan herstelgerichte programma’s ook sterk genoeg zijn om de recidive na vrijlating daadwerkelijk te verlagen is echter nog niet voorhanden.

Ook over het doel ‘het zetten van een eerste stap naar herstel (het doen van een symbolische hersteldaad, bijvoorbeeld het schrijven van een brief)’ (dat alleen bij SOS expliciet als doel is

geformuleerd) en het doel 'het bevorderen van een herstelgerichte gevangencultuur' (dat alleen bij Puinruimen als doel is geformuleerd) bleken geen (evaluatie) studie voorhanden die onderzocht hebben of en in welke mate herstelgerichte cursussen kunnen bijdragen aan deze doelen.

Op basis van de acht evaluatiestudies konden ook geen uitspraken worden gedaan over het specifieke doel 'het herkennen en erkennen van schuldgevoelens als constructieve gevoelens, en schaamtegevoelens als meer destructieve gevoelens' dat in de cursus DAPPER geformuleerd is, maar niet in de cursus Puinruimen en SOS. Op basis van ander, niet op herstelgerichte cursussen gericht onderzoek kan echter wel op dit doel gereflecteerd worden. Recent onderzoek van Tangney en collega's (2014) toonde allereerst aan dat een sterkere neiging tot schuldgevoelens onder volwassen gedetineerden een betrouwbare, remmende werking heeft op de *daadwerkelijke* recidive na vrijlating. Gevoelens van schaamte onder gedetineerden kenden echter twee kanten: enerzijds leidde een sterkere neiging tot schaamte tot het maken van meer verwijten richting anderen voor de eigen misstappen, hetgeen indirect ook verklaarde waarom gedetineerden na vrijlating *meer* recidive pleegden. Anderzijds echter, had een grotere neiging tot schaamte onder gedetineerden ook een *directe, remmende* werking op de daadwerkelijke recidive van gedetineerden; de motivatie om zich te willen verstoppen of verbergen voor anderen die samengaat met schaamte leek hieraan ten grondslag te liggen. Tangney en collega's concluderen daarom dat schaamte 'two faces' kent in de relatie met recidive: een destructieve invloed (meer recidive via het maken van verwijten) maar ook een remmende invloed. Hosser en collega's (2008) vonden ook onder jeugdige gedetineerden dat schuldgevoelens *minder* recidive voorspelde; voor schaamtegevoelens vonden zij echter alleen dat dit samenhang met een *grotere* terugval in crimineel gedrag. Al met al lijkt er dus ondersteuning te bestaan voor het idee van de constructieve aard van schuldgevoelens, en de meer negatieve, destructieve uitwerking van schaamte. Echter, schaamte lijkt ook een interessante, andere kant te hebben: doordat schaamte gepaard kan gaan met willen voorkomen dat je gezichtsverlies lijdt in de ogen van anderen, kan het ook een gunstige uitwerking hebben en een afname van recidive voorspellen.

IV Verkennende procesevaluatie: methoden van onderzoek

IV.a. Analyse van de gegevens over de uitvoering en deelnemers aan de cursussen (beantwoording van onderzoeksvraag 6 en 7)

In het eerste deel van de procesevaluatie is vanaf eind 2013/begin 2014 tot aan heden in kaart gebracht (a) hoe vaak elke cursus per PI en JJI locatie werd gegeven, (b) wat de statische (e.g. leeftijd, sekse, geboorteland, type delict) en dynamische (e.g. opleiding, relatie, werk) kenmerken van deelnemers zijn aan de verschillende cursussen en (c) wat de kenmerken van de uitvoering van elke cursus waren (e.g. welk deel van de deelnemers maakten de cursus af, aantal bijeenkomsten, eventuele vervolgstappen- of programma's).

Voor het in kaart brengen van de deelnemer- en uitvoeringskenmerken van de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER, is een Excel invullijst aangemaakt. Bij Puinruimen en DAPPER is de lijst direct naar de contactpersonen van de cursus in de PI's / JJI's gestuurd, met het verzoek om de lijsten zo volledig mogelijk in te vullen. Bij SOS heeft een van de coördinatoren van Gevangenzorg Nederland de lijst eerst zo volledig mogelijk ingevuld, waarna we zelf contact hebben opgenomen met de contactpersonen van de betreffende PI's om te vragen of zij de lijst verder konden aanvullen aan de hand van de registratiegegevens in de PI. Van een aantal contactpersonen kregen we de lijsten op eerste aanvraag ingevuld terug. In een aantal PI's ontstond echter de vraag in hoeverre het doorgeven van de kenmerken van de deelnemers een schending zou zijn van hun privacy. Vanuit DJI is er daarom (opnieuw) een mail verstuurd naar de vestigingsdirecteuren om toestemming te verlenen aan het onderzoek mee te werken en de registratiegegevens door te geven. In deze mail werd ook de borging van de privacy en anonimiteit van de deelnemers in het onderzoek nader toegelicht. Daarna hebben we van alle benaderde locaties (behalve één) de lijsten ingevuld teruggekregen. De volgende kenmerken werden uitgevraagd:

Uitvoeringskenmerken

- Naam cursus en locatie
- Datum eerste en laatste sessie van deelnemer
- Aantal bijgewoonde sessies, of de cursus is afgerond, eventuele reden van uitval
- Eventuele vervolgstappen of – programma's die de deelnemer heeft ondernomen na de cursus

Statisch kenmerken van elke deelnemer

- Geslacht, geboortedatum, geboorteland (zelf en ouders)
- Voornaamste delict voor huidige detentie
- detentieduur
- Of de deelnemer eerder gedetineerd is geweest

Dynamische kenmerken van elke deelnemer

- Partner ten tijde van de cursus (indien het geval, gehuwd of (on)geregistreerd)
- Kinderen (indien het geval, aantal minder en/of meerderjarig)
- Hoogst afgeronde opleiding
- Levensbeschouwing (religie)
- Betaalde baan voor detentie (indien het geval, tijdelijk of vast)
- Vaste verblijfplaats voor detentie

- Of er sprake is van verslavingsproblematiek

IV.b. Interviews met uitvoerders van de cursussen (beantwoording van onderzoeksvraag 7, 8, 10 t/m 13).

Het tweede deel van de procesevaluatie bestond uit het afnemen van elf interviews onder negentien uitvoerders van de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER (Zie Tabel IV.1). Het doel van de interviews was om inzicht te krijgen in hoe de uit de planevaluatie afgeleide selectiecriteria, werkzame mechanismen en uitkomsten door de uitvoerders worden gehanteerd en ervaren. Daarnaast wilde we verkennen in hoeverre de uitvoerders andere werkzame (of juist belemmerende) mechanismen en uitkomsten ervaren die niet in de planevaluatie naar voren zijn gekomen. Ook is er nagegaan wat regelmatig voorkomende redenen zijn van uitval van deelnemers en hoe de uitvoerders de inbedding van de cursus in de PI's of JJI's waarnemen.

De interviews zijn afgenomen aan de hand van een semi-gestandaardiseerd interviewschema dat bij elke cursus gebruikt werd (zie Bijlage 2). Deze aanpak zorgde voor dat voor elk interview de onderwerpen en de volgorde van vragen gelijk was, maar dat er ook voldoende ruimte was voor eigen inbreng van de geïnterviewde uitvoerders.

Tabel IV.1. Overzicht van geïnterviewde uitvoerders

	Functies	Locaties
Puinruimen		
1.	Pastor	PI Leeuwarden
2.	Geestelijk verzorger	PI Leeuwarden
3.	Geestelijk verzorger	PI Nieuwegein
4.	Herstelconsulent	PI Utrecht, locatie Nieuwersluis
5.	KvV trainer 1	PI Veenhuizen, locatie Esserheem
6.	KvV trainer 2	PI Veenhuizen, locatie Esserheem
SOS		
7.	Coördinator 1	Krimpen aan den IJssel; Lelystad; Rotterdam, locatie de Schie; Zoetermeer; Zwolle
8.	Coördinator 2	Dordrecht; Krimpen aan den IJssel; Rotterdam, locaties Hoogvliet en de Schie; Zoetermeer
9.	Coördinator 3	Dordrecht; Rotterdam, locatie Hoogvliet; Zoetermeer
10.	Cursusleider 1	Lelystad; Zwolle
11.	Cursusleider 2	Dordrecht; Krimpen aan den IJssel; Rotterdam, locatie de Schie; Zoetermeer
12.	Cursusleider 3	Krimpen aan den IJssel; Schiedam; Zoetermeer

13.	Cursusleider 4	Dordrecht; Krimpen aan den IJssel; Rotterdam, locaties Hoogvliet en de Schie; Zoetermeer
14.	Gespreksleider 1	Krimpen aan den IJssel; Zoetermeer
15.	Gespreksleider 2	Dordrecht; Zoetermeer
16.	Gespreksleider 3	Rotterdam, locaties Hoogvliet en de Schie

DAPPER

17.	Methodiekcoach	Voormalig JJI Eikenstein
18.	Pedagogisch medewerker 1	JJI Teylingereind
19.	Pedagogisch medewerker 2	JJI Teylingereind

IV.c. Enquêtes onder gedetineerden die deelnemen aan de cursussen (beantwoording van onderzoeksvraag 9, 11 en 12).

Design en deelnemers

Het laatste deel van de procesevaluatie bestaat uit de rapportage van de resultaten van een enquête die onder gedetineerden die aan een van de drie cursussen hebben deelgenomen. Het doel van de enquêtes is om onder deelnemen aan de cursussen te achterhalen of de ervaringen van deelnemers overeenkomen met de werkzame mechanismen en uitkomsten zoals die uit de planevaluatie naar voren zijn gekomen.

Deelnemers werd gevraagd om op drie momenten enquêtes in te vullen:

T0: Bij aanvang van de cursus Puinruimen, SOS of DAPPER

T1: Direct na afloop van de laatste bijeenkomst van de cursus

T2: Drie tot vier weken na afloop van de laatste bijeenkomst (indien mogelijk met detentieduur)

De enquêtes konden bij een beperkt aantal cursussen (10 bij cursussen) worden uitgezet. Uiteindelijk hebben er 75 cursusdeelnemers meegedaan aan dit deel van het onderzoek (zie Tabel IV.2 voor de aantallen per cursus en per moment; het aantal deelnemers op T0 is kleiner dan het totaal aantal deelnemers doordat een aantal deelnemers T0 niet heeft ingevuld).

Tabel IV.2. Aantallen deelnemers per cursus per moment

Cursus	T0	T1	T2
Puinruimen	32	24	13
SOS	28	25	15
Dapper	9	6	2
Totaal	69	55	30

Opzet vragenlijsten

De vragenlijsten bestonden uit zeven onderdelen. Hieronder geven we een korte beschrijving van de vragenlijsten. Het merendeel van de vragen bestonden uit stellingen die beantwoord werden op een 5-punten schaal variërend van 1 (*Helemaal oneens*) tot 5 (*Helemaal eens*).

1. *Werving en motivatie* (T0). Deelnemers werd gevraagd om met behulp van een *multiple choice* vraag aan te geven hoe ze kennis hebben genomen van de cursus. Er waren vijf opties en de mogelijkheid om deze aan te vullen met een antwoord wat nog niet genoemd was. Daarnaast hebben we een aantal vragen gesteld om de redenen van deelnemers om deel te nemen te achterhalen. Deze vragen zijn ingedeeld in drie sub-schalen: externe motivatie (1 item: “mij werd gevraagd om deel te nemen”), interne motivatie voor zelfreflectie (3 items: “omdat ik aan mezelf wil werken”, $\alpha = .79$), en interne motivatie om te leren (3 items: “omdat ik mee wil leren over de gevolgen van criminaliteit”, $\alpha = .72$) als reden voor deelname. De analyses lieten zien dat de overige items niet betrouwbaar binnen deze schalen vielen en zijn daarom achterwege gelaten.
2. *Verantwoordelijkheid nemen (locus of control)* (T0 – T2). Dit onderdeel betrof acht stellingen waarop deelnemers aangaven in welke mate ze eigen verantwoordelijkheid nemen voor de gebeurtenissen in hun leven—dit wordt in de literatuur ook wel de *locus of control* genoemd. Deze vragen zijn gebaseerd op bestaande instrumenten voor het meten van *externe locus of control* (Tangney et al., 2012) en *interne locus of control* (Craig, Franklin & Andrews, 1984; Levenson, 1973). Vier stellingen maten de mate waarin deelnemers een externe locus of control hebben (bijvoorbeeld “Ik heb het gevoel dat wat er gebeurt in mijn leven wordt bepaald door anderen mensen”) en vier stellingen maten de mate van een interne locus of control (bijvoorbeeld: “Ik heb de toekomst zelf in de hand”). Uit analyses van de schalen bleken twee items echter niet betrouwbaar onderdeel te zijn van deze schalen. We hebben daarom een interne *locus of control* schaal gevormd gebaseerd op 3 items (α : T0 = .71; T1 = .79; T2 = .56) en een externe *locus of control* schaal (α : T0 = .59; T1 = .63; T2 = .51). Op T0 waren de interne en externe locus of control schalen niet significant met elkaar gecorreleerd ($r(68) = -.14, p = .251$, terwijl op T1 en T2 dit verband wel significant was (T1: $r(54) = -.36, p = .006$; T2: $r(35) = -.36, p = .032$).
3. *Denkfouten* (T0 – T2). Met zes vragen werd gemeten hoe deelnemers tegen het begaan van delicten aankijken. Deze vragen waren gebaseerd op de How I Think Questionnaire van Barriga & Gibbs (1996). Hier wordt onderscheid gemaakt tussen de subschalen met elk twee stellingen: *goedpraten/bagatelliseren* (bijvoorbeeld: “Iedereen overtreedt weleens de wet, zo erg is het dus niet); *anderen de schuld geven* (bijvoorbeeld: “Iemand die zijn auto niet op slot doet vraagt erom dat die gestolen wordt); en *uitgaan van het ergste* (bijvoorbeeld: “Ik kom altijd in de problemen, hoe hard ik ook probeer ze uit de weg te gaan).
4. *Bewustwording gevolgen delict* (T0 – T2) werd gemeten met vier schalen. De eerste drie stellingen gingen over de bewustwording van de *impact* en *reikwijdte van criminaliteit* in het algemeen (bijvoorbeeld: “Diefstal is oké, zolang het slachtoffer niet lichamelijk gewond raakt”; α : T0 = .54; T1 = .69; T2 = .84). Daarna volgde er vier stellingen die *empathie voor slachtoffers* maten (bijvoorbeeld: “Ik kan me voorstellen hoe een slachtoffer zich voelt”; cronbach’s alpha T0 = .67; T1 = .74; T2 = .90). De laatste schaal richtte zich op de slachtoffers van de deelnemer zelf: *empathie voor slachtoffers van het eigen delict*

(bijvoorbeeld: “Ik begrijp dat wat ik heb gedaan erg kan zijn voor mijn slachtoffer(s)” ; α : T0 = .75; T1 = .83; T2 = .82).

5. *Houding ten opzichte van herstelbemiddeling* (T0 – T2) hebben we gemeten met drie schalen. Ten eerste hebben we *motivatie tot reparatie* gemeten met drie stellingen (bijvoorbeeld: “Richting de slachtoffer(s) van het feit waarvoor ik zit zou ik willen goedmaken wat er is gebeurd”; α : T0 = .94 ; T1 = .95; T2 = .92). Daarnaast hebben we met vijf items de verwachtingen ten opzichte van herstelbemiddelingen in het algemeen gemeten (bijvoorbeeld: “Herstelbemiddeling is belangrijk”; α : T0 = .94 ; T1 = .90; T2 = .93). Als derde hebben we de persoonlijke verwachtingen ten opzichte van herstelbemiddeling gemeten, met vier items (bijvoorbeeld: “Herstelbemiddeling is nuttig voor mij”; α : T0 = .69 ; T1 = .73; T2 = .67).
6. *Extra vragen*. Aan het einde van elke vragenlijst hebben we een aantal extra vragen gesteld die verschilden per moment van de vragenlijst. In de T0 meting hebben we met een open vraag naar de *verwachtingen* van de deelnemers ten aanzien van de cursus gevraagd. In de T1 meting hebben we met verschillende stellingen gevraagd naar de *evaluatie* van de cursus (bijvoorbeeld: “De cursus was nuttig voor mij”). Daarnaast hebben we deelnemers gevraagd om de cursus een cijfer te geven, en in een viertal open vragen naar de ervaringen met de cursus en de plannen voor herstel gevraagd. In de T2 meting hebben we met een open vraag gevraagd of en hoe deelnemers nog met herstel bezig zijn.

Procedure afname vragenlijsten

Wanneer de start van een nieuwe cursus Puinruimen, SOS of DAPPER binnen de looptijd en planning van de procesevaluatie van het huidige onderzoek viel, zijn de cursusleiders van die cursussen benaderd voor de afname van vragenlijsten. Uiteindelijk hebben de cursusleiders van 11 nieuwe cursussen (4 x Puinruimen, 4 x SOS cursus, 1 x SOS individueel, 2 x DAPPER; op 10 verschillende locaties) deelnemers aan hun cursus gevraagd of ze bereid waren om deel te nemen aan dit deel van het onderzoek. In totaal is aan 84 gedetineerden in deze cursussen gevraagd of ze wilden deelnemen, waarvan 75 (response rate 89%) uiteindelijk één of meerdere vragenlijsten hebben ingevuld.

Cursusleiders die bereid waren om deel te nemen aan het onderzoek hebben de vragenlijsten per post ontvangen. De cursusleiders hebben de lijsten vervolgens onder de deelnemers verspreid en deelnemers konden de lijst dan tijdens de cursus of in hun eigen tijd op de cel invullen. De vragenlijsten werden voor de onderzoekers anoniem afgenomen. Om de T0, T1 en T2 metingen met elkaar te kunnen vergelijken hebben de cursusleiders elke vragenlijst met een anonieme code die voor elke deelnemer uniek was gemarkeerd. Nadat de vragenlijsten ingevuld waren, stuurde de cursusleiders deze per post weer terug naar de onderzoekers.

V Verkennende procesevaluatie: bevindingen en discussie

V.a. Analyse van kenmerken uitvoering en deelnemers aan de cursussen

In dit deel wordt antwoord gegeven op (een deel van) de volgende onderzoeksvragen:

6. Hoe vaak worden de cursussen jaarlijks gegeven en aan wie? (denk aan eventuele doelgroepen en kenmerken van de deelnemers, bijv. qua regime, leeftijd)
7. Hoe ziet de selectie van deelnemers er in de praktijk uit? In hoeverre is er gedurende de cursus sprake van uitval, van specifieke uitval en wat zijn daarvan de achtergronden?
13. Hoe zijn de cursussen ingebed in de PI's – wat gaat er aan deelname door een gedetineerde vooraf en is er na afloop een vorm van nazorg/opvolging? (denk hierbij in elk geval aan rol van de geestelijke verzorging)

Aantal cursussen en deelnemers

In Tabel V.1 hieronder is uiteengezet hoe vaak de cursussen DAPPER, Puinruimen en SOS zijn gegeven sinds eind 2013/begin 2014 tot aan april 2016 per JJI of PI, en hoeveel gedetineerden startten met deze cursussen in deze periode.

Bij de cursus DAPPER geldt dat deze vanaf het najaar van 2015 landelijk wordt uitgerold in de JJI's (zie beschrijving planevaluatie); in de periode september 2015 tot en met april 2016 is de cursus vier maal: in JJI Eikenstein (dat nu gesloten is), JJI de Hartelborgt, in JJI Teylingereind en in JJI Juvaïd. Informatie over het aantal en de kenmerken van de deelnemers aan de cursus DAPPER bij deze laatste JJI werd helaas niet tijdig verkregen. Daarnaast bleek de informatie van de deelnemers aan de cursus in JJI Eikenstein niet meer volledig voorhanden door de sluiting en ontruiming van de inrichting. Uiteindelijk konden we van slechts 17 jeugdige gedetineerden die startten met een van de vier cursussen DAPPER in de periode september 2015 tot en met april 2016 (een deel van) de kenmerken analyseren. Dit geringe aantal, in combinatie met het feit bij telkens de helft of meer van deze 17 deelnemers informatie ontbrak, maakte het lastig een goed beeld te schetsen van de kenmerken van de uitvoering en deelnemers aan deze cursus. Om die reden hebben we de uitvoeringskenmerken en kenmerken van de deelnemers aan DAPPER buiten beschouwing gelaten in de tabellen V.2 tot en met V.6 en bespreken we die verder ook niet.

In JJI Den Heyakker, JJI de Hunnerberg en JJI Het Keerpunt zijn ook cursussen DAPPER gestart in 2016, maar deze waren niet afgerond voor mei 2016 waardoor deze niet meer konden worden meegenomen in deze analyse. Bovenstaande maakt duidelijk dat de cursus DAPPER op stoom begint te komen, maar dat dat voor het huidige onderzoek te laat kwam. In het conclusie hoofdstuk wordt hierop terug gekomen.

De cursus Puinruimen is in de periode november 2013 tot april 2016 twintig maal gegeven, op verschillende locaties. In deze periode werd de cursus zeven keer gegeven in PI Utrecht locatie Nieuwersluis onder vrouwelijke gedetineerden. Op de overige locaties werd deze cursus aan mannelijke gedetineerden gegeven; het vaakst in PI Nieuwegein (vijf keer), PI Arnhem-Zuid (drie keer) en PI Leeuwarden (drie keer). In totaal begonnen er in deze periode 194 gedetineerden met de cursus Puinruimen.

SOS kent zoals gezegd drie modaliteiten (zie beschrijving planevaluatie). De SOS Cursus is in de periode februari 2014 tot april 2016 22 keer uitgevoerd, waarbij in totaal 165 deelnemers startten. Het vaakst werd de SOS Cursus uitgevoerd in PI Lelystad (zes keer), PI Middelburg (vier keer) en PI Rotterdam, locatie de Schie (vier keer). De individuele variant van SOS werd in deze periode veertien maal gegeven, waarvan negen keer in PI Haaglanden (locatie Zoetermeer) en drie keer in PI Rotterdam, locatie Hoogvliet. SOS meeting werd tien maal uitgevoerd in dezelfde periode, waarbij in totaal 135 gedetineerden begonnen. Zes uitvoeringen van SOS Meeting vonden plaats in PI Haaglanden (locatie Zoetermeer), vier in PI Rotterdam, locatie de Schie.

Tabel V.1. Overzicht van aantal afgeronde cursussen en deelnemers aan DAPPER, Puinruimen en SOS per JJI of PI tussen november 2013 en april 2016.

	DAPPER	Puinruimen	SOS		
	periode: 1 sept 2015 - 28 apr 2016	periode: 18 nov 2013 - 8 apr 2016	periode: 4 feb 2014 - 22 apr 2016		
<i>totaal aantal deelnemers per cursus</i>	17	194	Cursus: 165	Individueel: 14	Meeting: 135
<i>Aantal afgeronde cursussen per locatie</i>					
JJI Eikenstein	1				
JJI Hartelborgt	1				
JJI Teylingereind	1				
PI Arnhem-Noord		1			
PI Arnhem-Zuid		3			
PI Dordse Poorten			1		
PI Haaglanden			2	9	6
PI Krimpen a/d IJssel			2		
PI Leeuwarden		3			
PI Lelystad			6		
PI Middelburg			4	1	
PI Nieuwegein		5			
PI Rotterdam, locatie Hoogvliet				3	
PI Rotterdam, locatie De Schie			4		4
PI Sittard			1	1	
PI Utrecht - Nieuwersluis		7			
PI Vught		1			
PI Zwolle			2		
<i>totaal aantal cursussen</i>	4	20	22	14	10

In Tabel V.2 hieronder worden de statistische kenmerken van de deelnemers uiteengezet die startten met Puinruimen en SOS in de twee jaar voorafgaand aan april 2016. Uit deze tabel wordt duidelijk dat SOS in die periode uitsluitend aan mannelijke gedetineerden is gegeven.¹¹ De cursus Puinruimen is zowel onder mannelijke als vrouwelijke gedetineerden uitgevoerd; dit komt doordat deze cursus regelmatig is (en wordt) gegeven in PI Utrecht locatie Nieuwersluis waar vrouwelijke gedetineerden hun straf uitzitten. De gemiddelde leeftijden van deelnemers aan Puinruimen, SOS Cursus, SOS Individueel en SOS Meeting variëren tussen de 32 en 37 jaar, en kennen allen een aanzienlijke variatie in de leeftijd van de volwassen deelnemers.

¹¹ In april 2016 is de eerste SOS Cursus voor vrouwen gestart in PI Zwolle, maar deze startte te laat om mee te doen aan dit onderzoek.

Tabel V.2. Overzicht van statistische kenmerken van deelnemers aan Puinruimen en SOS tussen november 2013 en april 2016

	Puinruimen		SOS	
	periode: 18 nov 2013 - 8 apr 2016		periode: 4 feb 2014 - 22 apr 2016	
totaal aantal deelnemers per cursus	194		Cursus: 165	Individueel: 14 Meeting: 135
Statische kenmerken deelnemers				
<i>Geslacht (% mannen)</i>	60,8		100	100
<i>Gemiddelde leeftijd (SD / range)</i>	33,69 (10,70 / 18-69)		34,39 (11,78 / 19 - 68)	37,43 (8,83 / 22 - 51) 32,09 (9,83 / 18 - 64)
<i>Geboorteland(%)</i>				
Nederland	64,9		47,3	57,1 50,4
Suriname	8,7		5,5	0,0 6,7
Marokko	3,1		0,6	14,3 7,4
Antillen	9,8		2,4	7,1 0,7
Curacao	2,1		6,0	0,0 8,8
overig	10,9		13,4	21,5 23,0
onbekend	0,5		24,8	0,0 3,0
<i>Eerder gedetineerd geweest (%)</i>				
ja	71,7		57,0	85,7 83,7
nee	27,8		13,9	7,1 14,1
onbekend	0,5		29,1	7,1 2,2
<i>Gemiddelde duur huidige detentie</i>				
in maanden (SD / range)	21,49 (22,44 / 1-167)		33,81 (42,26 / 0 -323)	24,36 (18,63 / 3 -68) 13,86 (14,93 / 0 - 81)
onbekend (%)	16,5		24,8	21,4 11,1

Wat betreft het geboorteland van de deelnemers valt allereerst op dat voor ruim 24% van de deelnemers aan de SOS cursus deze informatie onbekend is. Dit bleek een terugkerend gegeven bij het verzamelen van kenmerken van de deelnemers aan de SOS cursus, individueel of meeting: niet alle voor dit onderzoek gevraagde kenmerken worden geregistreerd door Gevangenzorg Nederland. Daarnaast bleken de desbetreffende PI's waar SOS was gegeven deze kenmerken van gedetineerden ook moeilijk te kunnen achterhalen.

De meeste deelnemers aan elke cursus zijn in Nederland geboren; een minderheid van de deelnemers is in Suriname, Marokko, de Nederlandse Antillen of Curaçao geboren. Bij de cursus Puinruimen lijken relatief meer deelnemers in Nederland geboren dan bij de overige cursussen – in het geval van SOS Cursus kan dit echter vertekend zijn aangezien bij een aanzienlijk deel van de deelnemers de informatie over het geboorteland ontbreekt. Het geboorteland van de ouders is niet geanalyseerd, aangezien daar zeer veel ontbrekendewaarden voorkwamen bij alle cursussen (meer dan 60% missing bij alle cursussen).

In Tabel V.2 valt ook af te lezen hoeveel procent van de deelnemers eerder gedetineerd was. Ook hier valt weer op dat bij de SOS Cursus veel informatie ontbreekt. Bij zowel Puinruimen als SOS is de overgrote meerderheid van de deelnemers eerder gedetineerd geweest.

Er is ook in kaart gebracht wat de gemiddelde detentieduur (in maanden) is van de gedetineerden die deelnemen aan de cursussen. De gemiddelde detentieduur onder de volwassen deelnemers is het hoogst bij de SOS Cursus (bijna 3 jaar), gevolgd door SOS Individueel (ruim 2 jaar) en Puinruimen (bijna 2 jaar). In overeenstemming met het idee dat SOS Meeting vooral bedoeld is voor kortgestraften en verdachten/daders in het Huis van Bewaring (zie Tabel III.1 op pagina 42), is de gemiddelde detentieduur van volwassen deelnemers aan deze cursus ook het kortst (14 maanden; ruim een jaar).

Daarnaast zijn de voornaamste delicten waarvoor deelnemers aan de verschillende cursussen detentie kregen opgelegd geanalyseerd. In Tabel V.3 hieronder zijn deze delicten uiteengezet. Opvallend is dat diefstal de meest voorkomende delictscategorie is bij SOS Individueel en Meeting,

en dat diefstal met geweld/overval in vergelijking daarmee minder vaak voorkomt. Bij Puinruimen en de SOS Cursus is dat anders: daar vormt diefstal met geweld/overval een vaker voorkomende delictscategorie waarvoor deelnemers detentie kregen opgelegd dan diefstal. De meest voorkomende delictscategorie bij Puinruimen en de SOS Cursus is druggerelateerd.

Verder valt op in Tabel V.3 dat levensdelicten ((poging tot) doodslag en moord) bij Puinruimen en de SOS cursussen een aanzienlijke delictscategorie vormt: voor 11 tot 29% van de deelnemers aan deze cursussen vormde dit het voornaamste delict. Tot slot valt op dat bij 2 tot 7% van de deelnemers aan Puinruimen of een van de SOS cursussen een zedendelict het voornaamste misdrijf vormt. Bij Puinruimen is dit opvallend, aangezien in de planevaluatie door ontwikkelaars werd aangegeven dat deelnemers van dergelijke delicten in principe niet kunnen meedoen aan de cursus, vanwege de sterk negatieve reacties die deze delicten kunnen oproepen bij andere deelnemers (zie pagina 21 planevaluatie).¹²

Tabel V.3. Overzicht van het voornaamste delict waarvoor detentie werd opgelegd bij de deelnemers van Puinruimen en SOS tussen november 2013 en april 2016

	Puinruimen	SOS		
	periode: 18 nov 2013 - 8 apr 2016	periode: 4 feb 2014 - 22 apr 2016		
totaal aantal deelnemers per cursus	194	Cursus: 165	Individueel: 14	Meeting: 135
Voornaamste delict voor huidige detentie				
onbetaalde schulden / boetes	4,1	1,2	0,0	0,0
diefstal	9,8	6,7	35,7	35,6
diefstal met geweld / overval	16,5	10,9	7,1	11,1
drugs	24,2	15,8	7,1	8,1
geweld (met bedreiging / (zware) mishandeling)	10,8	6,7	0,0	10,4
(poging tot) doodslag	4,6	8,5	7,1	10,4
(poging tot / medeplichtig aan) moord	6,7	6,7	21,4	0,7
verkeersmisdrijf	2,6	3,0	0,0	0,0
wapenbezit / handel	1,0	0,6	0,0	5,2
zeden	2,1	3,0	7,1	3,7
overig (e.g. brandstichting, gijzeling)	9,6	16,4	14,3	12,7
onbekend	8,2	21,2	0,0	2,2

Vervolgens is een aantal dynamische achtergronden van de deelnemers aan de cursussen geanalyseerd; het resultaat daarvan wordt weergegeven in Tabel V.4. Het (overgrote) merendeel van de volwassen deelnemers aan Puinruimen en de SOS cursussen had een vaste verblijfplaats voordat zij gedetineerd raakten. Wat betreft andere leefgebieden is het beeld van de volwassen deelnemers meer gevarieerd: een minderheid van de deelnemers aan Puinruimen had betaald werk en een partner voorafgaand aan de detentie; een kleine meerderheid heeft ook kinderen. Bij SOS zien we (een deels vergelijkbaar) gevarieerd beeld, alhoewel het percentage deelnemers waarbij informatie over deze kenmerken ontbreekt aanzienlijk is (tussen 14 en 48%).

¹² Een van de betrokkenen bij Puinruimen geeft aan dat het participeren van een klein aantal gedetineerden met een zedendelict aan Puinruimen waarschijnlijk wordt veroorzaakt door de cursus Puinruimen die in de onderzochte periode in PI Vught is gegeven. Puinruimen was daar een onderdeel van de Proeftuin Centrale Voorziening. Zodoende werd Puinruimen onder andere voorwaarden georganiseerd: er vonden geen intakegesprekken plaats en elke deelnemer van die proeftuin moest meedoen aan Puinruimen. Uitsluiting van gedetineerden met een zedendelict heeft dus niet door de herstelconsulent/cursusleider plaats kunnen vinden.

Tabel V.4. Overzicht van dynamische kenmerken van deelnemers aan Puinruimen en SOS tussen november 2013 en april 2016

	Puinruimen	SOS		
	periode: 18 nov 2013 - 8 apr 2016	periode: 4 feb 2014 - 22 apr 2016		
totaal aantal deelnemers per cursus	194	Cursus: 165	Individueel: 14	Meeting: 135
Dynamische kenmerken deelnemers				
<i>Had de deelnemer een vaste verblijfplaats voor detentie?</i>				
ja	91,7	63,0	92,8	85,9
nee	3,6	10,3	7,2	6,6
onbekend	4,7	26,7	0,0	4,1
<i>Had de deelnemer betaald werk voor detentie?</i>				
ja	35,6	31,5	21,4	10,3
nee	62,4	35,2	42,9	44,4
onbekend	2,0	33,3	35,7	45,3
<i>Had deelnemer een partner ten tijde van cursus?</i>				
ja	37,6	46,0	50,0	25,9
nee	50,9	30,3	35,7	26,7
onbekend	11,5	23,7	14,3	47,4
<i>Heeft deelnemer kinderen?</i>				
ja	54,8	38,2	42,9	31,9
nee	38,5	24,8	21,4	24,4
onbekend	6,7	37,0	35,7	43,7
<i>Welke levensbeschouwing heeft deelnemer?</i>				
christendom	50,5	37,6	57,1	23,0
hindoeïsme	0,0	0,0	0,0	1,5
islam	17,0	13,9	14,3	25,2
jodendom	0,5	4,8	0,0	1,5
boeddhisme	1,0	0,6	0,0	0,7
humanisme	0,0	0,6	0,0	0,7
geen	26,8	23,0	14,3	12,6
onbekend	4,1	19,4	14,3	34,8
<i>Is er sprake van verslavingsproblematiek bij deelnemer?</i>				
ja	18,5	21,2	57,1	26,7
nee	76,8	45,4	0,0	31,8
onbekend	4,7	33,4	42,9	41,5

Wat betreft de levensbeschouwing van de deelnemers zien we bij Puinruimen en de SOS vooral drie grote categorieën: een christelijke levensbeschouwing, een islamitische levensbeschouwing of geen expliciete levensbeschouwing. Er doen zich geen duidelijke verschillen voor in levensbeschouwing van deelnemers tussen de cursussen; SOS Meeting lijkt een relatief kleinere groep deelnemers met een christelijke overtuiging en een grotere groep met een islamitische overtuiging te hebben gehad, maar het percentage 'onbekend' is bij deze cursus ook hoger dan bij Puinruimen, SOS Cursus of Individueel.

Tot slot wordt duidelijk uit de tabel dat bij de cursus Puinruimen bij een minderheid van de deelnemers sprake was van verslavingsproblematiek. Bij SOS Cursus en SOS Meeting lijkt dit ook het geval, maar het percentage deelnemers van wie dit onbekend is ook veel hoger bij deze twee laatste cursussen dan bij Puinruimen. Om die reden is het lastig een stellige uitspraak hierover te doen. Bij SOS Individueel lijkt er bij een relatief groter deel van de deelnemers sprake te zijn van verslavingsproblematiek dan bij de andere cursussen.

Een aantal andere dynamische gegevens (e.g. hoogste afgeronde opleiding, was het betaald werk vast of tijdelijk, hoeveel kinderen had de deelnemer) kenden voor alle cursussen teveel ontbrekende waarden (meer dan 60%) om een zinvol beeld te geven van de verdeling van deze kenmerken over deelnemers en cursussen.

Uitval van deelnemers

In Tabel V.5 valt af te lezen in welke mate de deelnemers die startten met de cursussen deze ook hebben afgerond - bij Puinruimen en SOS rondde een grote meerderheid van de deelnemers de cursus af (tussen 75 en 82,5% van deelnemers).

De redenen van uitval bij Puinruimen en SOS zijn gevarieerd: het kan naast vrijlating of schorsing gaan om overplaatsing of transport naar een andere locatie, een deelnemer die zich afmeldt of stopt zonder opgave van reden, of overige, verschillende minder vaak voorkomende redenen (ziekte, andere cursus moeten volgen, privéomstandigheden, et cetera).

Tabel V.5. Overzicht van de mate waarin deelnemers aan Puinruimen en SOS in de periode november 2013 tot april 2016 deze cursus afronden en welke redenen er waren voor het niet afronden van de cursus.

	Puinruimen	SOS		
	periode: 18 nov 2013 - 8 apr 2016	periode: 4 feb 2014 - 22 apr 2016		
totaal aantal deelnemers per cursus	194	Cursus: 165	Individueel: 14	Meeting: 135
Mate van voltooiing (%)				
<i>cursus afgerond</i>	82,5	75,1	78,6	81,5
<i>cursus niet afgerond</i>	17,5	24,8	7,1	18,5
<i>onbekend</i>	0,0	0,0	14,3	0,0
Reden van niet afronden (%)				
<i>vrijlating / einde detentie / schorsing</i>	35,3	12,2	33,3	12,0
<i>overplaatsing / transport</i>	26,4	19,5	0,0	28,0
<i>afgemeld / gestopt zonder opgave reden</i>	20,6	19,4	0,0	12,0
<i>Overig (e.g. ziekenhuisopname, teveel gemist)</i>	11,8	14,7	0,0	16,0
<i>Onbekend</i>	5,9	34,2	66,7	32,0

Nazorg en/of opvolging na afloop van de cursus

Om een indruk te krijgen van de nazorg en/of opvolging na afloop van de cursussen, hebben we in kaart gebracht of en welke vervolgstappen zijn genomen door deelnemers (zie Tabel V.6).

Tabel V.6. Overzicht van de mate en type vervolgstappen die deelnemers aan Puinruimen en SOS (uitgevoerd tussen november 2013 en april 2016) hebben genomen na afloop van de cursussen.

	Puinruimen	SOS		
	periode: 18 nov 2013 - 8 apr 2016	periode: 4 feb 2014 - 22 apr 2016		
totaal aantal deelnemers per cursus	194	Cursus: 165	Individueel: 14	Meeting: 135
Type vervolgstappen na cursus				
<i>bemiddeling / Slachtoffer in Beeld</i>	18,0	4,8	21,4	0,0
<i>Eigen Kracht Centrale</i>	1,0	0,0	0,0	0,0
<i>Nagesprekken bij Gevangenezorg NL</i>	0,0	9,1	57,1	3,7
<i>Bezoektraject Gevangenezorg NL</i>	0,0	3,6	0,0	3,7
<i>SOS Cursus of Individueel (nogmaals) volgen</i>	0,0	1,8	7,1	2,2
<i>Gesprekken met Geestelijke verzorging</i>	0,0	0,6	7,1	0,0
<i>herstel met familie / partner / kind(eren)</i>	0,0	3,6	7,1	0,0
<i>overig (aandachttraining, mindfulness,)</i>	1,5	5,5	7,1	0,0
<i>geen of onbekend</i>	79,4	69,1	28,6	90,4

Allereerst valt uit de tabel op te maken dat bij elke cursus door het merendeel van de deelnemers geen vervolgstappen zijn ondernomen of dat het niet bekend is of er opvolging was na de cursus. Een

uitzondering hierop is de cursus SOS Individueel, waarin bij een meerderheid van de deelnemers wel duidelijk was dat zij vervolgstappen zetten. Wanneer er vervolgstappen zijn geregistreerd, dan zijn de meest ondernomen stappen slachtoffer-daderbemiddeling (via Slachtoffer in Beeld), nagesprekken of een bezoektraject met Gevangenzorg Nederland, herstelacties richting familie, partner en/of kinderen of gesprekken met de Geestelijke verzorging binnen de inrichting.¹³

V.b. Interviews met uitvoerders cursussen

In dit deel komen achtereenvolgens de bevindingen uit de interviews met de uitvoerders van Puinruimen, SOS en DAPPER aan bod.

V.b.1. Interviews met uitvoerders Puinruimen

Doelgroep en inclusiecriteria

Eerst wordt antwoord gegeven op onderzoeksvraag 7: Hoe ziet de selectie van deelnemers er in de praktijk uit? In hoeverre is er gedurende de cursus sprake van uitval, van specifieke uitval en wat zijn daarvan de achtergronden?

Werving

Op alle locaties wordt een nieuwe ronde Puinruimen onder potentiële deelnemers kenbaar gemaakt door het verspreiden van informatie over de cursus via diverse bestaande informatiekkanalen zoals de kabelkrant, flyers, en posters op centrale plekken. Hierop kunnen gedetineerden zichzelf aanmelden voor deelname. De meeste deelnemers lijken echter geworven te worden via contacten die vooral de geestelijk verzorgers en herstelconsulenten tijdens persoonlijke gesprekken met gedetineerden leggen. Vanuit hun dagelijkse taken komen deze medewerkers al veel met gedetineerden in contact en is het makkelijk om via deze weg nieuwe geschikte deelnemers te werven voor de cursus.

Het is ook mogelijk dat potentiële deelnemers doorverwezen worden via de penitentiair inrichtingswerkers (PIWers) die een gedetineerde bijvoorbeeld tijdens arbeid beter leren kennen. De mate waarin PIWers hiermee bezig zijn verschilt echter en lijkt sterk afhankelijk van de (in de praktijk sterk wisselende) bekendheid die PIWers met herstelgerichte cursussen hebben. Op locaties waar de cursusleiders van Puinruimen zelf minder op de gevangenisvloer komen en dus afhankelijk zijn van dergelijke doorverwijzingen lijkt de werving dan ook stroever te lopen.

“Eigenlijk moet iemand aangemeld worden via het Multidisciplinair overleg (MDO). Maar dat loopt niet goed. Als we daarop wachten dan zitten we 6 maanden stil. ... Er zijn veel oudere PIWers die geen zin hebben in vernieuwing en deze programma's niet kennen. Jongere collega's komen soms wel informatie vragen.”

Voor de uitvoerder die voor deelnemers van indirecte contacten afhankelijk zijn is het dus extra belangrijk hoe er op de gevangenisvloer tegen dergelijke initiatieven aangekeken wordt.

Op één locatie is deelname aan Puinruimen gekoppeld aan de KvV (Kies voor Verandering) cursus. Dit is een cursus die elke gedetineerde verplicht volgt. Veel deelnemers die deze cursus op deze locatie

¹³ Bij deze tabel dient te worden opgemerkt dat bij de cursus Puinruimen 'gesprekken met Geestelijke verzorging' niet als een aparte vervolgstap worden gezien, maar als een natuurlijk en logisch onderdeel van de cursus, aangezien geestelijke verzorgers nauw worden betrokken bij (het geven van) de cursus. Om die reden zijn gesprekken met geestelijke verzorging niet geregistreerd als expliciete vervolgstap (terwijl dergelijke gesprekken in de praktijk wel plaats vinden na de cursus).

volgen, doen daarna ook mee aan Puinruimen. Gedetineerden die na overplaatsing op deze locatie terecht komen, en daardoor KvV al eerder gevolgd hebben worden hierdoor echter minder goed bereikt.

Selectie

Uit de planevaluatie kwamen de volgende criteria voor selectie naar voren:

- Motivatie om mee te doen
- Het delict waarvoor de gedetineerde zit
- De thuissituatie van de gedetineerde
- Het verleden van de gedetineerde
- Groepsgeschiktheid van de gedetineerde

Op alle plekken vindt voor deelname een persoonlijk *intakegesprek* plaats waarin de criteria aan bod komen. Motivatie en groepsgeschiktheid worden in alle interviews genoemd als belangrijke criteria. Vaak is het zo dat potentiële deelnemers al veel over deelname aan Puinruimen hebben nagedacht. Echter tijdens de *intake* kan het voorkomen dat gedetineerden toch afzien van deelname omdat ze zich toch niet hun persoonlijke verhaal willen delen met medegedetineerden of omdat ze al een druk programma hebben, bijvoorbeeld omdat hun strafzaak nog loopt. Het verschilt per locatie in hoeverre deelnemers bereid moeten zijn om over hun eigen zaak te vertellen en uitvoerders zijn actief op zoek naar waar de grens ligt:

“Het praten over slachtoffers en bezoek van een nabestaande is soms een drempel. Mijn reactie is dan dat we er in algemeen zin over praten. Je hoeft niet je eigen verhaal op tafel te leggen of dit met de groep te delen. Maar je moet wel bereid zijn om na te denken over je eigen situatie.”

Op een andere locaties wordt willen praten over en erkennen van je eigen rol in het delict als voorwaarde voor deelname gesteld;

“Je moet kunnen erkennen dat het delict gebeurd is. Je moet het in elk geval aan de cursusleider willen vertellen.”

Verder noemden meerdere geïnterviewden dat de voorwaarde om te praten over de eigen rol in het delict soms een probleem vormen voor gedetineerden die in het huis van bewaring zitten en nog niet afgestraft zijn. In dat geval kan het met het oog op het strafproces lastig zijn om openlijk te praten over de rol die iemand gespeeld heeft bij een delict.

In alle gesprekken wordt groepsgeschiktheid genoemd als criterium om mee te kunnen doen. Ook unaniem wordt hierbij genoemd dat delicten die bij anderen gedetineerden gevoelig liggen (zoals zedendelicten) vaak een reden is om deelname uit te sluiten—of zoals een uitvoerder uitlegt:

“Zedendelinquenten zitten [hier] in principe op dezelfde afdeling en doen ook gewoon mee aan algemene gespreksgroepen. In die groepen kunnen ze nog wel *faken* wat ze gedaan hebben. Maar dat kan niet in Puinruimen. In de eerste bijeenkomst richten we ons op wat de deelnemers gedaan hebben en willen we dat deelnemers vrijuit kunnen vertellen over hun delict”.

Daarnaast kan groepsgeschiktheid gaan over niet in staat zijn om een ochtend lang aan een groepsgesprek deel te nemen doordat gedetineerden te onrustig zijn.

Uitval

De geïnterviewde uitvoerders geven aan dat er in de praktijk maar weinig uitval is. Als verklaring wordt genoemd dat er tijdens de intake er duidelijk over de verwachtingen gecommuniceerd wordt met potentiële deelnemers en het komt soms voor dat op dat moment iemand toch van deelname afziet, of deelname uitstelt naar een later moment (bijvoorbeeld nadat er uitspraak in hun zaak is gedaan). Als er sprake is van uitval tijdens de cursus komt dit door organisatorische omstandigheden die lastig te voorzien zijn binnen detentie, zoals overplaatsing of vervroegde vrijlating van een deelnemer. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de volgende anekdote:

“Er was bijvoorbeeld een gedetineerde die zei: “Ik geef me op, maar hou er rekening mee dat ik onschuldig zit. Na een aantal sessies werd hij inderdaad vrijgelaten. ... In de praktijk vallen ze [de deelnemers] uit omdat ze óf geschorst of overgeplaatst worden”.

Uitvoering van essentiële elementen van de cursussen in de praktijk

De onderzoeksvragen 8 en 10 luiden: In hoeverre worden essentiële elementen in de praktijk uitgevoerd? Welke extra elementen worden daarnaast nog uitgevoerd? En wat zijn de ervaringen van de uitvoerders? Wat zijn volgens hen de essentiële elementen van de cursus?

Het geheimhoudingscontract

Het geheimhoudingscontract voor deelnemers en (gast)sprekers komt in veel gesprekken terug: deelnemers hechten hier veel waarde aan en letten erop dat dit ook daadwerkelijk getekend wordt. Het is een enkele keer voorgekomen dat deelnemers toch met medegedetineerden buiten de groep praten over wat er tijdens de cursus besproken is. De gevolgen hiervan verschillen per geval: soms wordt een dergelijk incident met de groep besproken en worden er nieuwe afspraken gemaakt. In andere gevallen wordt verdere deelname ontzegd.

Op één locatie is het contract uit de cursus weggelaten omdat dit als te formeel gezien wordt: “de groep kent elkaar al en het zou ongepast zijn om nog een contract te gaan tekenen”. Als een alternatief worden de huisregels, ook omtrent vertrouwelijkheid, elke sessie centraal op het bord gezet.

Het cursusprogramma in de praktijk

Op de meeste locaties wordt het programma zoals op papier ontworpen in de praktijk in grote lijnen gevolgd, maar er wordt daarnaast ook ruimte gecreëerd voor eigen invulling van de cursusleider. Het aantal sessies varieert in de praktijk dan ook van 7 tot de geplande 10 bijeenkomsten.

In de praktijk zien we de geplande opbouw waarin er wordt begonnen met een aantal informatieve bijeenkomsten, gevold door een aantal bijeenkomsten gericht op de persoonlijke ervaringen van deelnemers terugkomen. Dit komt bijvoorbeeld terug in een antwoord van een uitvoerder (die tevens betrokken was bij de opzet van het huidige programma) op de vraag in hoeverre het programma vaststaat in de praktijk:

“Het programma ligt niet helemaal vast [...] Maar de reclassering zit altijd aan het begin: vooraan heb je de informatievere rustige dingen. Slachtoffer in beeld en de

ervaringsdeskundigen vormen centrum van het programma: dit is een heftig onderdeel en daarvoor moet je al een groep hebben. Dit zou je dus nooit aan het begin doen."

Daarnaast komen, op één locatie na, de essentiële elementen met daarin "Keek op de week" (een korte bespreking van wat de deelnemers hebben meegemaakt in de afgelopen week), de Reclassering, Slachtoffer in Beeld, de ervaringsdeskundige (ex-gedetineerde), en (nabestaande van) een slachtoffer terug. De sessies met de ervaringsdeskundige en nabestaande maken een grote indruk op de deelnemers:

"Dan krijgen we [de nabestaande van] het slachtoffer. Dat is heftig. Over het algemeen is er dan een ijzige stilte die er valt. Iedereen zit te schuifelen, wat ongemakkelijk. [...] Dan komen ze terug en dan hebben we een videoclip van het slachtoffer: we halen haar in de groep. Dan wordt ze heel tastbaar. Dat hakt erin als een bom."

Op één locatie ontbreken de bijeenkomsten met de Reclassering, de ervaringsdeskundige (ex-gedetineerde), en (nabestaande van) een slachtoffer. Hiervoor worden verschillende redenen gegeven. Met betrekking tot de reclassering wordt aangegeven dat het beeld van veel gedetineerden over de reclassering negatief is, wat kan leiden tot wantrouwen in de groep:

"Maar de gedetineerden hebben een soort van wantrouwen tegen de reclassering. Je krijgt niet de openheid die je eigenlijk wilt. Ze laten het achterste van hun tong niet zien. [...] Reclassering moeten ook over je schrijven. Dan zeggen de gedetineerden: dat risico wil ik niet lopen. [...] Als informatie zou dat [de reclassering als onderdeel van het programma] wel kunnen. Maar bij een training gaat het over emoties, niet over informatie verstrekken."

In de eerste editie van Puinruimen op deze locatie is er wel gebruik gemaakt van een ex-gedetineerde, maar de ervaring hiermee was niet positief: het verhaal sloot niet aan bij de deelnemers. Als reden om geen gebruik te maken van een (nabestaande van) een slachtoffer wordt aangegeven dat dit te confronterend is voor de groep.

Alle uitvoerders geven aan dat er ruimte is voor eigen inbreng. In de praktijk wordt er ook ruimte gemaakt als deelnemers eigen ideeën hebben over thema's die zij graag zouden behandelen. Daarnaast hebben cursusleiders vaak een eigen inbreng omtrent thema's zoals slachtofferschap, schuld en schaamte, en perspectief nemen toegevoegd. Dit gebeurt dan vanuit de eigen achtergrond van cursusleiders. Zo kan een geestelijk verzorger een sessie organiseren over hoe er binnen verschillende religies tegen vergeving aangekeken wordt of wordt er een extra film gekeken en na afloop gereflecteerd over verschillen in normen en waarden.

De afsluiting van de cursus wordt overal feestelijk aangepakt. Op veel locaties is de directie hier nog steeds bij betrokken en wordt er formeel een certificaat uitgereikt. Op andere locaties is dit in het begin wel gebeurd maar inmiddels niet meer het geval:

"Dat [de afsluiting] wordt natuurlijk met een gebakje gevierd. Daar zitten mensen bij die nog nooit eerder een certificaat hebben gehaald. Dan zijn ze trots: dan zie je dat ze er plezier aan hebben. In het begin hadden we de directeur er ook bij, maar dat verwatert over de tijd."

De rol van de mentor

De rol van de mentor verschilt per locatie. Op een aantal locaties wordt zoals gepland gewerkt met een mentor die deelnemers zelf kiezen voor de duur van de cursus. In deze gevallen kan de mentor helpen bij het verwerken van wat er tijdens de cursus besproken wordt: vaak vinden de sessies in de ochtend plaats en hebben de deelnemers 's middags een gesprek met hun mentor. Mentoren kunnen in dat geval de cursusleiders zelf, maar ook een willekeurige andere medewerker zijn.

Op andere plekken wordt er verwezen naar de bestaande mentoren die elke gedetineerde reeds heeft. Hier wordt echter ook genoemd dat veel deelnemers niet weten van het bestaan van de mentor, en dat een van de eerste opdrachten is om uit te vinden wie dit is. De indruk is dat in deze gevallen de mentor over het algemeen minder betrokken wordt bij Puinruimen.

Doelen van de cursus in de praktijk

In het volgende deel worden vragen 11 en 12 behandeld: In hoeverre worden de formeel gestelde doelen bereikt volgens de uitvoerders? Waardoor worden die doelen in hun ogen bereikt? En in hoeverre worden andere doelen bereikt volgens de uitvoerders? Waardoor worden die andere doelen in hun ogen bereikt?

De doelstellingen van Puinruimen zijn:

1. Deelnemers nemen meer verantwoordelijkheid voor hun daden
2. Deelnemers krijgen meer persoonlijk inzicht
3. Deelnemers krijgen meer inzicht krijgen in de gevolgen van het delict
4. De algemene zelfredzaamheid van deelnemers wordt bevorderd
5. De resocialisatie van deelnemers wordt bevorderd en de kans op recidive van deelnemers wordt verkleind
6. Een herstelgerichte gevangencultuur wordt bevorderd

Deze zes doelen die uit de planevaluatie naar voren kwamen werden in de praktijk herkend. Wel vonden de geïnterviewde uitvoerders het vaak lastig om aan te geven in hoeverre deze doelen in de daadwerkelijk bereikt worden. Dit geldt met name voor doelen 4 tot en met 6 die over de tijd na de cursus gaan. We zullen hieronder per doel kort bespreken hoe de cursusleiders hier in de praktijk tegen aankijken.

1. Deelnemers nemen meer verantwoordelijkheid voor hun daden

Tijdens de cursus kun je de houding van deelnemers zien veranderen. In antwoord op de vraag hoe dit doel in de praktijk herkend kon worden was bijvoorbeeld een antwoord:

“Je ziet heel vaak aan het begin [van de training] dat er nog ontzettend veel geklaagd wordt: iedereen doet het fout, behalve ik. [...] Je merkt dat in de loop van de weken, dat mensen meer bereid zijn, ook elkaar aanspreken, van je moet het zo doen--anders blijft het zo. Je ziet dan vaker een reactie als: Ik dacht altijd zo, ik zie nu ook wel dat ik daar ook een rol in speel.”

Maar er wordt ook genoemd dat het verschilt per deelnemer in hoeverre het lukt om dit doel te bereiken, bijvoorbeeld:

“Soms blijven deelnemers de verantwoordelijkheid ontkennen. Dit geldt met name voor deelnemers die nog niet afgestraft zijn, als de rechtszaak nog loopt is het lastig om met een open houding over de eigen rol na te denken.”

Naast de vraag hoe uitvoerders kunnen zien dat de doelen worden behaald hebben we ook gevraagd naar de voorwaarden of mechanismen die nodig zijn om de doelen te behalen. Voor verantwoordelijkheid nemen wordt het geven van erkenning als een belangrijk mechanisme voor genoemd:

“Je merkt dat het geven van erkenning aan mensen--je mag ook even klagen, je zit hier als mens--dat ze dan wat minder de behoefte hebben om zich af te zetten. Omdat ze zich gehoord voelen.”

En andere uitvoerder noemt het belang van zelfinzicht als een belangrijke voorwaarde voor verantwoordelijkheid nemen: “Je moet eerst inzicht in jezelf krijgen voordat je over de consequenties van je daden na kan denken”.

Toch lukt het ondanks dat zelfinzicht aanwezig is niet altijd om deelnemers op hun verantwoordelijkheidsgevoel aan te spreken zoals bleek uit het volgende voorbeeld:

“We hebben een keer een jongen [als deelnemer] gehad die zat voor *drugs dealing*. Zijn excuus was dat hij alleen aan klanten ouder van 18 jaar drugs verkocht. En als je hem vroeg of hij het weer zou doen was zijn antwoord: ‘ja, want ik heb nu alles goed voor elkaar. Ik wilde geld verdienen en dat is gelukt. Dat ik daar een tijd voor moet zitten hoort erbij. Ik heb alleen aan volwassen mensen drugs verkocht en die moeten zelf kunnen nadenken.’ Hij kon het daarmee dus goedpraten. Met zo’n verhaal kom je niet bij zijn verantwoordelijkheidsgevoel.”

2. Deelnemers krijgen meer persoonlijk inzicht

Zoals eerder gebleken wordt door de uitvoerders in de praktijk vaak in direct verband gezien tussen persoonlijk inzicht en verantwoordelijkheid nemen, zoals ook blijkt uit de volgende uitleg:

“Persoonlijk inzicht gaat over: ‘in welk patroon zat ik nou dat dit zo gekomen is? Bijvoorbeeld, los ik mijn problemen te laat op, kan ik geen nee zeggen, zwijg ik teveel.’ In Puinruimen proberen we deelnemers te stimuleren om zich af te vragen hoe komt het nou hoe het zo ver gekomen is. [...] Pas met dit zelf inzicht kunnen deelnemers ook verantwoordelijkheid nemen en denken ‘dit wil ik dus anders doen’.”

Als een belangrijke voorwaarde voor het vergroten van persoonlijk inzicht wordt daarnaast genoemd dat deelnemers gedwongen moeten worden om naar zichzelf te kijken en dat de groep hierbij kan helpen:

“Een gespreksgroep is niet dwingend. Maar nu dwing je mensen om naar hun zelf te kijken. Je dwingt deelnemers om naar hunzelf maar ook naar anderen te kijken en na te denken over hoe een ander daar ook inzit. De groep speelt hier dus ook een belangrijke rol in.”

Tegelijkertijd lijkt de mate waarin de deelnemers geconfronteerd worden met hun eigen delict te verschillen per locatie: sommige uitvoerders geven aan dat dit een noodzakelijk onderdeel van de

cursus is. Anderen geven juist aan dat deelnemers dwingen om over hun eigen delict te praten de openheid en veiligheid van de groeps gesprekken in de weg kan zitten. In dit laatste geval wordt ervoor gekozen om algemene casussen te bespreken en het aan de deelnemers zelf overgelaten om nieuwe inzichten op hun eigen situatie te betrekken. De vraag of de cursusleiders voor een meer of minder confronterende aanpak zijn lijkt te maken te hebben met de achtergrond van de leiders. Leiders met een achtergrond in levensbeschouwing—zoals een herstelconsulent en een geestelijk verzorger—lijken eerder de confrontatie aan te gaan dan uitvoerders met een trainingsachtergrond. De mate waarin deelnemers de confrontatie aan kunnen gaan lijkt in grote mate af te hangen van de achtergrond en ervaring van de cursusleider.

3. Deelnemers krijgen meer inzicht krijgen in de gevolgen van het delict

Dit kan gaan over het inzicht dat een delict veel verschillende gevolgen hebben. Door hier in de groep over te praten wordt geprobeerd om deelnemers dit inzicht bij te brengen:

“We praten dan over de gevolgen voor de slachtoffers, maar ook de persoonlijke gevolgen. ‘Je bent alles kwijt: wat is je doel met het leven? Wat zijn de gevolgen voor de relaties met mensen om je heen? Moet je juist relaties achter je laten?’”

Verder noemen meerdere uitvoerders hier de sessies over slachtoffers die door Slachtoffer in Beeld wordt georganiseerd. In deze sessie denken deelnemers na over wie er eigenlijk allemaal nadeel van het delict hebben ondervonden. Dit gaat over het ontdekken van welke directe maar ook indirecte slachtoffers er zijn.

“Een mooie oefening vind ik die met de cirkel met waarin allerlei verschillende potentiële slachtoffers worden aangegeven. We bespreken dan een aantal casussen en deelnemers zetten dan pionnen op elk vakje met een slachtoffer die mogelijk geraakt wordt door het delict. Dan zie je dat na welk delict dan ook overal pionnen staan. Dan red je het dus niet meer om te denken: ‘met mijn delict heb ik geen slachtoffers gemaakt’.”

Dit gaat dus over consequenties van delicten in het algemeen. Dit wordt gebruikt als opmaat voor het nadenken over de consequenties van deelnemers hun eigen delict:

“Dan krijgen deelnemers huiswerk om op hun cel op dezelfde manier na te denken over hun eigen delict: de opdracht is om eens op te schrijven wie de gevolgen van je delict merken? Sommige willen het niet opschrijven omdat bij cel inspecties alles gelezen kan worden. We proberen dan af te spreken dat ze het wel opschrijven maar ook meteen verscheuren. Soms is het voor deelnemers ook te pijnlijk om hierover te denken en willen ze daarom niets opschrijven.

Dit is dus een mooi voorbeeld hoe het met de groep nadenken over gevolgen van delicten in het algemeen “vertaald” kan worden naar inzichten over de gevolgen van deelnemers hun eigen delict.

4. De algemene zelfredzaamheid van deelnemers wordt bevorderd

Bij dit doel hebben de cursusleiders meer moeite om concrete voorbeelden te noemen omdat dit verder gaat dan wat er in de cursus zelf gebeurt. Eén geïnterviewde verwijst naar de sessie met de reclassering. Hierin wordt concreet ingegaan op de vraag welke actieve rol gedetineerden zelf kunnen spelen bij het regelen van hun eigen case:

“Mensen weten na vrijkomen bij wie ze moeten zijn. Dit geldt niet voor iedereen maar dat zie je wel meer. Ze hebben dan een plan van hoe ze de terugkomst [in de maatschappij] moeten aanpakken. Ze zien in dat instanties kunnen helpen en niet de vijand is.”

5. *De resocialisatie van deelnemers wordt bevorderd en de kans op recidive van deelnemers wordt verkleind*

Ook voor dit doel wordt het lastig gevonden om concreet de link te leggen naar Puinruimen. Een geïnterviewde noemt dat het informatieve deel van de cursus deelnemers helpt bij hun resocialisatie doordat ze na hun vrijlating weten bij welke instanties ze voor hulp kunnen aankloppen. Ook zien veel deelnemers volgens deze cursusleider deze instanties na deelname meer als behulpzaam in plaats van vijandelijk. Daarnaast hebben deelnemers tijdens Puinruimen een plan gemaakt voor hun terugkeer in de maatschappij.

6. *Een herstelgerichte gevangencultuur wordt bevorderd*

Deze doelstelling wordt algemeen herkend en er worden in de interviews ook veel voorbeelden gegeven dat op de locaties waar Puinruimen wordt gegeven hierin ook veel is verbeterd. Het merendeel van de geïnterviewde uitvoerders geeft voorbeelden van hoe er tijdens de opzet van het programma vanuit het personeel veel sceptische reacties kwamen, maar dat dat over de tijd ook verbeterd is:

“Je zag een ontzettende onverschilligheid. ‘Jongens neem je schepje maar mee we gaan Puinruimen’ Dat soort opmerkingen kreeg je. En nu zie je dat dat totaal anders is. Degenen die nieuw zijn die vragen nu: ‘Puinruimen wat moet ik me daarbij voorstellen?’”

Er lijkt dus sprake zijn van een generatieverschil onder PIWers: waar de oudere werknemers meer gericht lijken te zijn op de beveiliging van de inrichting hebben jongere werknemers, vermoedelijk al vanuit de opleiding, meer affiniteit met herstelgerichte activiteiten zoals Puinruimen.

Het verschilt per locatie hoe men omgaat met het draagvlak voor de cursus: op sommige locaties geven de cursusleiders actief voorlichting aan het personeel over de inhoud en doel van de cursussen. Op andere locaties zijn PIWers actief betrokken in de rol van mentor of—zoals op een locatie—zelfs als cursusleider.

“We dachten ‘voor het draagvlak is het handig om iemand te hebben die echt op de afdeling zit’. Toen hebben ze vanuit de inrichting twee PIWers die geïnteresseerd waren speciaal voor Puinruimen uitgelijnd [vrijgemaakt van andere taken red.] om mee te doen. Ze zijn dus officieel aan het werk en hun bijdrage wordt dus echt gedragen door de inrichting. [...] Ze [de bewaarders] zitten hier in eigen kleding en zeggen: ‘in de groep ben ik geen bewaarder, ik ben hier als mezelf’. Dit zorgt voor veel draagvlak onder de andere bewaarders.”

De groepen deelnemers zijn vaak zichtbaar voor personeel en medege-detineerden doordat ze op een vaste tijd allemaal hun afdeling verlaten: hierdoor worden er veel vragen gesteld en ook door niet-deelnemers over de cursus gepraat. Er wordt meerdere keren genoemd dat door de positieve verhalen van gedetineerden zelf, het beeld bij medege-detineerden en indirect bij het personeel ook langzaam positiever wordt.

Inbedding van de cursus in de praktijk

Als laatste wordt ingegaan op vraag 13: Hoe zijn de cursussen ingebed in de PI's – wat gaat er aan

deelname door een gedetineerde vooraf en is er na afloop een vorm van nazorg/opvolging (denk hierbij in elk geval aan rol van de geestelijke verzorging)?

De inbedding van de cursus verschilt per locatie. Op één locatie is deelname aan Puinruimen gekoppeld aan de Kiezen voor Verandering (KvV) training. Hier wordt Puinruimen gezien als een opvolging van de KvV training waarin er ruimte is op dieper op thema's als schuldverwerking en vergeving in te gaan.

Ongeacht de huidige inbedding wordt in veel interviews genoemd dat deelnemers vaak vragen naar een mogelijk vervolg van de cursus, maar dat er niet zoiets is als een "Puinruimen 2". Over verloop van een aantal weken wordt er een hechte groep opgebouwd waarin deelnemers ook onderling veel met elkaar praten over gevoelige thema's. Na afloop van de cursus is het nagenoeg overal zo dat deze groep ophoudt te bestaan. Het verschilt per locatie in hoeverre deelnemers elkaar na afloop van Puinruimen informeel (kunnen) opzoeken. In veel inrichtingen komen deelnemers van verschillende interne afdelingen en is het niet mogelijk om elkaar na tijd nog eens op te zoeken. In andere inrichtingen gebeurt dit wel.

In een aantal inrichtingen is de cursus onderdeel van de activiteiten van de herstelconsulent en/of geestelijke verzorging. De voorbereiding en opvolging van de cursus bestaat dan vaak uit individuele gesprekken die gedetineerden sowieso met deze verzorgers kunnen aanvragen. De cursusleiders kennen de deelnemers in dat geval vaak goed en de cursus is dan een onderdeel van een individueel traject.

Naast de inhoudelijke inbedding wordt er ook veel gesproken over praktische zaken die noodzakelijk zijn voor een goede inbedding van de cursus in het dagelijkse programma van een deelnemer. Zo kan het vaste dagprogramma en regelgeving, bijvoorbeeld omtrent recht op luchttijd, de organisatie van de cursus in de weg zitten. Met de planning wordt in de inrichtingen verschillend omgegaan: op één locatie gaat deelname bijvoorbeeld voor de helft ten koste van de arbeidstijd en de andere helft ten koste van de gedetineerde z'n vrije tijd. In andere locaties valt deelname geheel binnen de arbeidstijd.

Het belang van steun van de directie hierin wordt vaak genoemd. Uiteindelijk zijn ze voor veel van deze praktische zaken afhankelijk van de PIWers, maar zonder de steun van de directie kunnen deze niet veel regelen.

Gevolgen voor detentieregime en/of fasering

De inzichten in hoeverre deelname aan Puinruimen invloed heeft op de vrijheden die een gedetineerde binnen detentie (de plaatsing in rood of groen regime en de fasering van detentie) verschillen per cursusleider. Vaak wordt genoemd dat deelname officieel geen gevolgen heeft. Maar veel leiders geven ook aan dat ze (op verzoek van de gedetineerde) wel een notitie in het persoonlijk dossier kunnen maken. Dit dossier wordt vervolgens wel gebruikt voor deze beoordeling.

V.b.2. Interviews met uitvoerders SOS

Doelgroep en inclusiecriteria

In het eerste deel wordt antwoord gegeven op onderzoeksvraag 7: Hoe ziet de selectie van deelnemers er in de praktijk uit? In hoeverre is er gedurende de cursus sprake van uitval, van specifieke uitval en wat zijn daarvan de achtergronden?

Werving

Idealiter wordt er door de coördinatoren en/of vrijwilligers van Gevangenzorg zelf geworven, zodat zij de potentiële deelnemers zelf kunnen spreken en hun vragen kunnen beantwoorden. Of dit mogelijk is moet per PI afgestemd worden en hangt volgens de geïnterviewde uitvoerders af van het beleid wat er wordt gevoerd en in hoeverre SOS bekend is onder het personeel en de directie van de PI. Een van de coördinatoren vertelt:

“Het heeft heel veel te maken met veiligheid en personele beslissingen daar. [...] Wij hebben geen sleutels en kunnen niet zomaar over de afdeling lopen dus er moet iemand even mee. Dat ligt dan aan de bereidwilligheid in de PI en besluiten van bijvoorbeeld een hoofd veiligheid, die niet veel met onze cursus te maken heeft. Dan merk je dat bij wat kleinere gevangenen de lijntjes korter zijn en je makkelijker dingen kan regelen.”

Zij geeft daarnaast aan dat het beleid omtrent SOS en de mogelijkheid voor Gevangenzorg om zelf te werven zelfs per bezoek aan dezelfde PI kan verschillen:

“Soms heb je een PI waar het jarenlang goed gaat en ineens komen er weer vragen en staat bijna alles weer ter discussie. Dat komt doordat er op directieniveau best regelmatig gewisseld wordt. [...] Dan zitten daar weer nieuwe mensen, die niet bekend zijn met de cursus en dan mag het allemaal weer niet. [...] Dan zie je dat dat ook met een stuk vertrouwen te maken heeft.”

De geïnterviewde uitvoerders merken dat de manier van werven en bekendheid van SOS onder het personeel van invloed is op het aantal gedetineerden dat zich opgeeft voor de cursus. Op een van locaties is SOS inmiddels zo gangbaar geworden dat zowel de gedetineerden als de medewerkers op de hoogte zijn van de cursus. Het personeel gaat in gesprek met de gedetineerden van wie zij denken dat het goed zou zijn om met SOS mee te doen en ook oud-cursisten moedigen medegedetineerden aan om de cursus te gaan volgen. Gevangenzorg gaat zelf ook nog langs om deelnemers te werven. Dit alles zorgt voor veel potentiële deelnemers: de laatste keer dat er een SOS cursus werd gegeven was er zelfs sprake van een wachtlijst.

In een andere PI verloopt de werving heel anders. Daar wordt uitgegaan van de eigen verantwoordelijkheid van gedetineerden. De enige vorm van werving is de verspreiding van de SOS folders en posters. Aan de hand daarvan moeten gedetineerden zich opgeven. Gevangenzorg mag zelf niet langs om deelnemers te vragen voor de cursus en SOS is nog niet erg bekend onder het personeel. Bij de laatste cursus in PI Zwolle startte daardoor een groep van slechts vier deelnemers.

Selectie

De voorwaarden voor deelname aan de cursus staan in de SOS folder vermeld en worden duidelijk gemaakt tijdens de werving door Gevangenzorg zelf. Bij de eerste bijeenkomst worden de deelnamecriteria nogmaals besproken en worden afspraken gemaakt die gelden tijdens de cursus. Deelnemers dienen:

- alle sessies te kunnen bezoeken.
- bereid te zijn om naar elkaar te luisteren.
- de Nederlandse taal voldoende te beheersen om het programma te volgen.
- de werkbladen met invuloefeningen te gebruiken.

- mee te willen werken aan de “symbolische daad van herstel”.

Tijdens de interviews wordt duidelijk dat er voornamelijk gelet wordt op het criterium of deelnemers bij alle sessies aanwezig kunnen zijn. Elke bijeenkomst is een vervolg op die van de week ervoor. De thema's worden eerst meer algemeen behandeld, maar worden in de loop van de cursus persoonlijker. Deelnemers worden steeds een beetje meer uitgedaagd om de stof op zichzelf te betrekken. Vanwege deze opbouw komt de cursus het best tot zijn recht als deelnemers bij alle sessies aanwezig kunnen zijn. Een deelnemer met een geldige reden voor het missen van een cursusbijeenkomst (bijvoorbeeld door ziekte of een afspraak met de advocaat) en altijd enthousiast heeft meegedaan, kan de cursus meestal nog wel afmaken. Een deelnemer die al niet echt actief mee deed en ook nog een of meerdere bijeenkomsten mist, wordt geadviseerd om te stoppen met de cursus, of deze een andere keer opnieuw te volgen.

Ook is het van belang dat deelnemers de Nederlandse taal voldoende beheersen om de cursus te kunnen volgen. Voor deelnemers die geen of te beperkt Nederlands spreken is het niet mogelijk om de stof die tijdens de cursus wordt behandeld te vertalen. Daarvoor is het programma te vol. Een van de cursusleiders geeft aan dat het in het verleden wel eens is geprobeerd, maar dat het erg hinderlijk was voor de rest van de deelnemers en nadelig was voor het groepsproces.

Bereidheid om naar elkaar te luisteren is een van de afspraken die aan het begin van de cursus worden gemaakt tussen de uitvoerders en de deelnemers en is bedoeld voor het creëren van een veilige cursusgroep. De rest van de criteria wordt niet te groot neergezet, omdat het niet moet overkomen alsof de deelnemers aan heel veel eisen moeten voldoen. De deelnemers wordt duidelijk gemaakt wat er tijdens de cursus aan bod komt en dat er van hen wordt verwacht dat ze positief mee doen. Ze worden gestimuleerd om actief met de stof aan de slag te gaan en gemotiveerd om aan het eind van de cursus een daad van herstel te presenteren.

Uitval

Alle uitvoerders geven aan dat er vrijwel bij elke cursus die zij hebben gegeven deelnemers uitvallen. De voornaamste redenen hiervoor zijn overplaatsing en het plotseling vrijkomen van deelnemers. Een enkele keer komt het voor dat een deelnemer na de eerste bijeenkomst besluit om verder niet met de cursus mee te doen. Als hij dit tijdens de bijeenkomst al aangeeft bij de cursus- of gespreksleiders dan wordt er nagegaan waar dit aan ligt. Soms kan de deelnemer het niet vinden met de groep of wil toch liever niet in groepsverband over de SOS thema's praten. Dan wordt er gekeken of SOS Individueel een mogelijkheid is. Soms zit een deelnemer nog teveel met de rechtszaak in zijn hoofd of is hij er nog niet aan toe om met de SOS thema's bezig te gaan. In dat geval zou hij eventueel mee kunnen doen aan een volgende cursus die gegeven wordt. Meestal is het echter lastig voor de uitvoerders om te achterhalen waarom een deelnemer stopt met de cursus, omdat Gevangenzorg van buiten de PI komt. Vaak besluit de deelnemer dit halverwege de week en communiceert dat niet door naar de cursusuitvoerders. Gevangenzorg gaat dan na bij de PI wat de reden hiervoor is, maar het gevangenispersoneel is hier meestal ook niet van op de hoogte. Meerdere uitvoerders benoemen dat deelnemers die niet gestopt zijn na de eerste sessie en niet overgeplaatst worden of vrijkomen over het algemeen de cursus afmaken.

Uitvoering van essentiële elementen van de cursussen in de praktijk

In het volgende deel komen onderzoeksvragen 8 en 10 aan bod: In hoeverre worden essentiële elementen in de praktijk uitgevoerd? Welke extra elementen worden daarnaast nog uitgevoerd? En

wat zijn de ervaringen van de uitvoerders? Wat zijn volgens hen de essentiële elementen van de cursus?

Het cursusprogramma in de praktijk

Alle geïnterviewde uitvoerders geven aan in grote lijnen het programma te volgen zoals dat op papier bedoeld is. De coördinatoren onderstrepen dat dit belangrijk is vanwege de bewuste opbouw van de cursus en de opdrachten in het werkboek: als er teveel wordt afgeweken van het programma komen de opdrachten niet meer overeen met wat er tijdens de cursus is behandeld. Daarnaast wordt aangegeven dat Gevangenzorg als externe partij de verantwoordelijkheid heeft naar de PI's toe dat de daadwerkelijke cursus overeenkomt met wat ze vooraf aangeven te gaan doen.

Als de situatie daarom vraagt is er wel de mogelijkheid om qua planning wat te schuiven met het programma en iets meer tijd te nemen voor het ene onderdeel en wat minder voor het onderdeel erna. Soms is er bijvoorbeeld meer tijd nodig om met de deelnemers te praten over het verhaal van het slachtoffer dat langs komt, omdat dit veel impact kan hebben.

Soms doen zich incidenten voor tijdens de cursus of in de PI, waardoor er meer aangepast moet worden dan de tijd die aan de verschillende onderdelen wordt besteed. Een van de gespreksleiders geeft het volgende voorbeeld:

“Er was iemand vermoord op een afdeling en dat leefde zo onder de deelnemers. Je kan je dan eigenlijk niet aan het programma houden want ze zitten zo vol met adrenaline. Het is belangrijk om daar een moment voor te hebben. Je voelt dan aan dat het nodig is, anders loopt het programma verder ook niet. Het zal dan ook naar aanleiding van de onderwerpen steeds weer terugkomen als voorbeeld.”

Voor eigen inbreng van de uitvoerders is vooral ruimte bij de ijsbreker oefening die aan het begin van elke bijeenkomst wordt gedaan. Als ze merken dat een bepaalde oefening niet zo goed werkt in de cursusgroep, kiezen sommige cursusleiders er wel eens voor een andere oefening te verzinnen. Dit gaat dan wel in overleg met de coördinator.

Facilitaire mogelijkheden

Alle uitvoerders geven aan dat de facilitaire mogelijkheden vanuit de PI essentieel zijn voor het welslagen van de cursus. Dit begint al voordat de cursus gegeven wordt bij de vraag in hoeverre het voor Gevangenzorg mogelijk is om zelf deelnemers te werven en in welke mate het personeel van de PI bekend is met SOS. De manier van registratie van de deelnemers bij de PI vormt regelmatig een belemmering voor de cursus. Een gedetineerde kan alleen aan SOS meedoen als hij vrijgeblokt is. Maar omdat SOS geen interne cursus is vanuit de PI, blijft het tijdsblok voor de cursus in het systeem aangeduid staan als “vrij”. Hierdoor kan het bijvoorbeeld zijn dat er een afspraak met de advocaat wordt ingepland op de tijd dat een deelnemer de cursus heeft, omdat het lijkt alsof er niets gepland staat.

Voor de uitvoering is het van belang dat er een geschikte ruimte is waar de cursus gegeven kan worden en dat cursus- en gespreksleiders zonder problemen naar binnen kunnen en het benodigde materiaal mee kunnen nemen. Op de locatie waar SOS inmiddels gangbaar is geworden voor de PI, heeft Gevangenzorg zelf pasjes om de PI in te komen zodat ze niet elke keer opgehaald hoeven te worden. Dat is minder werk vanuit de PI. Bij andere locaties duurt het soms erg lang voordat

geregeld is dat een laptop of beamer mee naar binnen mag, wat ten koste gaat van de tijd die er beschikbaar is voor de cursus. Dat is ook de reden waarom bij SOS Individueel de verhalen uit de filmpjes zijn uitgewerkt op papier: voor een-op-een afspraken met deelnemers bleek het erg lastig om toestemming te krijgen voor het meenemen van apparatuur.

Daarnaast is het belangrijk dat deelnemers de mogelijkheid krijgen om naar de cursus te kunnen gaan. Het komt regelmatig voor dat deelnemers te laat aanwezig zijn of zelfs helemaal niet komen opdagen omdat het personeel is vergeten hen van de afdeling te laten voor de cursus volgens de gedetineerden.

Aanwezigheid van de cursus- en gespreksleiders

De continuïteit in de aanwezigheid van de cursus- en gespreksleiders werd door meerdere uitvoerders genoemd als belangrijke voorwaarde voor het slagen van de cursus. “Het feit dat we er elke week voor de deelnemers zijn doet hen veel, dat zijn ze niet gewend,” legt een van de gespreksleiders uit. Het is vooral van belang dat steeds dezelfde gespreksleiders aanwezig zijn bij de cursus, omdat zij de gesprekken in de kleine groepjes leiden waarin dieper op de algemene thema’s wordt ingegaan. Daar is vertrouwen voor nodig.

Doelen van de cursus in de praktijk

In de volgende paragraaf worden vragen 11 en 12 behandeld: In hoeverre worden de formeel gestelde doelen bereikt volgens de uitvoerders? Waardoor worden die doelen in hun ogen bereikt? En in hoeverre worden andere doelen bereikt volgens de uitvoerders? Waardoor worden die andere doelen in hun ogen bereikt?

Uit de planevaluatie is naar voren gekomen dat de SOS programma’s als doel hebben dat deelnemers:

1. Meer inzicht krijgen in de gevolgen van criminaliteit
2. Meer verantwoordelijkheid nemen voor hun daden
3. Meer bewustzijn van en inlevingsvermogen hebben in de positie en gevoelens van slachtoffers
4. Meer waarde zien in herstel en kennis hebben van de mogelijkheden en beperkingen van het herstelproces
5. Een eerste stap zetten in de richting van herstel

1. Deelnemers krijgen meer inzicht in de gevolgen van criminaliteit

De geïnterviewde uitvoerders geven aan dat vrijwel alle deelnemers tijdens de cursus gaan inzien dat de gevolgen van een delict groter zijn dan ze hadden gedacht. In hoeverre ze deze inzichten kunnen koppelen aan hun eigen delict verschilt per persoon. Het rimpeldiagram, de filmpjes die getoond worden tijdens de cursus en de bijeenkomst waarbij het slachtoffer aanwezig is worden door de meeste uitvoerders genoemd als belangrijk voor het in gang zetten van het doel. Een cursusleider legt uit:

“Het is heel verschillend of en hoe de doelen behaald worden. Soms duurt het wat langer, soms stuit je op een muur en kom je er niet doorheen. Maar vaak is het ook duidelijk dat de cursus zin heeft, dat mensen toch meer inzicht krijgen in het feit dat een delict betrekking heeft op heel veel mensen in hun omgeving. [...] Vaak zeggen deelnemers dat ze geen

slachtoffer hebben, maar naarmate de cursus vordert zie je ze tot andere inzichten komen. Het rimpeldiagram is heel verhelderend en loopt als een rode draad door de cursus heen. Ook de films werken als voorbeelden en zorgen dat de deelnemers op een andere manier naar delicten kijken. Het slachtoffer dat halverwege de cursus meekomt heeft ook veel invloed, het delict krijgt een gezicht.”

Dit laatste wordt onderstreept door een andere uitvoerder met een voorbeeld van een bijeenkomst waar een juwelier die drie keer gewelddadig was overvallen zijn verhaal kwam doen:

“Als je nog nooit een juwelier persoonlijk hebt gesproken als dader, dan zeg je: ‘Ja maar ze zijn verzekerd en ze hebben toch geld zat. Het is een kwestie van de boel weer repareren.’ Dat kun je heel erg bagatelliseren. Maar als daar een man zit die vertelt dat zijn kleinkinderen nog steeds moeilijk in slaap kunnen komen omdat ze weten dat opa zo in elkaar is geslagen. En dat je iedere keer weer van de grond af aan moet beginnen, dan ineens kun je er niet meer onder uit dat dat gevolgen heeft. En dat kwartje valt dan inderdaad vaak. In de gesprekken voel je het en hoor je het. [...] Zinnen als: ‘Ik heb er nooit bij stilgestaan dat...’ en ‘Ik heb nooit bedacht dat de gevolgen van mijn daad...’ Of ‘Ik zie nu pas dat mijn familie ook lijdt onder wat ik doe en ik heb altijd maar het gevoel dat ze voor mij klaar moeten staan.’ Aan dat soort zinnen hoor je: hier gebeurt dus iets.”

De opbouw van het programma draagt er aan bij dat deelnemers de verhalen uit de filmpjes en van het slachtoffer dat langs komt op hun eigen delict kunnen betrekken. Eerst worden de thema’s meer algemeen besproken in de grote groep en daarna wordt er in de subgroepjes dieper op in gegaan en worden er vragen gesteld als: “Wat doet het met jou?” en “Herken je dit in jouw eigen situatie?”. De uitvoerders geven aan dat het niet elke deelnemer lukt om de thema’s op zichzelf te betrekken. Dat stuk zelfreflectie is lastig, zeker voor deelnemers met een licht verstandelijke beperking. Het blijft dan bij het verhaal van een ander. Deelnemers proberen hun eigen situatie te rationaliseren en goed te praten, zodat ze er zelf niets mee hoeven te doen.

Mechanismen

Vrijwel alle uitvoerders noemen veiligheid en vertrouwen in de groep en acceptatie van de deelnemers als persoon belangrijke mechanismen om te komen tot meer inzicht in de gevolgen van (eigen) criminaliteit. Deze mechanismen zijn ook naar voren gekomen uit de planevaluatie. De uitvoerders tonen interesse in de deelnemers zonder te oordelen, zodat de deelnemers hun verdediging kunnen laten zakken en meer open staan om eerst van een afstandje te kijken naar de gevolgen van criminaliteit en dat steeds dichterbij zichzelf te brengen. De opbouw van het programma en de afspraken die tijdens de eerste bijeenkomst worden gemaakt dragen hier aan bij. Een van de cursusleiders vertelt:

“Ik zie het ook indirect aan hoe ze zich na één bijeenkomst al verhouden naar ons toe. Een teken van vertrouwen. Je vraagt hele privé dingen, maar dat stoot ze niet af. Daarmee proef je toch dat ze het aan de ene kant eng vinden om met de onderwerpen bezig te zijn, maar aan de andere kant willen ze het ook graag. Ze komen heel graag. Dat is elke keer en daar ben ik elke keer weer verrast om. Als ze er niets aan hadden en niet mee zouden willen doen dan bleven ze wel weg, ze hoeven het namelijk niet te doen.”

Bij SOS wordt er niet van deelnemers verwacht dat ze aangeven voor welk delict ze zitten. Dit draagt volgens Gevangenzorg bij aan het gevoel van acceptatie bij de deelnemers, omdat er gekeken wordt naar hen als persoon en niet naar wat ze hebben gedaan. Bij de SOS Cursus zijn er deelnemers die uit zichzelf vertellen wat ze hebben gedaan, maar er zijn er ook een aantal die dat niet doen. De uitvoerders krijgen de instructie om hier verder niet naar door te vragen. Twee vrijwilligers geven echter aan dat zij het idee hebben dat het benoemen van het eigen delict essentieel is voor de cursus en deelnemers te laten inzien wat de gevolgen van hun delict zijn. De ervaring van de vrijwilligers is dat bij SOS Individueel bijna alle deelnemers meteen vertellen wat ze hebben gedaan en dat ze daardoor dieper op de stof in kunnen gaan dan tijdens een SOS Cursus.

2. Deelnemers nemen meer verantwoordelijkheid voor hun daden

De uitvoerders geven aan dat de doelen van de cursus met elkaar verweven zijn en eigenlijk op elkaar inhaken. Zo wordt er benoemd dat het nemen van verantwoordelijkheid bijna hetzelfde gaat als inzicht in de gevolgen van criminaliteit, maar dat het een stapje verder is: "Je hebt nu inzicht in dat wat je hebt gedaan niet goed was, dat mensen erdoor lijden, maar wat ga je er nu mee doen?" In hoeverre deelnemers verantwoordelijkheid nemen voor hun daden verschilt per persoon. Er zijn deelnemers die tot het einde van de cursus volhouden dat ze onschuldig zijn of dat ze geen slachtoffers hebben gemaakt, maar er zijn er ook die er eerlijk voor uitkomen wat zij hebben veroorzaakt en daar verantwoordelijkheid voor gaan nemen.

Of deelnemers nadenken over verantwoordelijkheid merken de uitvoerders vooral aan de vragen die deelnemers stellen, bijvoorbeeld: "Hoe zou ik het dan anders kunnen doen?". Ook wordt de daad van herstel door meerdere uitvoerders genoemd als moment waarop verantwoordelijkheid genomen wordt door deelnemers:

"Je ziet wel dat als ze na moeten gaan denken over de daad van herstel, dat ze dan gaan nadenken over wat ze in hun situatie kunnen doen. Ze moeten namelijk een stapje zetten in de richting van herstel. We proberen ze daarbij te helpen door te overleggen voor wie ze wat zouden kunnen maken en wat ze graag zouden willen herstellen in hun leven. Dan zie je wel dat ze verantwoordelijkheid nemen, maar dat is ook weer verschillend. Je hebt mensen die een werkstuk maken met: 'Sorry dat ik vastzit' naar hun familie toe. En daar blijft het dan bij, dat is minimaal. Daaruit blijkt nog niet dat ze verantwoordelijkheid nemen en iets willen veranderen in hunzelf. Maar er zijn ook deelnemers die daarin verder gaan en bijvoorbeeld een brief schrijven aan hun slachtoffer of een gesprek aanvragen bij Slachtoffer in Beeld. Dan weten ze dat daarvoor ook nodig is dat ze verantwoordelijkheid nemen en erkennen wat ze hebben gedaan."

Mechanismen

Net als in de planevaluatie, komt zelfherstel tijdens de interviews naar voren als een belangrijk mechanisme. Een van de coördinatoren benoemt dat deelnemers soms wel goed verantwoordelijkheid kunnen nemen voor hun kinderen, hun vrouw en dat ze netjes naar hun werk gaan, maar dat ze nog geen verantwoordelijkheid kunnen nemen voor hun delict. Daarvoor moeten ze eerst bereid zijn om zichzelf in de ogen te kijken en te zien dat het negatieve ook bij hen hoort. Pas als mensen daarvoor de veiligheid en rust voelen, kunnen ze die stap maken. Daarnaast benoemt ze dat het belangrijk is om aandacht en erkenning te geven aan het eigen slachtofferschap van de deelnemers, maar daarbij ook te kijken naar hun eigen aandeel en hoe zij daarin erkenning aan anderen kunnen geven en daarin verantwoordelijkheid kunnen nemen.

Een ander mechanisme dat door de uitvoerders wordt genoemd en ook uit de planevaluatie naar voren is gekomen, is inzicht in het eigen gedrag en hoe dat tot stand komt. Dit inzicht is nodig om verantwoordelijkheid te kunnen nemen voor hun eigen daden. Een cursusleider legt uit dat hier twee kanten aan zitten:

“Er zijn mensen die zoveel smoesjes van buiten zichzelf hebben over waar hun gedrag vandaan komt, dat ze zelf helemaal niet in beeld zijn en dat ze er zelf geen aandeel in hebben. Maar er zijn ook deelnemers die het juist alleen maar bij zichzelf neerleggen en aangegeven dat ze nou eenmaal slecht zijn en het niet anders kunnen. We laten ze dan weten dat er toch herstel mogelijk is, ze moeten beseffen dat ze altijd een keuze hebben en dat die ook nu nog gemaakt kan worden. Het is natuurlijk een gevecht met jezelf, maar als je dat aan wil gaan is er veel mogelijk.”

Daarnaast wordt het ervaren van steun vanuit de familie genoemd als mechanisme. Twee uitvoerders geven aan dat het volgens hen belangrijk is dat deelnemers vanuit hun omgeving gesteund worden om andere keuzes te maken en hun gedrag te veranderen. Ze geven aan dat niet alle deelnemers deze steun hebben:

“Er zijn wijken in Nederland waar het criminele leven normaal is en waar mensen die voor 2000 euro per maand voor een baas gaan werken voor gek verklaard worden. Het wordt dan ook echt als verraad aan de familie gezien als je dat anders wil doen.”

3. Deelnemers zijn zich meer bewust van en hebben meer inlevingsvermogen in de positie en gevoelens van slachtoffers

Dit doel haakt in op inzicht in de gevolgen van het delict en het nemen van verantwoordelijkheid. Uitvoerders geven aan dat door het rimpeldiagram deelnemers zich meer bewust worden van de uitwerking van criminaliteit op slachtoffers. Door de filmpjes en het slachtoffer dat langskomt, worden de deelnemers blootgesteld aan de gevoelens van de slachtoffers. Dat doet ze vaak veel. In het criminele circuit ben je vaak niet alleen maar dader, veel deelnemers zijn zelf ook slachtoffer:

“Een slachtoffer dat was neergestoken kwam langs om zijn verhaal te vertellen. Een brede, grote man, die er nog steeds emotioneel om was. Voor hem was het belangrijk dat hij zijn verhaal kon vertellen tegen de jongens, dat hij erkenning kreeg. Dat was voor hem een stuk herstel, dat vertelde hij ook open. Toen hij vertelde dat hij een behoorlijke operatie had gehad omdat hij neergestoken was, lieten verschillende deelnemers hun eigen steekwonden en schotwonden zien om te laten zien dat ze ook slachtoffer zijn. Ze identificeren zich met het slachtoffer.”

Mechanismen

Net als bij het nemen van verantwoordelijkheid, is het volgens meerdere uitvoerders bij dit doel van belang dat deelnemers eerst erkend worden in hun eigen slachtofferschap. Dit is noodzakelijk omdat zij anders het slachtofferschap van een ander niet zullen erkennen. Een van de coördinatoren legt uit dat de verhalen van slachtoffers aan het begin van de cursus daarom vaak gebagatelliseerd worden: “zij hebben het zelf ook meegemaakt, maar niemand heeft daar aandacht voor. Waarom zouden zij dan wel aandacht moeten hebben voor hun slachtoffer?”

De erkenning van het slachtofferschap is een vorm van zelfherstel en is volgens de uitvoerders noodzakelijk voor er verder gekeken kan worden naar herstel richting anderen.

4. & 5. Deelnemers zien meer waarde in herstel en hebben kennis van de mogelijkheden en beperkingen van het herstelproces & Deelnemers zetten een eerste stap in de richting van herstel

Deelname aan de cursus zorgt er volgens de uitvoerders voor dat deelnemers meer duidelijkheid krijgen over welke mogelijkheden van herstel en dat dit niet meteen heel groot hoeft te zijn. Er kunnen verschillende kleine stappen worden gezet, die ook goed zijn.

Tijdens de cursus worden deelnemers gestimuleerd om over herstel na te denken en er mee aan de slag te gaan. Aan het begin van de cursus wordt er uitgelegd dat SOS een herstelrechtprogramma is, wat de gedachte daarachter is en wat herstelbemiddeling inhoudt. Er worden meerdere filmpjes getoond waarin over bemiddeling wordt gesproken en er is een filmpje waarin dader en slachtoffer elkaar ontmoeten. Aan het slachtoffer dat meekomt tijdens de cursus wordt gevraagd of hij of zij mee heeft gedaan aan herstelbemiddeling en waarom wel/niet. Ook wordt er met de deelnemers een rollenspel nagespeeld waarin geoefend kan worden met excuses aanbieden.

Meerdere uitvoerders geven aan dat deelnemers soms sorry zeggen tegen het slachtoffer dat meekomt tijdens de cursus. Als plaatsvervangend voor het eigen slachtoffer. Hieraan kunnen de uitvoerders zien dat de deelnemers stappen aan het zetten zijn richting herstel. Dit komt ook naar voren tijdens de daad van herstel, hoewel de invulling hiervan erg per persoon verschilt. Er zijn deelnemers die een daad van herstel maken richting het eigen slachtoffer of hun familie, maar er zijn ook deelnemers die een daad van herstel maken naar het slachtoffer dat bij de cursus aanwezig was of een bedankje maken voor het team dat de cursus heeft gegeven.

Het einde van de cursus wordt benoemd als het moment dat deelnemers nog verder moeten. De stap van de cursus naar herstelbemiddeling is nog een erg groot en lastig. Een van de cursusleiders vertelt: "Het feit dat ze in de gevangenis zitten beperkt enorm. Ze blijven in dezelfde atmosfeer, dezelfde structuur zitten, soms nog jaren. Dat demotiveert. De ondersteuning die ze kregen tijdens SOS valt weg na de cursus." Daarom is het belangrijk dat het binnen een PI goed wordt opgepakt als een deelnemer na SOS aangeeft verder te willen met herstel, zodat de vervolgstappen richting slachtofferbemiddeling makkelijker gemaakt kunnen worden. Voor veel deelnemers is herstelbemiddeling echter nog een te grote stap. Vooral voor degenen die net zijn begonnen met het nemen van verantwoordelijkheid en het erkennen dat ze slachtoffers hebben gemaakt.

Mechanismen

Volgens een van de coördinatoren komt het onderlinge verschil tussen deelnemers in hoe ver ze al op de weg naar herstel zijn door verschillen in slachtofferbewustzijn en verantwoordelijkheid. Als deelnemers zich niet bewust zijn van slachtoffers of de gevolgen voor slachtoffers, dan hebben ze ook niet de behoefte om dat te herstellen. Hetzelfde geldt voor deelnemers die zich niet verantwoordelijk voelen voor hun daden en geen inzicht hebben in het feit dat ze hun gedrag kunnen veranderen door andere keuzes te maken in het leven.

De coördinator geeft daarnaast aan dat er moed voor nodig is om een stap te nemen richting herstel. Het is een onveilige stap, waarbij je niet weet hoe de ander daarop reageert. Tijdens de cursus wordt daarom ook besproken wat er gebeurt als de andere partij er niet in wil meegaan: dan heeft de

deelnemer het in ieder geval geprobeerd, en dat is ook een stap in de richting van herstel. Ook wordt aangegeven dat deelnemers een brief kunnen schrijven aan het slachtoffer of iemand uit hun eigen omgeving, zonder deze op te sturen. Dan kunnen ze voor zichzelf alles op een rijtje zetten.

Verschillen tussen de SOS programma's

Zoals duidelijk werd in de planevaluatie biedt Gevangenzorg drie varianten van SOS aan: de SOS Cursus, SOS Individueel en de SOS Meeting. Een van de coördinatoren geeft aan dat ze het liefst de SOS Cursus geven omdat dat het meest volledige programma is, met daarin een ontmoeting met een slachtoffer en een daad van herstel.

Volgens de uitvoerders heeft elk van de SOS varianten zijn voor- en nadelen:

“Bij Individueel ga je meer in op de eigen situatie en de eigen verantwoordelijkheid. Dat kan beter met Individueel. Ook is er bij Individueel meer ruimte voor de eigen emoties. Maar je mist wel weer het groeps gesprek wat veel invloed heeft tijdens de SOS Cursus. De deelnemers reageren op elkaar en iedereen heeft z'n eigen mening en dan leren ze ook weer veel van elkaar.”

Bij SOS Individueel is er geen ontmoeting met een slachtoffer en zijn de filmpjes uitgeschreven op papier, omdat het niet mogelijk is om een laptop of beamer mee te nemen bij de individuele sessies. Volgens de uitvoerders ontbreekt er daardoor wel iets in het programma. De deelnemers worden daardoor minder blootgesteld aan de emoties van slachtoffers. Door meer in te gaan op de eigen situatie en het eigen delict van de deelnemers aan het individuele programma en vragen te stellen als: “Hoe zou jouw slachtoffer dat verhaal vertellen?” wordt er geprobeerd om hen hier toch over te laten nadenken.

Bij de SOS Meetings worden de doelen lager gesteld dan bij de andere twee programma's, “omdat er maar drie bijeenkomsten zijn en de deelnemers nog in een hele andere fase van detentie zitten [in het Huis van Bewaring].” De SOS Meetings worden door een van de coördinatoren beschreven als een voortraject, om alvast kort met de SOS thema's aan de slag te kunnen. Volgens haar is het belangrijk voor de deelnemers in het Huis van Bewaring om mee te kunnen doen aan de Meetings, omdat er voor hen verder weinig aanbod is omdat ze nog niet afgestraft zijn. Sommige deelnemers geven zich na de Meeting op voor SOS Individueel of een bezoekt traject van Gevangenzorg.

De uitvoerders verschillen van mening over de effectiviteit van de Meetings. Een van hen geeft aan het niet zo fijn te vinden om een Meeting te geven, omdat het programma volgens haar te kort is:

“Bij de laatste bijeenkomst had ik gevoel in de buurt te komen van een doorbraak, de deelnemers werden meer open en kwamen met hun echte verhaal. Maar toen was de SOS Meeting al weer afgelopen. Dat geeft een onvoldaan gevoel omdat je eigenlijk verder wil.”

Een andere uitvoerder denkt hier anders over. Zij ziet elk SOS programma als een mogelijkheid om een gedetineerde verder op weg te helpen.

Inbedding van de cursus in de praktijk

Als laatste wordt ingegaan op vraag 13: Hoe zijn de cursussen ingebed in de PI's – wat gaat er aan deelname door een gedetineerde vooraf en is er na afloop een vorm van nazorg/opvolging (denk hierbij in elk geval aan rol van de geestelijke verzorging)?

Bekendheid binnen de PI

Zoals eerder besproken verschilt de bekendheid van SOS onder het personeel en de aandacht die SOS krijgt per PI. Uit de interviews met de coördinatoren wordt duidelijk dat ze nu wel merken dat er steeds meer aandacht is voor de thema's slachtoffers en herstel. Een van de coördinatoren suggereert dat het interessant is voor het personeel om eens de laatste bijeenkomst van een SOS Cursus bij te worden, "zodat ze zien wat er gebeurt en dat kunnen meenemen bij de werving van nieuwe deelnemers."

Terugkoppeling naar de PI

Omdat Gevangenzorg een externe partij is zijn ze altijd open naar de PI's toe welke thema's er aan bod komen tijdens SOS en hoe de cursus in het algemeen is verlopen. Rapportage specifiek gericht op deelnemers doet Gevangenzorg niet. Dit geven ze ook aan tijdens de bijeenkomst: alles blijft binnen SOS. Vanuit verschillende PI's krijgt Gevangenzorg echter steeds meer de vraag of ze uitgebreider willen rapporteren. Op één locatie zijn ze begonnen met een summier gedragrapportage, waarin genoteerd wordt of de deelnemers op tijd was en hoe hij zich gedroeg tijdens de cursus. Een andere locatie wil een gedetailleerde rapportage, met vragen als: "wat was de houding van de deelnemer, wat is er veranderd en welke processen zijn er in gang gezet?" Gevangenzorg doet dat in principe niet, en gaat hierover in gesprek met de PI's. Zij snapt de vragen vanuit de PI en benadrukt naar het personeel van de PI om vooral zelf in gesprek te gaan met de deelnemers over de SOS programma's en de onderwerpen die hier aan bod komen. Gevangenzorg Nederland wil voor de deelnemers een onafhankelijke partij blijven, maar ze willen er ook voor zorgen dat de PI's hen de mogelijkheid om SOS cursussen te geven blijven toevertrouwen.

Wanneer het niet zo goed gaat met een deelnemer, al dan niet door de impact van de thema's die tijdens de cursus aan bod komen, dan adviseren de uitvoerders hem in eerste instantie om eens te gaan praten met hun mentor, casemanager, geestelijk verzorger of met een psycholoog. Soms is het echter nodig dat de uitvoerders zelf iemand van de PI op de hoogte brengen. Dit wordt dan van tevoren aangegeven bij de deelnemer om wie het gaat.

Vervolgstappen na SOS

De uitvoerders geven aan dat ze meestal niet op de hoogte zijn van de stappen die deelnemers nemen na het volgen van SOS:

"Meestal zien we niet meer wat er daarna gebeurt. Er zijn er enkelen die nog een nagesprek willen met gespreksleiders. Of er zijn deelnemers die een bezoekttraject willen of SOS Individueel. Ook is er een aantal dat zich aanmeldt bij Slachtoffer in Beeld. Maar dat weten we alleen van de mensen die dit tijdens SOS hebben gedaan, na de cursus hebben we daar geen zicht meer op."

Twee coördinatoren geven aan dat ze bij Slachtoffer in Beeld hebben aangegeven dat ze graag willen horen wanneer gedetineerden zich aanmelden voor bemiddeling na het volgen van SOS. Dit doet SiB momenteel niet, waardoor Gevangenzorg hier geen inzicht in heeft. "Het zou ook handig zijn voor slachtoffers die zich aanmelden voor bemiddeling, maar waarvan de dader niet mee wil doen," geeft een van de coördinatoren aan, "Die zouden dan eventueel hun verhaal kwijt kunnen aan de deelnemers van SOS." Meerdere slachtoffers waarvan de dader niet aan herstelbemiddeling mee

wilden doen hebben meegedaan aan de SOS Cursus en gaven aan dat dit herstellend werkte voor hen.

Omdat veel deelnemers zich tijdens SOS voor het eerst verdiepen in thema's als verantwoordelijkheid nemen en herstel, is het voor veel van hen nog lastig om de inzichten die ze op doen tijdens de cursus te vertalen naar de praktijk. Omdat de stap van SOS naar herstelbemiddeling voor veel deelnemers nog erg groot is, is Gevangenzorg Nederland bezig met het ontwikkelen van een vervolgcursus waarin deelnemers een-op-een met een vrijwilliger aan die vertaalslag kunnen werken.

V.b.3. Interviews met uitvoerders DAPPER

Doelgroep en inclusiecriteria

In dit deel wordt antwoord gegeven op onderzoeksvraag 7: Hoe ziet de selectie van deelnemers er in de praktijk uit? In hoeverre is er gedurende de cursus sprake van uitval, van specifieke uitval en wat zijn daarvan de achtergronden?

Werving en selectie

De geïnterviewde uitvoerders geven aan dat deelname aan DAPPER verplicht is voor jongeren; er is om die reden geen sprake van *werving*, maar van een *selectie* van jongeren voor de cursus. Voorafgaand aan een nieuwe cursusgroep DAPPER wordt op een van de locaties door de trainers van DAPPER aan de behandelcoördinator doorgegeven dat er een nieuwe cursusgroep kan starten; vervolgens selecteert de behandelcoördinator jongeren uit een (of meerdere) kortverblijfgroepen. Daarbij wordt allereerst gekeken welke jongeren aan de cursus kunnen deelnemen met het oog op de verblijfsduur. Jongeren waarvan bijvoorbeeld bekend is (of waarvan verwacht wordt, op basis van de lichte ernst van het delict waarvoor zij worden vastgehouden) dat die op korte termijn worden vrijgelaten, worden niet geselecteerd voor de cursus. Ook wordt gelet op de groepsgeschiktheid van de jongeren, maar aangezien wordt geselecteerd uit de kortverblijfgroep (een leefgroep waarin geen jongeren worden geplaatst die niet in een groep kunnen functioneren), vallen vrijwel geen jongeren af vanwege dit criterium.

Een ander punt waarop tijdens de selectie wordt gelet (dat niet in de documentatie wordt genoemd) is het IQ-niveau van de jongeren:

“Als er een jongere of enkele jongeren zijn met een heel laag IQ, dan wachten we even tot we meer jongeren hebben met een laag IQ, zodat we deze bij elkaar kunnen zetten in een cursusgroep. Dan ga je je taalgebruik aanpassen en je tempo aanpassen in de cursus. Als je dat doet terwijl je ook normaal begaafde jongeren hebt in de groep, dan ga je die frustreren.”

Door een van de uitvoerders worden vraagtekens gezet bij de timing van de cursus DAPPER in fase 2 tijdens kortverblijf. Tijdens deze fase zijn veel jongeren nog in afwachting van hun straf en/of hoger beroep, en zij ontkennen dan vaak nog (“Ik heb het niet gedaan, het was iemand die op mij leek”). Die ontkennende houding zet zich dan vaak voort in de cursus, bijvoorbeeld: “Waarom moet ik dit doen? Ik heb niets gedaan... Ik zit hier omdat ik me moet inleven... waarvoor moet ik me inleven? Ik heb nooit iemand geslagen of overvallen.” Een dergelijke houding staat het bereiken van de cursusdoelen in de weg. Dat wil zeggen: ondanks dat de cursus (ook) meer algemene bewustwording

nastreeft, wordt het gaandeweg de cursus steeds persoonlijker en komt het nadenken over het eigen handelen en het eigen delict ook aan de orde volgens de geïnterviewde. Een sterk ontkennende houding bij de jongere werkt dan als een obstakel.

Volgens deze uitvoerder zou er gedacht kunnen worden over het toevoegen van een extra selectie criterium: 'het delict is bewezen en/of de jongere bekent het misdrijf'. DAPPER zou om die reden wellicht ook beter gegeven kunnen worden in fase 3 (langverblijf, wanneer het delict is bewezen en de jongere is veroordeeld), als voorloper van de erkende gedragsinterventie Leren van Delict. Leren van Delict is een individuele interventie, die jongeren gevolgd moeten hebben om op verlot uit de JJI te mogen. Volgens de geïnterviewde zou de cursus DAPPER als *groeps cursus* in fase 3 een goede opstap kunnen vormen naar de *individuele* interventie Leren van Delict; aangezien er veel inhoudelijke overeenkomsten zijn tussen de cursussen volgens de uitvoerder.

Uitval

Een uitvoerder geeft aan dat er veel sprake is van uitval: "Bij de laatste cursus DAPPER begonnen we met negen jongeren en eindigden we met twee. Bij de laatste drie cursussen eindigde we telkens met twee jongeren." Dat is vooral een gevolg van de timing: doordat de cursus in fase 2 is geprogrammeerd, komen veel jongeren die deelnemen aan de cursus vrij voordat de cursus is afgerond. Dat kan bijvoorbeeld komen doordat de jongere wordt vrijgesproken, of doordat de jongere een straf opgelegd krijgt die bepaalt dat de detentie per direct dient te worden beëindigd (de jongere heeft dan bijvoorbeeld al voldoende dagen vastgezet). Uitval vanwege een gebrek aan motivatie of niet meer willen deelnemen komt zelden voor volgens deze uitvoerder, omdat (a) jongeren gemotiveerd zijn of raken om deel te blijven nemen en (b) er consequenties zijn als jongeren niet meer willen deelnemen (net als bij het niet willen deelnemen aan schoolwerk): ze dienen dan dat uur waarop de cursus wordt gegeven op de cel te verblijven, en moeten 's avonds een uur eerder naar bed. Beide consequenties willen jongeren vermijden.

Uitvoering van essentiële elementen van de cursussen in de praktijk

In het volgende deel worden onderzoeksvragen 8 en 10 beantwoord: In hoeverre worden essentiële elementen in de praktijk uitgevoerd? Wat wordt daarnaast nog uitgevoerd? En wat zijn de ervaringen van de uitvoerders? Wat zijn volgens hen de essentiële elementen van de cursus?

Het cursusprogramma in de praktijk

Allereerst wordt uit de interviews duidelijk dat de cursushandleiding van DAPPER in combinatie met de tweedaagse 'train de trainer' cursus voor DAPPER door de geïnterviewde uitvoerders als voldoende uitvoerig en toereikend worden ervaren om de cursus te kunnen gaan geven. De cursushandleiding bevat volgens een van de geïnterviewde uitvoerders "letterlijk alles wat je van bijeenkomst tot bijeenkomst, en van minuut tot minuut moet doen en kunt zeggen. Wanneer je de cursus voor het eerst geeft, heb je de handleiding bij wijze van spreken op schoot, om er voor te zorgen dat je niets mist. Naarmate je de cursus vaker gaat geven wordt dit minder; je kijkt nog wel af en toe in de handleiding, maar op een gegeven moment is dat niet meer nodig." Uit de interviews wordt duidelijk dat de trainers het programma zoals dat staat uitgeschreven in de handleiding goed volgen. Soms worden oefeningen naar eigen inzicht licht aangepast, om ze goed te laten aansluiten bij de eigen stijl van de trainer en bij de groep jongeren die deelneemt aan de cursus.

Daarnaast wordt op een enkel punt echter ook afgeweken van de cursushandleiding. Deze afwijkingen betreffen met name het niet (meer) laten zien van een film die ‘verhardend’ werkt – zie hieronder in paragraaf ‘doelen van de cursus in de praktijk’. Daarnaast wordt op 1 van beide locaties voorafgaand aan de acht bijeenkomsten een extra introductiebijeenkomst georganiseerd, die als voornaamste doelen heeft om een gevoel van ervaren veiligheid in te groep te bewerkstelligen en deelnemers betrokken en enthousiast te krijgen voor de cursus. Dit wordt onder andere gedaan door de deelnemers zelf (onder toezicht van de trainers) de regels te laten vaststellen, zoals “alles wat hier wordt besproken, blijft binnen deze groep” en “elkaar laten uitpraten”. Vervolgens zetten alle jongeren hun handtekening onder deze regels. Daarnaast worden er interactieve activiteiten ondernomen, om de jongeren (die vaak uit verschillende leefgroepen afkomstig waren) elkaar te laten leren kennen.

Op een van de locaties wordt naast deze documentatie en tweedaagse training ook gewerkt met een DAPPER-groep van tien medewerkers tijdens het geven van de cursus, waarin na vier bijeenkomsten van DAPPER en aan het einde van de cursus een (tussen)evaluatie en intervisie-activiteiten plaats vinden. Bij de evaluatie na afloop van de cursus wordt dan ook een verbeterplan geformuleerd indien nodig.

Wat niet in de cursusdocumentatie staat beschreven maar wel uit de interviews blijkt, is dat op beide locaties elke bijeenkomst van de cursus wordt gegeven door twee trainers, maar dat voor de cursus als geheel altijd vier trainers ingeroosterd en beschikbaar zijn. Dit om ziekte, ongevallen en andere situaties die zich kunnen voordoen bij de trainers te kunnen opvangen, zodat de cursus kan blijven doorgaan. Alle vier de trainers stellen zich aan het begin van de cursus voor aan de jongeren; vervolgens worden in de praktijk de volgende bijeenkomsten door verschillende trainers gegeven (niet telkens dezelfde twee).

Essentiële elementen en voorwaarden voor het welslagen van de cursus

De uitvoerders noemen het ‘informer en meenemen van je collega’s in de JJI over het idee achter en de doelen van de cursus’ als een belangrijke voorwaarde – dit kan bijvoorbeeld door als trainers een plenaire bijeenkomst te organiseren of aan te schuiven bij overleggen om anderen te informeren over DAPPER (zie ook hieronder bij inbedding in de instelling). Als de cursus wordt ‘gedragen’ door anderen in de JJI, dan zullen jongeren bijvoorbeeld meer gestimuleerd worden voor de cursus en zal dat een bevorderend effect hebben.

Een andere belangrijke voorwaarde is dat de cursus wordt gegeven door trainers die sterk gemotiveerd en gepassioneerd zijn om deze cursus te geven en met deze materie aan de slag te gaan met jongeren – dan wordt de kans dat jongeren worden bereikt en geraakt in de cursus vergroot.

Een derde element (dat hierboven ook al werd genoemd) is de timing van het geven van de cursus DAPPER in fase 2 tijdens kortverblijf: dat werkt nu als een belemmerende factor door de vaak ontkennende houding van de jongeren en de grote uitval volgens een van de uitvoerders. Het welslagen van de cursus wordt bevorderd als deze alleen gegeven zou worden aan jongeren van wie het plegen van het delict is bewezen en/of die het misdrijf erkennen.

Doelen van de cursus in de praktijk

In het volgende deel worden vragen 11 en 12 behandeld: In hoeverre worden de formeel gestelde doelen bereikt volgens de uitvoerders? Waardoor worden die doelen in hun ogen bereikt? En in

hoeverre worden andere doelen bereikt volgens de uitvoerders? Waardoor worden die andere doelen in hun ogen bereikt?

Uit de planevaluatie komen een aantal cursusdoelen naar voren – deze worden hieronder weergegeven, gevolgd door hetgeen daarover door de uitvoerders tijdens de interviews werd gezegd.

Doelen van de cursus DAPPER:

1. Deelnemers hebben na afloop meer inzicht in de positie van en de gevolgen van misdrijven voor slachtoffers
2. Jongeren maken na afloop van de cursus minder denkfouten en krijgen meer kennis over het herstellen van immateriële schade
3. Beter (h)erkennen van constructieve schuldgevoelens en destructieve schaamtegevoelens
4. Na afloop hebben jongeren meer kennis over de mogelijkheden van herstelbemiddeling en hebben zij de eigen ambivalenties en motivatie daartoe verkend
5. Toename in verantwoordelijk denken en handelen en een afname van het recidiverisico

1. Deelnemers hebben na afloop meer inzicht in de positie en gevolgen van misdrijven voor slachtoffers

Een aantal oefeningen en (korte) films tijdens de cursus DAPPER helpen duidelijk om dit doel te bewerkstelligen. Zo wordt door een van de uitvoerders de oefening beschreven waarin deelnemers kaartjes met verschillende situaties van slachtoffers moeten ordenen van minder ernstig naar ernstig.

“Bijvoorbeeld twee situaties: Er is een vrouw in een portiek getrokken en mishandeld; de auto van een oudere man is gestolen. De meeste jongeren vinden de eerste situatie erger dan de tweede situatie. Vervolgens moeten de jongeren in de cursus kaartjes met extra informatie over deze situaties er bij leggen en lezen. Dan blijkt dat de oudere man doordat zijn auto werd gestolen niet op tijd kon zijn bij het overlijden van zijn vrouw. Dan zeggen veel jongeren: ‘Dat is erg, dat die man geen afscheid heeft kunnen nemen van zijn vrouw’ – dat maakt het dus erger. Een dergelijke oefening leert hen zich in te leven in slachtoffers, het is een oefening in empathie.”

Dergelijke oefeningen maken indruk op jongeren, en kunnen blijven hangen. Een uitvoerder geeft aan dat ze tijdens de evaluatie van cursus (in de laatste bijeenkomst) van jongeren regelmatig horen dat zij zich door zulke oefeningen realiseren “Shit, wat heb ik gedaan... Ik heb misschien ook wel iemand zo verdrietig gemaakt.”

Door alle geïnterviewde uitvoerders wordt genoemd dat sommige (korte) films die getoond worden goed werken, maar dat de cursus ook films bevat die juist averechts, “verhardend” werken. Het gaat hier met name om de film “Burning bridges”, die door alle uitvoerders wordt genoemd. In deze film wordt een groep jongeren opgepakt omdat ze een brug in de brand hebben gestoken. Vervolgens worden verschillende mensen in beeld gebracht die emotioneel reageren op de schade die de brug is toegebracht (“Het was zo’n mooie brug”, “Mijn brug is kapot”). Eén van de uitvoerders schetst hoe de jongeren daarop reageren: “Die mensen zitten te zeiken over een brug!” en “Als ik ze tegenkom, zal ik nog wel een brug verbranden!”). Deze film staat volgens de uitvoerders te ver van de

belevingswereld van de jongeren af om het gewenste effect te hebben. Een van de uitvoerders geeft aan om deze reden deze film niet meer te gebruiken tijdens de cursus.

Ook komt uit de interviews naar voren dat veel van het filmmateriaal gedateerd is; dat valt uit de kleding en haardracht van de personen in de films af te leiden. Een uitvoerder legt uit dat hij daardoor veel moet investeren voorafgaand aan de film om er voor te zorgen dat de jongeren niet alleen maar bezig zijn met opmerkingen te maken over het gedateerde uiterlijk van de personen in de film. De uitvoerders geven aan dat deze beperkingen van het filmmateriaal zijn aangekaart bij Stichting 180 die het materiaal voor de cursus levert en beheert, maar tot op heden zijn deze films nog niet vervangen.

Mechanismen

Oefeningen en (korte) films helpen om jongeren meer inzicht te geven in de positie en gevolgen van slachtoffers van misdrijven als het goed aansluit bij hun belevingswereld. Een uitvoerder beschrijft een film waarin een nachtwaker wordt overvallen door vijf jongens, die er vervolgens met de buit vandoor gaan. Eén van de jongens komt echter terug en schiet de nachtwaker neer. De film laat vervolgens zien hoe deze jongen, die is opgepakt en een lange gevangenisstraf uitzit, in gesprek gaat met het slachtoffer. Deze is door zijn verwondingen gehandicapt geraakt en kan niet meer sporten, wat hij voorheen intensief deed. Het slachtoffer vraagt de dader op indringende wijze waarom hij hem heeft neergeschoten en vertelt de dader over het verdriet, de angst en andere negatieve gevolgen die hij heeft ondervonden aan het misdrijf. Deze film sluit volgens de uitvoerder goed aan op de belevingswereld van de jongeren die aan de cursus deelnemen, omdat veel van hen ook overvallen hebben gepleegd, sport belangrijk vinden, en het gesprek in de film zich afspeelt in een detentieomgeving. Door deze raakvlakken gaan de jongeren zich eerder verplaatsen in het slachtoffer in de film en zich voorstellen wat hij heeft meegemaakt. De jongeren betrekken de film na verloop van tijd ook op hun eigen situatie en gaan zichzelf meer afvragen wat zij met hun misdrijf hebben aangericht bij anderen. Op deze wijze is aansluiting van oefeningen en films bij de belevingswereld van jongeren – via het ervaren van empathie en het betrekken op de eigen situatie - een mechanisme waardoor bovenstaand doel wordt bereikt. Dit komt grotendeels overeen met het interventie-proces-uitkomst model uit de planevaluatie voor DAPPER: daar wordt het ‘ervaren van empathie door zich te verplaatsen in slachtoffers’ ook genoemd als mechanisme dat dient om het doel meer inzicht in slachtoffers te bereiken. Het aspect van het aansluiten bij de belevingswereld van jongeren kwam uit de planevaluatie echter niet zo expliciet naar voren.

2. Jongeren maken na afloop van de cursus minder denkfouten en krijgen meer kennis over het herstellen van immateriële schade

Het eerste deel van dit doel (minder denkfouten gaan maken) kan volgens een uitvoerder beter geformuleerd worden als het ‘meer gaan herstellen van denkfouten’. Iedereen maakt denkfouten volgens deze uitvoerder; het is juist zaak om deze te herkennen en er vervolgens te herstellen. Hij geeft aan dat moet worden nagestreefd dat jongeren weten wanneer ze een denkfout maken en er vervolgens iets aan kunnen doen. Bijvoorbeeld wanneer jongeren worden aangehouden door de politie voor een simpele overtreding, zij herkennen dat de gedachte: “Wat een zeikerd, ga echte boeven vangen!” een denkfout is en hersteld kan worden door zich te realiseren dat zij zelf een regel hebben overtreden en het daarom terecht is dat de agent hen aanhoudt. Die doet gewoon zijn werk. Dezelfde uitvoerder geeft echter aan dat hij het lastig vindt om in de cursus DAPPER terug te zien dat dit bereikt wordt onder jongeren:

“Je werkt het wel in de hand, doordat je vragen stelt bijvoorbeeld en dingen ter discussie stelt, maar je weet niet of jongeren het ook doen. In een andere training kun je dat bijvoorbeeld wel duidelijker terug zien, omdat jongeren dan hardop moeten zeggen wat ze denken. In de cursus DAPPER is dat echter niet expliciet een onderdeel, en valt het dus moeilijker te bepalen of dit doel wordt bereikt.”

Het tweede deel van het doel (meer kennis krijgen over herstellen) wordt volgens een van de uitvoerders duidelijk bevorderd door de bijeenkomst met een bemiddelaar van Slachtoffer in Beeld, die uitlegt wat zijn/haar ervaringen zijn en hoe herstelbemiddeling in zijn werk gaat. Tijdens deze bijeenkomst worden altijd veel vragen gesteld door de jongeren, hetgeen volgens de uitvoerder een teken is dat het onderwerp landt bij de deelnemers. Daarnaast wordt aangegeven dat het verhaal van een ex-gedetineerde kan helpen in het bewerkstelligen van meer kennis over het herstellen van immateriële schade, mits dit verhaal goed aansluit bij de jongeren. Dit laatste verschilt nog wel eens volgens deze uitvoerder; sommige ex-gedetineerden zijn vooral gericht op het kunnen vertellen van hun verhaal en minder op de jongeren die deelnemen aan de cursus DAPPER.

3. Beter (h)erkennen van constructieve schuldgevoelens en destructieve schaamtegevoelens

Een van de uitvoerders geeft aan dat schaamtegevoelens onder deelnemende jongeren richting hun ouders kunnen werken als een ‘remmer’ van toekomstig negatief en crimineel gedrag. Jongeren geven bijvoorbeeld aan dat zij zich voor zichzelf schamen als ze denken aan het verdriet van hun moeder en hoe zij eerst heeft gelogen tegen anderen in de omgeving over waar hun kind is, om uiteindelijk te (moeten) toegeven dat hun kind vastzit. Dergelijke gevoelens kunnen een reden zijn voor jongeren om niet een volgend delict te willen plegen, omdat ze willen voorkomen dat ze dergelijke pijnlijke schaamtegevoelens in de toekomst weer hebben. In deze zin kunnen schaamtegevoelens dus ook helpend zijn in het veranderproces van een jongere. De uitvoerders relativeren dit doel echter bij de cursus: de cursus vormt een training voor de jongeren die met name gericht is op bewustwording van de gevolgen van misdrijven voor (in)directe slachtoffers en de wijze waarop die hersteld kunnen worden. Dit ‘hogere’ doel van het (h)erkennen van schuld- en schaamtegevoelens is lastiger realiseerbaar in deze groepscursus. Wel wordt genoemd dat het soms voorkomt dat jongeren na afloop van de cursus nog een individueel gesprek aanvragen met de trainer, waarin dan gevoelens van schuld- en/of schaamte naar voren komen en worden geuit. Dat gaat vaak gepaard met een motivatie om iets goed te maken richting (in) directe slachtoffers; de trainer kan hen dan daarbij helpen.

Mechanismen

Het ervaren van veiligheid in de groep wordt genoemd als een mechanisme dat maakt dat dergelijke gevoelens van schuld en schaamte er mogen zijn in de groep en bespreekbaar worden. Door de uitvoerders wordt echter niet expliciet genoemd dat het opheffen van empathieblokkades een belangrijk mechanisme is waardoor schuld- en schaamtegevoelens beter herkend en erkend kunnen worden, zoals dat uit de planevaluatie wel naar voren kwam.

4. Na afloop hebben jongeren meer kennis over de mogelijkheden van herstelbemiddeling en hebben zij de eigen ambivalenties daarover en motivatie daartoe verkend

Dit doel wordt volgens de uitvoerders zeer duidelijk bereikt, met name door de komst van de bemiddelaar van Slachtoffer in Beeld. Deze put uit eigen ervaringen met slachtoffers en daders, wat sterk werkt voor de jongeren tijdens de cursus. Het verkennen van de eigen ambivalenties over en

motivatie tot herstelbemiddeling wordt feitelijk gedaan door het maken van een rondje langs de jongeren tijdens de bijeenkomst met de bemiddelaar, waarin hen wordt gevraagd of zij excuses zouden willen maken richting het slachtoffer. Een van de uitvoerders geeft aan dat daar door jongeren verschillend op gereageerd wordt; de een zegt “Ik heb geen slachtoffer gemaakt”, een ander geeft aan daar geen behoefte aan te hebben en weer anderen reageren welwillend. Dit hangt vaak ook samen met de aard van het misdrijf: als het misdrijf was gericht tegen een andere pleger van misdrijven (bijvoorbeeld een drugsbaron), dan zijn jongeren vaak minder geneigd tot herstel richting het slachtoffer dan als het niet-criminele slachtoffers betreft.

Een echte trainerstechniek is volgens een van de uitvoerders dat er van te voren wordt ingeschat wie van de jongeren het meest welwillend zou kunnen zijn richting herstel en herstelbemiddeling, om die dan vervolgens als eerste het woord te geven tijdens het rondje. Dat kan een positieve uitwerking hebben op de rest van de groep. Deze uitvoerder probeert de bemiddelaar van Slachtoffer in Beeld daarom soms een beetje te sturen om een van de jongeren als eerste het woord te geven.

5. Toename in verantwoordelijk denken en handelen en een afname van het recidiverisico

Alle uitvoerders geven aan dat dit een erg groot doel is voor een “cursus van in totaal 9 uur”, waarschijnlijk een te ambitieus doel. Een van de uitvoerders geeft aan dat de cursus wel een hele goede voorbereiding vormt voor de erkende gedragsinterventie Leren van Delict, die langgestrafte jongeren (bijvoorbeeld met een PIJ-maatregel) in fase 3 van YOUTURN volgen. Daarnaast geeft een van de uitvoerders aan dat het al prachtig is als een jongere door de cursus positiever is geworden over het aanbieden van zijn excuses aan slachtoffers en herstelbemiddeling: “Als een jongere daar uiteindelijk ook aan deelneemt, is de kans – naar mijn mening – groter dat hij niet recidiveert.” Gerelateerd aan een ‘toename in verantwoordelijk denken’ noemt een uitvoerder ook dat de cursus het morele niveau van jongeren kan verhogen: als een jongere bijvoorbeeld gedurende de cursus verandert van ‘een fiets stelen is geen probleem’ naar ‘ik zou het niet leuk vinden als mijn fiets gestolen wordt, dus moet ik dat een ander ook niet aandoen’, dan laat dat zien dat hij op een hoger niveau redeneert en zich verantwoordelijker opstelt.

Overige doelen genoemd door de uitvoerders (die niet in de planevaluatie terug kwamen)

Een van de uitvoerders geeft aan dat het soms voorkomt dat een groepsleider tijdens de cursus DAPPER (deels) dezelfde jongeren begeleidt als op de leefgroep. Een positieve bijkomstigheid kan dan zijn dat de band tussen deze jongeren en de groepsleiders verbeterd door de cursus DAPPER. Ook de band tussen jongeren onderling, of tussen jongeren en de behandel coördinator en/of methodiekcoach wordt positief beïnvloed door de cursus. Dit komt de verdere activiteiten en interacties met de jongeren in de JJI ten goede.

Inbedding van de cursus in de praktijk

Tot slot wordt ingegaan op vraag 13: Hoe zijn de cursussen ingebed in de JJI’s – wat gaat er aan deelname door een jongere vooraf en is er na afloop een vorm van nazorg/opvolging?

Voor de cursus: Bekendheid genereren binnen de JJI

Het proces van selectie van jongeren voorafgaand aan deze verplichte cursus is hierboven beschreven. Een van de uitvoerders geeft daarnaast aan dat het voor elke nieuwe training of cursus die gegeven gaat worden in een JJI zeer belangrijk is draagvlak te creëren van “hoog tot laag” binnen de instelling. In het geval van DAPPER werd daartoe bij de implementatie in een van de instellingen een plenaire sessie georganiseerd voor alle medewerkers uit de instelling, waarbij eerst tekst en

uitleg werd gegeven over de achtergronden en doelen van de cursus door de DAPPER trainers, en de aanwezigen vervolgens een aantal van de oefeningen die jongeren in de cursus krijgen voorgelegd zelf ook doorliepen. Op deze wijze kregen de aanwezigen niet alleen inzicht in de cursus, maar werden zij ook geënthousiasmeerd voor de cursus: groepsleiders begrepen bijvoorbeeld beter het belang van de cursus, en konden hierdoor ook beter in gesprek gaan met de jongeren over de cursus zelf.

Na de cursus: Terugkoppeling binnen de JJI en herstelbemiddeling

Uit de interviews komt naar voren dat er na afloop van de cursus voor elke jongere een korte rapportage wordt geschreven over de inzet van de jongere tijdens de cursus en aan welke doelen hij gewerkt heeft. Deze rapportage wordt gecommuniceerd en besproken met de jongere zelf, en vervolgens wordt deze rapportage aan de mentor van de jongere gegeven die het kan meenemen en verwerken in het behandelplan van de jongere. Dit behandelplan is inzichtelijk voor meerdere medewerkers uit de JJI.

Daarnaast noemt een van de uitvoerders dat het regelmatig voorkomt dat jongeren na de cursus willen deelnemen aan herstelbemiddeling via Slachtoffer in Beeld. Jongeren schieten daarvoor na de cursus over het algemeen de trainer aan. De trainer gaat dan met de jongere in gesprek, en neemt contact op met Slachtoffer in Beeld om hem aan te melden.

V.c. Enquêtes onder gedetineerden die deelnemen aan de cursussen

In dit deel van de procesevaluatie wordt antwoord gegeven op de volgende vragen:

9. Wat zijn de ervaringen van deelnemers? Wat zijn volgens hen de essentiële elementen van de cursus?
11. In hoeverre worden de formeel gestelde doelen bereikt volgens de deelnemers en de uitvoerders? Waardoor worden die doelen in hun ogen bereikt?
12. In hoeverre worden andere doelen bereikt volgens de deelnemers en de uitvoerders? Waardoor worden die andere doelen in hun ogen bereikt?

Werving en motivatie

We hebben eerst met een *multiple choice* vraag gevraagd naar hoe deelnemers kennis hebben genomen van het bestaan van de cursus (met daarbij de optie om zelf ook andere opties te noemen), zie Tabel V.7. Voor elke cursus is de meest genoemde optie de leiders van de specifieke cursus zelf: voor SOS is dit Gevangenezorg Nederland, voor Puinruimen vaak de geestelijke verzorging en/of de herstelconsulent en voor DAPPER de gedragsdeskundigen. Eigen contacten van de cursusleiders met de gedetineerden lijken dus de belangrijkste bron van werving; doorverwijzingen via ander personeel lijkt minder vaak te gebeuren.

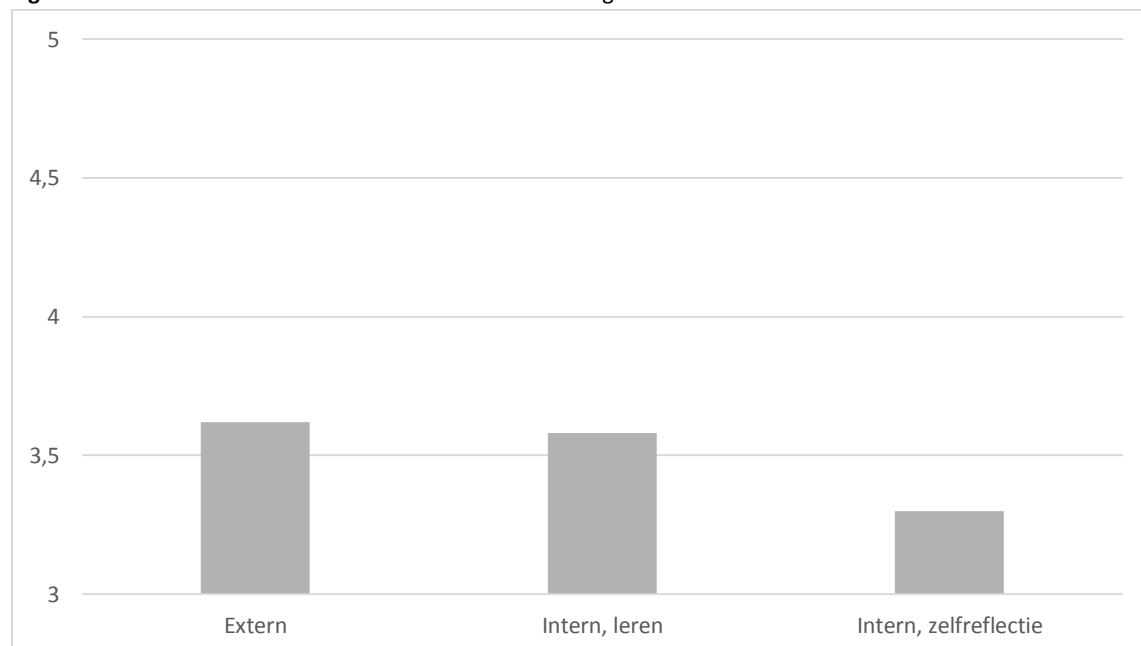
Tabel V.7. bronnen van informatie over de cursus.

Hoe ben je over deze cursus op de hoogte gekomen? (meerdere antwoorden mogelijk)	Totaal		Puinruimen		SOS		Dapper	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Via gevangenezorg	16	29.6%	0	-	16	47.1%	0	-
Via geestelijke verzorging	13	24.1%	10	30.3%	3	8.8%	0	-
Door de folders/posters	10	18.5%	8	24.2%	2	5.8%	0	-
Via andere medewerkers van de PI	7	13.0%	4	12.1%	5	14.7%	0	-
Via de herstelconsulent	5	9.3%	5	15.1%	0	-	0	-
Via een medegedetineerde	5	9.3%	4	12.1%	1	2.9%	0	-
Via de Gedragsdeskundigen	5	9.3%	0	-	0	-	5	71.4%
Via de cursus Kies voor Verandering	2	3.7%	1	3.0%	1	2.9%	0	-
Anders	6	11.1%	1	3.0%	3	8.8%	2	28.6%

NB. Deze vraag is door 54 deelnemers beantwoord

Daarnaast hebben we deelnemers naar hun motivatie om deel te nemen gevraagd. Drieënzestig deelnemers hebben deze vragen beantwoord, zie Figuur V.1. Hier blijkt de externe motivatie en interne motivatie om te leren significant hoger te liggen ($M = 3.59$ en $M = 3.58$) dan de interne motivatie voor zelfreflectie ($M = 3.30$), $F(1,62) = 5.45$, $p = .007$. Bij werving van toekomstige deelnemers kan het belangrijk zijn om bij deze motivaties aan te sluiten.

Figuur V.1. Motivatie voor deelname aan de cursussen door gedetineerden

Ervaringen van deelnemers

De eerste vragen uit de procesevaluatie die we met de enquêtes belichten gaan over de ervaringen met de cursus van deelnemers zelf (onderzoeksvraag 9). We hebben met name onderzocht wat de essentiële elementen van de cursus volgens de deelnemers zijn. Daarnaast keken we ook naar in hoeverre andere doelen bereikt worden volgens de deelnemers dan de algemene doelen die gesteld zijn bij de cursus (onderzoeksvraag 12).

In totaal vulden 55 deelnemers de T1 vragenlijsten in, waarin zij stellingen over de evaluatie van de cursus (SOS, Puinruimen, of DAPPER) waaraan zij deelnamen beantwoordden. Deelnemers vonden gemiddeld genomen de cursus erg nuttig en leerzaam ($M = 4.10$ op een 5-punttschaal die liep van 1 [helemaal mee oneens] tot 5 [helemaal mee eens]), en waren van mening dat de cursus goed werd gegeven door de cursusleiders ($M = 4.29$). Deze positieve evaluatie kwam ook tot uiting in het gemiddelde cijfer dat de deelnemers gaven voor de cursus: een 8.1.

De stelling dat ze door de cursus makkelijker konden praten over waarvoor ze in detentie zitten werd 'neutraal tot eens' beantwoord ($M = 3.58$). Datzelfde gold voor de mate waarin de cursus had bijgedragen aan herstel richting henzelf ($M = 3.73$), richting familie/vrienden ($M = 3.46$) en richting slachtoffers ($M = 3.25$).

Daarnaast is onderzocht in hoeverre deze gemiddelden verschillen tussen de drie cursussen. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat 24 deelnemers aan de cursus Puinruimen, 25 deelnemers aan de cursus SOS en 6 deelnemers aan de cursus DAPPER de T1 vragenlijst (volledig) invulden. Gezien het feit dat er slechts enkele vragenlijsten werden ingevuld voor DAPPER, kunnen de gemiddelden voor deze cursus niet betrouwbaar vergeleken worden met de gemiddelden voor de andere cursussen. Om die reden zijn alleen de gemiddelden voor de cursus Puinruimen en SOS met elkaar vergeleken.

Hieruit kwam naar voren dat op alle bovenstaande stellingen de gemiddelden tussen de twee cursussen niet significant van elkaar afweken, $t_s < 1.83$, $p_s > .07$. De enige stelling waarop het verschil tussen deze twee cursussen significantie benaderde was voor de stelling: 'De cursus heeft mij op weg geholpen naar herstel richting mijn familie/vrienden'. Deelnemers aan de cursus SOS leken het daar iets meer mee eens te zijn ($M = 3.86$) dan deelnemers aan de cursus Puinruimen ($M = 3.29$), $t(47) = -1.83$, $p = .074$. Op de overige stellingen waren de gemiddelden tussen de twee cursussen nagenoeg gelijk en niet significant verschillend. Met andere woorden, de gemiddelden die hierboven worden genoemd gelden in dezelfde mate voor Puinruimen en SOS, met uitzondering van de stelling over herstel richting familie/vrienden.

Op T1 na afloop van de cursus is er aan deelnemers gevraagd om aan te geven wat zij goede en belangrijke onderdelen van de cursus vonden. Naar aanleiding van twee open vragen "Wat vond je goed aan de cursus?" en "Wat is het belangrijkste dat je hebt geleerd tijdens de cursus?" konden deelnemers in hun eigen woorden aangeven welke onderwerpen zij belangrijk vonden. We hebben deze antwoorden vervolgens samengevat in hoofdonderwerpen). Op de eerste vraag werden 24 verschillende onderwerpen door 45 deelnemers genoemd. Op de tweede vraag werden 24 onderwerpen genoemd door 44 deelnemers. Zie Figuur V.2 voor een grafische weergave van de genoemde onderwerpen.

Figuur V.2. Onderwerpen van de cursus genoemd door de deelnemers. Grotere letters betekent een hogere frequentie.

Antwoorden op de vraag “wat vond je goed aan de cursus?”

Antwoorden op de vraag “wat is het belangrijkste dat je hebt geleerd tijdens de cursus?”

Op beide vragen komen *slachtoffers* en *inzicht in slachtoffers* als meest genoemde onderwerpen terug (respectievelijk 14 en 17 keer). Bij de goede punten gingen deze opmerkingen zowel over het nadenken over de consequenties van een delict voor slachtoffers als de mogelijkheden tot contact met slachtoffers. Dit komt overeen met een van de doelstellingen van de cursussen: bewustwording van de (on)mogelijkheden tot herstel. Bij de tweede vraag gingen deze antwoorden met name over het inzicht krijgen in de consequenties van het delict voor slachtoffers. Daarnaast wordt *de groep* en *de mogelijkheid om gevoelens en verhalen te delen met de groep* meerdere keren (10 en 8 keer) genoemd als een goed aspect van de cursussen. Antwoorden over het leren over *zelfinzicht* en *vergeven* (6 en 5 keer) worden genoemd als belangrijke onderwerpen waarover geleerd is tijdens de cursus.

Opvallend is dat de genoemde onderwerpen grotendeels overeenkomen met de hoofddoelen die de drie cursussen delen:

- bewustwording van de gevolgen van een delict;
- verantwoordelijkheid nemen;
- bewustwording van de (on)mogelijkheden tot herstel.

Daarnaast noemen deelnemers dus de mogelijkheden die de groep biedt om hun verhaal kwijt te kunnen en hoe ze sociale steun kunnen vinden voor het verwerken van het delict bij de groep als belangrijk eigenschappen van deze cursussen. Deze komen niet terug in de formele doelen maar worden dus wel duidelijk door veel deelnemers genoemd. Het zou goed zijn om te onderzoeken of en hoe deze eigenschappen ook bij de coördinatoren leven en of hier bij de opzet en uitvoer van de cursussen expliciet rekening mee wordt gehouden.

De deelnemers kregen ook een vraag voorgelegd over wat zij als mogelijke verbeterpunten zien voor de cursussen (zie Figuur V.3). In totaal werden er 22 onderwerpen door 36 deelnemers genoemd. Het merendeel (12 keer genoemd) van de deelnemers gaf aan dat er *niets* verbeterd kan worden aan

de cursus. Daarnaast wordt *meer tijd* (8 keer) vaker genoemd: dit gaat vooral over dat de cursus zelf langer zou moeten duren, en voor een enkeling dat de sessies binnen de cursus op dit moment te kort zijn. Als laatste wordt er 3 keer genoemd dat er meer *aandacht zou moeten zijn voor delicten zonder slachtoffers* “zoals drugsmokkeldelicten”.

Figuur V.3. Verbeterpunten die genoemd zijn door deelnemers. Grotere letters betekent een hogere frequentie.

Antwoorden op de vraag “wat kan er volgens jou beter aan de cursus?”

Uitkomsten van de cursus volgens deelnemers

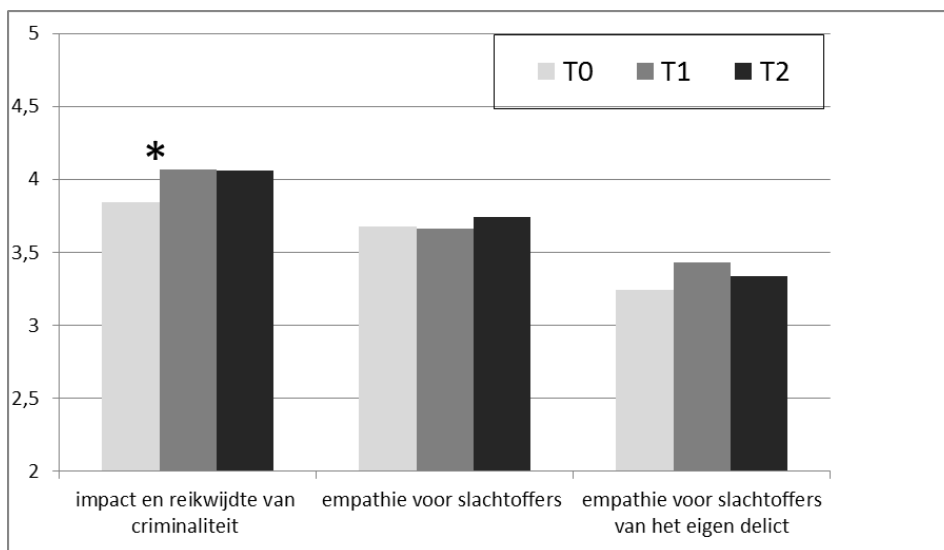
Vraag 11 van de procesevaluatie heeft onder andere betrekking op de mate waarin de gestelde doelen bereikt worden volgens de deelnemers. We hebben daarom voor de drie doelen bewustwording van de gevolgen van een delict, verantwoordelijkheid nemen en bewustwording van de (on)mogelijkheden tot herstel bepaald in hoeverre er verandering optreedt door deelname aan de cursus. Deze drie doelen komen in alle cursussen terug.

In totaal hebben zoals gezegd 69 deelnemers T0 ingevuld, 55 T1, en 30 T2. De ruwe gemiddelden van de schalen impact en reikwijdte van criminaliteit, empathie voor slachtoffers en empathie voor slachtoffers van het eigen delict op deze drie metingen zijn weergegeven in Figuur V.4. Om te achterhalen of deelnemers aan de cursussen na de cursus zich meer bewust zijn van de gevolgen van (eigen) delicten dan bij aanvang van de cursus (het eerste doel), zijn allereerst de gemiddelden op T0 en T1 vergeleken voor de deelnemers die deze beiden metingen hadden ingevuld (tussen 43 en 48 deelnemers). Uit deze analyses bleek dat deelnemers zich significant bewuster zijn van de impact en reikwijdte van criminaliteit na afloop van de cursus ($M_{T1} = 4.07$) dan bij aanvang van de cursus ($M_{T0} = 3.84$), $t(47) = -2.45$, $p = .018$. In Figuur V.4 hieronder is deze toename te zien. Opvallend is daarbij dat deze toename zich lijkt te handhaven op T2 vier tot zes weken na de cursus ($M_{T2} = 4.06$) – we moeten echter voorzichtig zijn bij de interpretatie van het gemiddelde van T2 aangezien deze meting een grote uitval kent van deelnemers.

Op de schaal empathie voor slachtoffers is geen toename te zien; de gemiddelden op T0, T1 en T2 liggen nagenoeg op elkaar ($M_{T2} = 3.74$; $M_{T1} = 3.66$; $M_{T0} = 3.68$); de deelnemers die zowel T0 als T1 invulden wijken ook niet significant van elkaar af, $t(45) = 0.16$, $p = .87$. Bij empathie voor slachtoffers van het eigen delict lijkt er een toename te zijn van T0 naar T1 ($M_{T0} = 3.24$; $M_{T1} = 3.43$), maar

wanneer de deelnemers worden vergeleken die deze beide metingen hadden ingevuld bleek dat deze gemiddelden niet significant van elkaar verschilden, $t(42) = -0.74$, $p = .46$. Op T2 ligt het gemiddelde van empathie voor slachtoffers van het eigen delict tussen T0 en T1 in. Kortom: deelnemers zijn zich - zoals beoogd in de cursussen - na afloop van de cursus meer bewust van de impact en reikwijdte van criminaliteit dan daarvoor. Echter, zij vertonen geen toename in empathie voor slachtoffers door de cursussen (in het algemeen of specifiek voor slachtoffers van het eigen delict).

Figuur V.4. Gemiddelde antwoorden van deelnemers op vragen over de mate waarin deelnemers zich bewust zijn van de gevolgen van (eigen) delicten, op T0 (voorafgaand aan de cursus; $n = 69$), T1 (direct na de cursus; $n = 55$) en T2 (4 tot 6 weken na de cursus; $n = 30$).

Noot. De ster in de figuur geeft aan dat T0 en T1 significant van elkaar verschillen op de vragen over hoe bewust men zich is van de impact en reikwijdte van criminaliteit ($p < .05$).

Bovenstaande patronen treden in vergelijkbare mate op binnen Puinruimen en SOS; de cursus DAPPER hebben we gezien het zeer geringe aantal deelnemers niet apart geanalyseerd.

Een tweede doel dat gedeeld werd door de cursussen is een toename van het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden onder deelnemers. Een manier om hiernaar te kijken is te onderzoeken welke attributies deelnemers maken over gebeurtenissen die zij meemaken: in hoeverre hebben ze het gevoel zelfcontrole te hebben over deze gebeurtenissen en in hoeverre wijten ze dit aan externe factoren. We hebben daarom onderzocht of deze interne versus externe locus of control onder deelnemer verschilt na deelname aan de cursus. Echter voor interne locus of control waren de gemiddelden nagenoeg gelijk ($M_{t0} = 4.11$; $M_{t1} = 4.12$; $M_{t2} = 4.09$). Voor externe locus of control vonden we deels hetzelfde patroon: geen verschil tussen T0 en T1 ($M_{t0} = 2.80$; $M_{t1} = 2.84$), maar wel een lagere externe locus op T2 vier tot zes weken na de cursus ($M_{t2} = 2.45$). Zoals gezegd moeten we echter voorzichtig zijn bij de interpretatie van het gemiddelde van T2 aangezien deze meting een grote uitval kent van deelnemers. Locus of control, de neiging om persoonlijke gebeurtenissen aan interne of externe oorzaken te wijten lijkt dus niet sterk beïnvloed te worden door deelname aan de cursus.

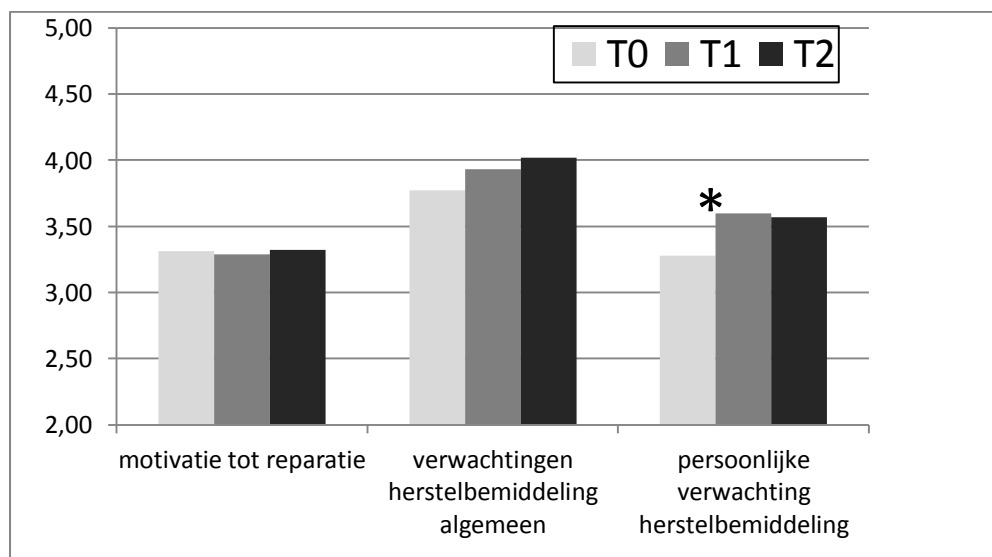
Het derde gedeelte doel was om gedetineerden meer kennis en inzicht te geven in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiële en immateriële schade. Daartoe hebben we

gekeken hoe de verwachtingen ten opzichte van herstelbemiddeling veranderen na deelname aan de cursus (zie onderstaande figuur V.5).

Uit de analyses blijkt dat deelnemers op T1 na afloop van de cursus significant hogere verwachtingen hebben ten aanzien van herstelbemiddeling voor hen persoonlijk ($M_{T1} = 3.60$) dan bij aanvang van de cursus ($M_{T0} = 3.28$), $t(48) = -2.75$, $p = .008$. Ook hier lijkt deze verhoogde verwachting zich te handhaven op T2, vier tot zes weken na de cursus ($M_{T0} = 3.57$) – maar nogmaals, we dienen voorzichtig zijn bij de interpretatie van T2 gezien de hoge uitval. De motivatie van deelnemers tot reparatie, alsmede de algemene verwachtingen ten aanzien van herstelbemiddeling blijken niet significant te verschillen tussen T1 en T0, en laten een vergelijkbaar niveau zien op T2. Hierbij valt op dat de algemene verwachtingen ten aanzien van herstelbemiddeling bij aanvang van de cursus (T0) al relatief hoog waren ($M_{T0} = 3.77$), hetgeen zich voortzet op T1 en T2.

Kortom: deelnemers zijn na afloop van de cursussen positiever over hetgeen herstelbemiddeling zou kunnen betekenen voor hen persoonlijk, maar zijn niet sterker gemotiveerd tot reparatie of positiever over herstelbemiddeling in het algemeen na afloop. Dit patroon van bevindingen verschilt niet tussen de cursus Puinruimen en SOS; DAPPER hebben we hier vanwege het zeer lage aantal deelnemers aan de enquêtes in die cursus niet apart geanalyseerd.

Figuur V.5. Gemiddelde antwoorden van deelnemers op vragen over de mate waarin deelnemers kennis en inzicht rapporteren in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiele en immateriële schade., op T0 (voorafgaand aan de cursus; $n = 69$), T1 (direct na de cursus; $n = 55$) en T2 (4 tot 6 weken na de cursus; $n = 30$).

Noot. De ster in de figuur geeft aan dat T0 en T1 significant van elkaar verschillen op de vragen over de verwachtingen die deelnemers hebben over wat herstelbemiddeling voor hen persoonlijk kan betekenen ($p < .05$).

VI Conclusie en discussie

Er valt de laatste jaren een toename aan herstelgerichte activiteiten waar te nemen binnen het justitiedomein, die slachtoffers, daders en andere betrokkenen mogelijkheden geven om op een persoonlijke wijze te reageren op misdrijven en te werken aan herstel van (im)materiële schade bij en tussen partijen (Marshall, 1999; Zehr, 2002). Herstelgericht werken met daders binnen een detentieomgeving past in deze ontwikkeling; hierin is het doel niet primair om daders en slachtoffers bijeen te brengen in bemiddeld contact, maar om een bewustwordings- en herstelproces op gang te brengen onder daders die veroordeeld zijn voor een delict (Eijk, 2013, Jansen, Hissel & Homburg, 2008). Deze manier van werken sluit ook aan bij een van de pijlers van de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) die in Nederland belast is met het detineren van strafrechtelijk veroordeelden: “insluiten, herstellen en voorkomen”. DJI streeft de komende jaren naar een meer herstelgerichte gevangencultuur: een meer open en herstelgericht klimaat in de inrichtingen (onder gedetineerden en het personeel) zodat er meer en betere mogelijkheden ontstaan om slachtoffer- en herstelgericht te werken (zie bijvoorbeeld ‘Finish Herstelestafette langs gevangenen’, [2016](#); en ook Blad, 2004; Van Hoek & Slump, 2013). In het verlengde van dit streven van DJI werden in het huidige onderzoek drie herstelgerichte cursussen geëvalueerd, waarvan twee al enige jaren worden gegeven in Nederlandse detentie-inrichtingen: de cursus Puinruimen (sinds 2004) en SOS (sinds 2006) voor volwassen gedetineerden. De derde cursus betrof DAPPER, die in 2012 is ontwikkeld voor jeugdige gedetineerden en sinds november 2015 landelijk wordt uitgerold.

Aangezien de huidige (vorm van deze) drie cursussen nog niet eerder werden onderzocht (zie Jansen et al., 2008; Wolthuis & VandenBroucke, 2009), werd een plan- en procesevaluatie uitgevoerd. In de planevaluatie werden de opzet en onderbouwing van elke cursus inzichtelijk gemaakt en belangrijke overeenkomsten en verschillen tussen de cursussen geïdentificeerd. Vervolgens werd aan de hand van de literatuur onderzocht of de beoogde doelen in elke cursus behaald kunnen worden. Daarnaast werd in dit onderzoek een verkennende procesevaluatie uitgevoerd, om een beeld te krijgen van de uitvoering van de cursussen in de praktijk. Er werd in kaart gebracht hoe vaak de cursussen de laatste jaren zijn gegeven en aan wie, wat de ervaringen van uitvoerders en deelnemers aan de cursussen zijn en in hoeverre formeel gestelde doelen behaald (kunnen) worden volgens deelnemers en uitvoerders. Om deze plan- en procesevaluatie op gedegen en zorgvuldige wijze uit te voeren, werd gekozen voor een mix van onderzoeksmethoden (documentatiestudie, systematisch literatuuronderzoek, analyse registratiegegevens, interviews, enquêtes).

Alle bevindingen in ogenschouw nemend, scheidt het huidige onderzoek een voorzichtig, doch duidelijk positief beeld van de opzet en onderbouwing van elk van de drie cursussen en van de uitvoering van de cursussen Puinruimen en SOS. Deze algemene conclusie zal hieronder verder worden toegelicht en onderbouwd. Het schetsen van een beeld van de uitvoering van de cursus DAPPER (procesevaluatie) bleek helaas zeer beperkt uitvoerbaar in dit onderzoek, doordat deze cursus pas sinds november 2015 uitgerold en uitgevoerd werd, waardoor er weinig registratiegegevens en ervaringen van deelnemers en uitvoerders in kaart gebracht konden worden. Om die reden kunnen er geen conclusies worden getrokken over de uitvoering van DAPPER – dat zal in vervolgonderzoek dienen te geschieden (zie ook bij aanbevelingen).

VI.a. Planevaluatie

Uit de planevaluatie komt allereerst naar voren dat de achtergronden, opzet en onderbouwing van elk van de drie cursussen gedetailleerd en uitvoerig zijn beschreven. Daarbij valt op dat de cursussen Puinruimen en SOS meer zijn geschreven en opgezet vanuit (buitenlandse) ervaringen in de praktijk, terwijl de cursus DAPPER een meer theoretische basis kent door de inbedding in de basismethodiek YOUTURN die gehanteerd wordt in de JJI's. De cursusdocumenten, aangevuld met de inzichten uit de interviews met de ontwikkelaars, maakten het ook mogelijk om voor elke cursus een *interventie-proces-uitkomst* model op te zetten. Hierin is gespecificeerd via welke bijeenkomsten (of activiteiten) in de cursus welke veranderprocessen in de deelnemers in gang worden gezet (i.e. mechanismen) en hoe deze bijeenkomsten en mechanismen verondersteld worden bij te dragen aan het behalen van specifieke doelen en uitkomsten.

Overeenkomsten tussen de cursussen

Gelet op de overeenkomsten tussen de drie cursussen valt allereerst op dat bij elk van de cursussen mogelijke deelnemers vooraf gescreend worden op hun geschiktheid om in een groep te kunnen functioneren. Daarnaast zijn er enkele gemeenschappelijke doelen die elk van de cursussen nastreven in de cursusdocumentatie:

- Een toename bewerkstelligen in het inzicht van gedetineerden in de gevolgen van (eigen) criminaliteit voor (directe en indirecte) slachtoffers.

In elk van de cursussen is een belangrijk mechanisme om dit doel te bereiken dat gedetineerden zich gaan verplaatsen in slachtoffers van criminaliteit en zich daarbij bewust voorstellen welke gedachten en gevoelens deze slachtoffers hebben (empathie ervaren voor slachtoffers).

- Het bewerkstelligen van een toename in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden.

In de cursussen wordt hiermee bedoeld op het meer nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden in het algemeen als ook voor het eigen delict. Dit kan zich uiten in het feit dat de gedetineerden de oorzaken en gevolgen van daden meer aan zichzelf toeschrijven na de cursus (in plaats van vooral aan anderen of omstandigheden, zogenaamde denkfouten of neutralisaties) en bijvoorbeeld meer nadenken over of gemotiveerd zijn geworden om de aangerichte schade te herstellen.

- Gedetineerden meer kennis en inzicht te geven in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiële en immateriële schade.

Dit vindt in elke cursus plaats aan de hand van deels verschillende werkwijzen, maar een overeenkomstige werkwijze is dat in alle cursussen deelnemers worden geïnformeerd over de mogelijkheid van herstelbemiddeling met slachtoffers via de organisatie Slachtoffer in Beeld.

Daarnaast komt uit de cursusdocumentatie en interviews naar voren dat bij alle cursussen het opbouwen van een veilig groepsproces en het creëren van vertrouwen een belangrijke werkwijze is om de gestelde doelen te bereiken. Door het maken van duidelijke afspraken bij aanvang, het doen van ijsbrekeroefeningen, ruimte te bieden aan het eigen ervaren slachtofferschap van de gedetineerde en/of de onderwerpen van de cursus in het begin meer afstandelijk bespreken en later

meer op de gedetineerden zelf te betrekken, beogen de cursussen het groepsproces te stimuleren en een sfeer van veiligheid en vertrouwen te creëren.

Verschillen tussen de cursussen

De belangrijkste verschillen tussen de cursussen betreffen allereerst de doelgroep en inclusiecriteria: Puinruimen en SOS richten zich op volwassen gedetineerden, die op basis van *vrijwilligheid* kunnen deelnemen. Een belangrijk criterium voor deelname bij deze cursussen is dan ook de motivatie om aan herstel en verandering te werken. De cursus DAPPER richt zich op jeugdige gedetineerden, voor wie deelname een verplicht onderdeel is van het dagprogramma. Motivatie voor deelname is derhalve geen inclusiecriteria. Daarnaast zijn er verschillen qua werving: dat gebeurt bij Puinruimen en DAPPER door uitvoerders in de inrichtingen zelf, terwijl dit bij SOS meer variabel is (soms door uitvoerders zelf in de inrichting, soms door personeelsleden uit de inrichting die de cursus niet geven).

De belangrijkste verschillen in de gestelde doelen betreffen het verkleinen van het recidiverisico van gedetineerde deelnemers. Puinruimen en DAPPER kennen dit doel wel expliciet in de documentatie, terwijl dat bij SOS niet het geval is. DAPPER stelt zich daarnaast tot doel het herkennen en erkennen van schuldgevoelens als constructieve gevoelens, en schaamtegevoelens als meer destructieve gevoelens die niet bijdragen aan het herstelproces. Schuld- en schaamtegevoelens worden wel genoemd in de cursussen Puinruimen en SOS, maar niet als expliciet doel en ook niet gedifferentieerd als constructief versus destructief voor het herstelproces.

Daarnaast verschillen de cursussen voor wat betreft de positie van de uitvoerders van de cursussen. Bij Puinruimen en DAPPER wordt de cursus gegeven door personeel dat in dienst is van de inrichting zelf. De cursus SOS wordt gegeven door medewerkers of onbetaalde vrijwilligers van Gevangenzorg Nederland, een externe, niet-justitiële organisatie.

Tot slot is een ander belangrijk verschil dat SOS verschillende programma's kent (langere groepscursus, individuele cursus, kortdurende meetings voor groepen) waarmee gedetineerden met verschillende verblijfsduren en individuele behoeften geacommodeerd kunnen worden. Puinruimen en DAPPER kennen beiden één modaliteit van uitvoering.

Evidentie in de literatuur voor gemeenschappelijke doelen

Ondersteuning voor het doel 'toename van inzicht in de gevolgen van criminaliteit voor slachtoffers'

Uit de systematische literatuurstudie in de planevaluatie kwam naar voren dat er duidelijk bewijs bestaat voor het behalen van het doel 'een toename in het inzicht van gedetineerden te bewerkstelligen in de gevolgen van (eigen) criminaliteit voor (directe en indirecte) slachtoffers' dat de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER zich allen stellen. Uit zes van de acht kwalitatief sterkste evaluatiestudies naar herstelgerichte cursussen onder gedetineerden die we aantreffen in de literatuur, kwam naar voren dat de kennis over en gevoeligheid voor de gevolgen van criminaliteit voor directe en indirecte slachtoffers kan toenemen door een herstelgerichte cursus.

Dezelfde acht evaluatiestudies maken niet duidelijk of het ervaren van empathie door gedetineerden tijdens de cursus een belangrijk mechanisme is om bovenstaand doel te bereiken. Er blijkt nog een grote lacune te bestaan in de literatuur wat betreft onderzoek naar de werkzame mechanismen tijdens herstelgerichte cursussen in detentie.

Geen eenduidig bewijs voor doel 'toename verantwoordelijkheid nemen'

De literatuur is minder eenduidig positief over de vraag of cursussen zoals Puinruimen, SOS en DAPPER het doel 'een toename in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden te bewerkstelligen' kunnen behalen. Herstelgerichte, 'Impact of Crime' (IOC) of 'Victim Impact Cursussen' lijken deze potentie wel te hebben, aangezien dit in enkele van de acht evaluatiestudies werd aangetoond. In twee andere van de acht sterkste evaluatiestudies waarin verantwoordelijkheid werd onderzocht kwam dit effect echter minder duidelijk en robuust naar voren. Het is wellicht afhankelijk van andere factoren dan de cursus zelf, bijvoorbeeld factoren die maken dat gedetineerden de cursus afronden (e.g. motivatie om te veranderen; zie Baglivio & Jackowski, 2015).

Onduidelijk of doel 'meer kennis en inzicht in het herstellen van materiële en immateriële schade' bereikt kan worden

In de literatuur werd geen informatie gevonden over de vraag of de drie cursussen succesvol zouden kunnen zijn in het teweegbrengen van meer kennis en inzicht in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiële en immateriële schade onder gedetineerden. Die vraag lijkt simpelweg nog niet expliciet onderzocht te zijn.

Belang van de werkwijze 'opbouwen van veilig groepsproces en creëren van vertrouwen' voor behalen van doelen

Daarnaast kwam er weinig naar voren uit de acht evaluatiestudies over de vraag of "het opbouwen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen" een belangrijke of juist onbelangrijke werkwijze is om de gestelde doelen en uitkomsten van herstelgerichte cursussen te bereiken. Ook deze vraag lijkt nog weinig onderzocht. In slechts een van de acht studies vonden we enige steun hiervoor: in het onderzoek van Barr (2013). Uit de interviews met de deelnemers aan de herstelgerichte cursus kwam namelijk naar voren dat het vertrouwen en respect dat werd opgebouwd tussen hen en de vrijwilligers die de cursus gaven belangrijk was voor hun leerervaring tijdens de cursus. Dit gaf hen het vertrouwen om naar zichzelf te kijken en beter om te gaan met gevoelens van schaamte.

Ander, niet op herstelgerichte cursussen gericht onderzoek van Van der Helm en collega's (2012, 2014) biedt verdere ondersteuning in die richting. Zij vonden dat justitiële (jeugd)instellingen die gekenmerkt worden door een meer open groepsklimaat (een gestructureerde, veilige, op rehabilitatie gerichte omgeving) het nemen van het perspectief van anderen en het ervaren van empathie kunnen stimuleren. Een dergelijk 'open groepsklimaat' vertoont gelijkenis met 'het opbouwen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen' als werkwijze hierboven. Op basis van onderzoek onder jeugdige gedetineerden in Nederlandse JJI's vonden van der Helm en collega's ook bewijs voor het idee dat een meer open en steunend groepsklimaat gepaard gaat met meer empathie voor anderen, een actievere manier van omgaan met de detentie en met een sterkere motivatie om aan behandeling deel te nemen door deze jongeren. Vertaald naar herstelgerichte cursussen lijkt het bewerkstelligen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen dus een gunstige uitwerking te kunnen hebben voor het behalen van bovenstaande doelen.

Evidentie in de literatuur voor doelen die verschillen tussen de cursussen

Onduidelijk of cursussen recidive beïnvloeden

Er vallen weinig uitspraken te doen over het doel 'het verkleinen van het risico op recidive van

gedetineerden' dat specifiek geldt voor DAPPER en Puinruimen (maar niet voor SOS) op basis van de acht evaluatiestudies. In slechts één van de acht studies werd meegenomen of het herstelgerichte programma in detentie ook samenhang met lagere 'terugkeer' – percentages (i.e. dat gedetineerden na vrijlating opnieuw gedetineerd worden), maar dat bleek niet het geval. Wel kan gesteld worden dat de effecten van de herstelgerichte cursussen die naar voren komen in de acht sterkste evaluatiestudies beschouwd worden als factoren die *indirect* het risico op het plegen van recidive verkleinen. In een van de studies konden deelnemers na afloop van de cursus bijvoorbeeld beter en bewuster omgaan met eigen (negatieve) gevoelens richting anderen – niet goed kunnen omgaan met eigen gevoelens werd in dat onderzoek gedefinieerd als een risicofactor voor het plegen van recidive. Onderzoek naar de vraag of de veranderingen van dergelijke indirecte factoren door deelname aan herstelgerichte programma's ook sterk genoeg zijn om de recidive na vrijlating daadwerkelijk te verlagen is echter nog niet voorhanden.

Schuld- en schaamtegevoelens tijdens herstelgerichte cursussen

Op basis van de acht sterkste evaluatiestudies konden ook geen uitspraken worden gedaan over het specifieke doel 'het herkennen en erkennen van schuldgevoelens als constructieve gevoelens, en schaamtegevoelens als meer destructieve gevoelens' die in de cursus DAPPER geformuleerd is, maar niet in de cursus Puinruimen en SOS. Op basis van ander, niet op herstelgerichte cursussen gericht onderzoek kan echter wel op dit doel gereflecteerd worden. Recent onderzoek van Tangney en collega's (2014) toonde allereerst aan dat een sterkere neiging tot schuldgevoelens onder volwassen gedetineerden een betrouwbare, remmende werking heeft op de *daadwerkelijke* recidive na vrijlating. Gevoelens van schaamte onder gedetineerden kenden echter twee kanten: enerzijds leidde een sterkere neiging tot schaamte tot het maken van meer verwijten richting anderen voor de eigen misstappen, hetgeen indirect ook verklaarde waarom gedetineerden na vrijlating *meer* recidive pleegden. Echter, een grotere neiging tot schaamte onder gedetineerden had ook een *directe, remmende* werking op de daadwerkelijke recidive van gedetineerden; de motivatie om zich te willen verstoppen of verbergen voor anderen die samengaat met schaamte leek hieraan ten grondslag te liggen. Tangney en collega's concluderen daarom dat schaamte 'twee gezichten' kent in de relatie met recidive: een destructieve invloed (meer recidive via het maken van verwijten) maar ook een remmende invloed.

Hosser en collega's (2008) vonden ook onder jeugdige gedetineerden dat schuldgevoelens *minder* recidive voorspelde; voor schaamtegevoelens vonden zij echter alleen dat dit samenhang met een *grotere* terugval in crimineel gedrag. Al met al lijkt er dus ondersteuning te bestaan voor het idee van de constructieve aard van schuldgevoelens, en de meer negatieve, destructieve uitwerking van schaamte. Echter, schaamte lijkt ook een interessante, andere kant te hebben: doordat schaamte gepaard kan gaan met zich willen verbergen voor anderen (of willen voorkomen dat je gezichtsverlies lijdt in de ogen van anderen) kan het ook een gunstige uitwerking hebben en een afname van recidive voorspellen.

VI.b. Procesevaluatie

De procesevaluatie van de cursussen Puinruimen en SOS versterken het gematigd positieve beeld over de cursussen dat is ontstaan door de planevaluatie – dat wordt hieronder toegelicht aan de hand van de belangrijkste bevindingen.

Uitvoerings- en deelnemerskenmerken:

Een kleine, heterogene groep deelnemers waarvan een grote meerderheid de cursus voltooid

Uit de registratiegegevens blijkt dat beide cursussen regelmatig worden gegeven in verschillende PI's, maar dat het aantal deelnemers aan de cursussen klein is (ongeveer 500 deelnemers in twee jaar) – zeker als dat zou worden vergeleken met het aantal volwassen gedetineerden in Nederland de laatste jaren (in 2014 bijvoorbeeld werden ruim 33 duizend unieke volwassenen ingesloten in een PI; Linckens & Looff, 2015).

De registratiegegevens maken verder duidelijk dat een heterogene groep volwassen gedetineerden vrijwillig deelneemt aan beide cursussen, in termen van statische (e.g. leeftijd, geboorteland, strafverleden) en dynamische (e.g. werk en verblijfplaats voor detentie, levensbeschouwing) kenmerken. Beide cursussen kennen een opvallend hoog percentage deelnemers dat de cursus afmaakt (tussen 75 en 83 %), zeker als in ogenschouw wordt genomen dat veel deelnemers ernstige delicten hebben gepleegd, vaak eerder gedetineerd zijn geweest en gemiddeld een detentie duur hebben tussen de 13 en 34 maanden.

Het beeld dat ontstaat uit de registratiegegevens is echter ook dat beide cursussen vaak een op zichzelf staande activiteit zijn, die voor deelnemers weinig vervolgstappen kent. Een minderheid van de deelnemers neemt na de cursus de stap richting herstelbemiddeling via Slachtoffer in Beeld of heeft nagesprekken/een bezoekttraject met medewerkers van Gevangenenzorg Nederland, maar in veel gevallen lijkt er geen vervolg te zijn. Een punt van aandacht is ook de vele ontbrekende gegevens in de registratie van de cursussen: in veel gevallen was informatie over de deelnemers (bijvoorbeeld vervolgstappen, reden van niet afronden van de cursus) onbekend of niet te achterhalen.

Interviews met de uitvoerders: het belang van bekendheid en uitvoering zoals beoogd

Uit de interviews met de uitvoerders van de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER blijkt dat de werving van deelnemers verschilt tussen de cursussen, hetgeen uit de planevaluatie ook al naar voren kwam. Herstelconsulenten en Geestelijke verzorgers betrokken bij de cursus Puinruimen kunnen zelf gedetineerden werven op de afdelingen, terwijl medewerkers van de externe organisatie Gevangenenzorg Nederland (die SOS geeft) afhankelijk zijn van de PI locatie of zij zelf kunnen werven op afdelingen of dat PI medewerkers dat doen. Bij DAPPER is deelname van jongeren verplicht, en vindt er daarom alleen selectie van deelnemers plaats.

Uit alle interviews komt ook naar voren dat positieve bekendheid van de cursus binnen de instelling helpend is voor de werving van deelnemers en het welslagen van de cursus. Daar waar volwassen gedetineerden onderling over de cursus spreken, en/of PI medewerkers kennis en ervaring hebben met de cursus wordt de werving sterk bevorderd en lijken er meer gedetineerden te willen deelnemen aan de cursus. Daar waar dat veel minder het geval is, vindt de werving veel stroever plaats.

Een andere belangrijke bevinding is dat alle uitvoerders laten blijken de cursus in grote lijnen uit te voeren zoals dat staat aangegeven in de cursusdocumentatie. De meeste variatie in de uitvoering lijkt zich voor te doen bij de cursus Puinruimen op de verschillende locaties, terwijl bij SOS en DAPPER de variatie minder groot lijkt te zijn op basis van de interviews. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat Puinruimen niet wordt aangestuurd vanuit een centrale organisatie of stichting, die bijvoorbeeld ook trainingen organiseert voor (nieuwe) cursusleiders of trainers (zoals Gevangenenzorg voor SOS en

Stichting180 voor DAPPER). Ervaren herstelconsulenten in PI Nieuwegein en PI Nieuwersluis fungeren als adviseurs voor uitvoerders van de cursus Puinruimen op andere locaties, maar moeten dit doen naast ander dagelijks werk in de eigen PI.

Tot slot geven de uitvoerders aan dat de meeste doelen die zijn gesteld in de cursusdocumentatie ook bereikt kunnen worden in de praktijk, al vinden uitvoerders het lastig om bij doelen die een verandering op de langere termijn omvatten (bijvoorbeeld het verkleinen van het risico op recidive) aan te geven *hoe* die doelen precies bereikt worden door de cursus.

De positieve ervaringen van de deelnemers zelf:

het belang van de groep, vergroot inzicht in gevolgen en positiever over herstelbemiddeling

De gedetineerden die hebben deelgenomen aan een van de drie cursussen en bereid waren de enquêtes in te vullen evalueerden de cursus positief: het werd gezien als leerzaam en nuttig, werd op goede wijze gegeven door de trainer en kreeg een 8,1 als gemiddeld rapportcijfer. De cursussen Puinruimen en SOS werden even positief beoordeeld; door het lage aantal deelnemers bij DAPPER die de enquêtes invulden kon deze cursus niet worden vergeleken met de andere cursussen.

De drie gemeenschappelijke doelen die de cursussen kennen kwamen terug in de antwoorden van de deelnemers op open vragen wat zij goed vonden aan de cursus en wat zij hadden geleerd door de cursus. Daarnaast noemden deelnemers echter ook de mogelijkheden die de cursusgroep biedt om hun verhaal kwijt te kunnen en hoe ze sociale steun kunnen vinden bij de groep voor het verwerken van het delict als belangrijke eigenschappen van deze cursussen. Deze aspecten komen *niet* terug in de formele doelen maar worden dus wel als positieve aspecten door veel deelnemers genoemd.

Uit de analyse van de herhaalde metingen in de enquêtes kwam naar voren dat de deelnemers een robuust, vergroot inzicht rapporteerden na afloop van de cursus (in vergelijking met daarvoor) in de impact en reikwijdte van criminaliteit voor (in)directe slachtoffers. Dit is in overeenstemming met de uitkomsten van de planevaluatie: daar kwam dit naar voren als expliciet doel van de drie cursussen, en werd er ook ondersteuning gevonden voor het kunnen bereiken van dit doel in de literatuur.

Deelnemers rapporteerden echter geen grote verandering in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden (het tweede gemeenschappelijke doel) in de herhaalde metingen van de enquêtes. Dat wil zeggen, ze vertoonden na afloop van de cursus geen sterkere neiging om zichzelf als meer verantwoordelijk (interne locus of control) en anderen minder verantwoordelijk te houden voor gebeurtenissen in hun leven. Dat komt overeen met de bevindingen uit het literatuuronderzoek: ook daar vonden we geen eenduidig bewijs voor het bereiken van dit doel door herstelgerichte programma's.

Tot slot rapporteerden de deelnemers in de enquêtes na afloop van de cursus positiever te zijn over wat herstelbemiddeling voor hen persoonlijk zou kunnen betekenen dan daarvoor. Deze bevinding lijkt te suggereren dat de cursussen bijdragen aan het bereiken van het gemeenschappelijke, beoogde doel 'meer kennis en inzicht in de (on)mogelijkheden van herstellen van (im)materiële schade'. Dit is een interessante bevinding, die in eerdere studies in de literatuur nog niet werd geobserveerd.

VI.c. Limitaties, reflecties en aanbevelingen

Enkele beperkingen van het huidige onderzoek

Alvorens een aantal aanbevelingen te doen op basis van dit onderzoek, dienen enkele beperkingen besproken te worden bij het bescheiden, doch positieve beeld dat ontstaat over de cursussen op basis van de uitgevoerde plan- en procesevaluatie.

De literatuur over de doelen die bereikt kunnen worden onder gedetineerden met het uitvoeren van herstelgerichte cursussen is beperkt: we vonden 'slechts' acht studies die sterke conclusies toelieten over wat dergelijke cursussen kunnen bereiken. Daarbij komt dat deze studies vooral onderzocht hebben wat de cursus als geheel teweegbrengt bij gedetineerden, zonder dat er specifiek onderzocht is welke werkzame aspecten van een cursus nu precies bijdragen aan het verwezenlijken van een doel (bijvoorbeeld het creëren van meer inzicht in de gevolgen van misdrijven voor [in]directe slachtoffers). Het is mogelijk dat wanneer deze lacune in de literatuur over een aantal jaar is verdwenen en er meer en meer *procesgerichte* studies zijn uitgevoerd, het beeld over de cursussen zoals die in Nederland worden uitgevoerd bijgesteld moet worden.

In de registratie van uitvoerings- en deelnemerskenmerken die werd gebruikt voor de procesevaluatie was er op een aantal punten veel ontbrekende informatie. Veel informatie die we wilden gebruiken in dit onderzoek moest door betrokkenen bij de verschillende cursussen en in verschillende PI's afzonderlijk verzameld worden, en was om verschillende redenen vaak moeilijk te achterhalen. Er bestaat duidelijk nog geen centrale informatieverzameling en standaardwijze van informatie verzamelen voor alle herstelgerichte cursussen. Het feit dat veel verschillende mensen op ons verzoek gegevens moesten gaan verzamelen over individuele deelnemers, kan maken dat de informatie ook op verschillende wijze is gerapporteerd en daardoor minder betrouwbaar is.

Tot slot: de bevindingen uit de enquêtes laten een gunstig beeld zien van de cursussen. Echter, het is niet ondenkbaar dat er sprake is van een toenemende self-selection bias bij de herhaalde enquête-metingen: deelnemers die positief waren over de cursus en goede ervaringen opdeden waren wellicht meer geneigd de tweede en derde enquête in te vullen dan deelnemers die minder goede ervaringen hadden. Gezien de aanzienlijke uitval die plaats vond tussen de eerste en laatste meting dient hiermee sterk rekening te worden gehouden bij de interpretatie van de bevindingen. Daarnaast is het zeer belangrijk te vermelden dat we in dit onderzoek niet konden beschikken over een vergelijkings- of controlegroep. Dit is met name van belang bij de interpretatie van de uitkomsten van de herhaalde metingen: het is in theorie goed mogelijk dat de veranderingen in deelnemers die werden geobserveerd niet een gevolg waren van deelname aan de cursus, maar louter een verandering in de tijd weergeven (die losstaat van de inhoud van de cursus). Dit lijkt echter een onwaarschijnlijk gegeven, aangezien de veranderingen die werden geobserveerd ook aansluiten bij de formele doelen die de cursussen zichzelf stellen. Het is echter niet onmogelijk.

Enkele theoretische reflecties (en aanbevelingen) naar aanleiding van de evaluatie

In de opzet van de onderzochte cursussen spelen, soms impliciet en bij DAPPER expliciet, veronderstellingen met betrekking tot emoties zoals schuld en schaamte een rol. Zo wordt bij DAPPER verondersteld dat schaamte een blokkerende emotie is, die aan sociaal-constructief, herstelgericht gedrag in de weg kan staan, terwijl schuld wordt gezien als een constructieve emotie. Zoals echter aangegeven bij de planevaluatie en blijkend uit andere literatuur met betrekking tot emoties in de sfeer van strafrechtspleging (zoals het boek *Emotions, Crime and Justice*; Karstedt,

Loader, & Strang, 2011), blijkt één en ander toch een stuk complexer te zijn. Nathan Harris stelt bijvoorbeeld – in navolging van onder andere Braithwaite – dat een bepaald type ‘schaamte’ zeer vruchtbaar kan zijn voor het overnemen van sociale conventies en het ontwikkelen van gewenst sociaal gedrag. Dit hangt echter wel samen met het management van de persoon van zijn – tegelijk bestaande – verschillende identiteiten, de mate van integriteit die hij kan ontwikkelen en handhaven en de context waarin hij wordt aangesproken. Dit roept niet alleen de vraag op welke betekenis bepaalde morele emoties kunnen hebben, maar ook hoe en of deze emoties kunnen worden bevorderd, dan wel tegengegaan, door een bepaalde methodische benadering in de context van justitiële inrichtingen en welke ‘best practices’ er op dat gebied bestaan.

Daarnaast valt in deze evaluatie op dat het doel van de cursussen om gedetineerden te stimuleren meer verantwoordelijkheid te laten nemen voor eigen daden vooral als een verbale of psychologische uitkomst wordt geoperationaliseerd. In de literatuur is dat ook het geval; daar was bovendien geen sterk bewijs voor de potentie van deze cursussen om dit doel te behalen. Echter, een toename in verantwoordelijkheid nemen zou ook geoperationaliseerd kunnen worden in termen van specifieke gedragsveranderingen van gedetineerden na de cursus. Als gedetineerden na afloop van de cursus bijvoorbeeld stappen ondernemen om excuses te maken richting indirecte en/of directe slachtoffers of bemiddeld contact willen aangaan, dan kan dat ook worden geduid als een teken van een toegenomen verantwoordelijkheidsbesef. Ook andere, (herstelgerichte) stappen zouden op die wijze gezien kunnen worden, bijvoorbeeld gedrag gericht op het inzetten van persoonlijke veranderingen (e.g. nagesprekken, opleidingstraject volgen, behandeling of interventie aangaan). Kortom: naast het inzetten op een interne verandering van gedetineerden, zou ook uitdrukkelijker kunnen worden meegenomen in het gedachtengoed van de cursussen dat specifieke gedragingen of handelingen ook een weergave kunnen zijn van toegenomen verantwoordelijkheid nemen. Wellicht dat met een dergelijke, bredere operationalisatie ook meer en een beter inzicht ontstaat in de potentie die deze cursussen hebben om dit doel te verwezenlijken.

Het valt aan te bevelen de theorievorming over bovenstaande twee onderwerpen onder de aanbieders van de herstelgerichte cursussen te bevorderen, bijvoorbeeld met gerichte, gezamenlijke expert-seminars. Daarnaast zou, in combinatie met de aanbevelingen voor vervolgonderzoek hieronder, in de nabije toekomst ook eventueel gericht theoretisch onderzoek uitgezet kunnen worden hiernaar.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Allereerst verdient het aanbeveling om in de nabije toekomst een procesevaluatie uit te voeren naar de cursus DAPPER. Dit onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat er sinds de landelijke uitrol in november 2015 verschillende cursussen DAPPER zijn gestart in de JJI's; die cursussen konden zoals gezegd niet meer worden meegenomen in het huidige onderzoek. Nu de uitvoering van DAPPER op stoom begint te komen, kan verwacht worden dat de komende jaren voldoende ervaringen zullen worden opgebouwd voor een procesevaluatie. De twee interviews met uitvoerders van DAPPER die wij wel konden uitvoeren in dit onderzoek bieden interessante aandachtspunten voor een toekomstige procesevaluatie.

Een belangrijk aandachtspunt dat werd genoemd door een van de uitvoerders is bijvoorbeeld de timing van DAPPER tijdens kortverblijf in detentie; een fase waarin veel jeugdigen nog verdachte zijn van een misdrijf en wachten op de uitkomst van hun strafzaak. De uitvoerder beargumenteerde dat

dit niet alleen lijkt te zorgen voor veel uitval onder de deelnemers (veel jongeren die worden vrijgelaten of waarvan de straf er op zit), maar ook een belemmerende factor kan zijn voor het bereiken van doelen in de cursus, door de vaak ontkennende houding die verdachten aannemen.

Dit onderzoek heeft laten zien dat de cursussen Puinruimen en SOS veelbelovend lijken te zijn in het kunnen bewerkstelligen van (een aantal van) de gestelde doelen bij gedetineerden, niet alleen direct na afloop van de cursus, maar ook vier tot zes weken na de cursus. Zoals hierboven bij de beperkingen uiteengezet, zijn deze bevindingen nog voorlopig. Om de mogelijke, positieve uitwerking die herstelgerichte cursussen kunnen hebben op gedetineerden beter en betrouwbaarder in beeld te krijgen, zouden in vervolgonderzoek de hier gebruikte herhaalde metingen op grotere schaal en gedurende langere tijd kunnen worden uitgezet bij cursusdeelnemers. Daarnaast zouden dezelfde metingen ook kunnen worden uitgezet onder gedetineerden die de cursus niet volgden (met dezelfde tijdsspanne tussen metingen), zodat een (gematchte) vergelijking kan worden gemaakt. Een dergelijke opzet maakt het niet alleen mogelijk zicht te krijgen op de aanwezigheid van een selection bias onder deelnemers aan de enquêtes, maar ook om meer te zeggen over de daadwerkelijke invloed die de herstelgerichte cursussen hebben op deelnemers. Dergelijke gestandaardiseerde metingen zouden kunnen worden aangevuld met interviews met deelnemers aan de cursus zelf, om een aanvullend, verdiepend beeld te krijgen van hun ervaringen tijdens de cursus.

Een dergelijke, meer uitvoerig en grootschaliger onderzoek naar het realiseren van de doelen van de cursussen Puinruimen en SOS zou wellicht gecombineerd kunnen worden met een procesevaluatie van de cursus DAPPER.

Aanbevelingen voor beleid rondom herstelgerichte cursussen in detentie

Het huidige onderzoek levert verschillende aanbevelingen en aandachtspunten op voor verdere beleidsvorming op het terrein van herstelgerichte cursussen in detentie.

Een eerste, concrete aanbeveling is om een meer gestandaardiseerde wijze van registratie in te voeren van de uitvoering van herstelgerichte cursussen. Als het voornemen is om de komende jaren herstelgerichte detentie verder (en meer) vorm te geven, dan zijn betere en vollediger registraties wenselijk, met het oog op het kunnen monitoren van cursussen in een instelling, het beter kunnen inbedden van cursussen in instellingen en voor verder (beleids)onderzoek. Bij voorkeur zou deze gestandaardiseerde registratie binnen elke Penitentiaire Inrichting belegd moeten zijn waar herstelgerichte cursussen worden gegeven.

Een aandachtspunt voor verdere beleidsvorming over herstelgerichte cursussen is de vraag in hoeverre het wenselijk / nodig is om gedetineerden hun eigen daad te laten benoemen en bespreken in de cursus zelf. Het huidige onderzoek maakt niet duidelijk of dat een essentieel element is om bepaalde doelen te bereiken, maar de interviews met uitvoerders van de cursussen maken duidelijk dat hier verschillend over gedacht en mee omgegaan wordt. Sommige uitvoerders geven aan het lastig te vinden hierop aan te sturen en naar toe te werken bij gedetineerden, en laten het om die reden liever achterwege. Als het (toewerken naar) confrontatie met het eigen delict en de eigen houding van gedetineerden echter wordt gezien als een wezenlijk onderdeel, dan vergt dat wellicht extra training, screening en selectie van trainers, om er voor te zorgen dat zij dergelijke onderwerpen kunnen en durven bespreken met deelnemers.

Een ander aandachtspunt betreft de vraag of het nodig en wenselijk is dat de cursus Puinruimen meer gestandaardiseerd wordt op de verschillende locaties waar deze wordt gegeven. Uit deze evaluatie komt naar voren dat de geplande opbouw van de cursus niet overal wordt gevolgd, en dat er weinig mogelijkheden zijn en tijd is voor contact en afstemming tussen uitvoerders van verschillende locaties. Wellicht zouden een centrale training of intervisiebijeenkomsten kunnen helpen hierin. Tegelijkertijd is ruimte voor eigen inbreng van uitvoerders (en deelnemers) wellicht belangrijk om draagvlak te kunnen creëren voor de cursus in verschillende PI's. Een balans tussen standaardisatie en ruimte voor eigen inbreng lijkt daarom belangrijk.

Een laatste aanbeveling betreft een betere en structurele inbedding van de cursussen in de PI's en JJI's. Uit de interviews met uitvoerders valt duidelijk op te maken dat een grotere bekendheid en positieve attitude van medewerkers in een PI of JJI bevorderend werkt voorafgaand aan de cursus – de werving van deelnemers verloopt dan veel beter en soepeler. Het moeilijk van de grond kunnen krijgen van een cursus in een inrichting wordt vrijwel altijd toegeschreven aan weerstand tegen of onbekendheid met de cursus in de PI.

Daarnaast komt uit de huidige evaluatie naar voren dat de cursussen vaak op zichzelf staan zijn, zonder (de mogelijkheid van) een vervolg binnen de inrichting na afloop voor deelnemers. Dit lijkt een gemiste kans, zeker als in ogenschouw wordt genomen wat de cursus teweeg lijkt te brengen onder deelnemers. Zo noemen de deelnemers de mogelijkheid om gevoelens en verhalen te delen met de groep als een belangrijk en wezenlijk aspect van de cursus. Een betere inbedding van de cursus binnen de PI of JJI zou daarom ook kunnen inhouden dat de deelnemers na afloop de mogelijkheid krijgen om elkaar weer op te zoeken. Dit zou bijvoorbeeld kunnen door deelnemers van verschillende afdelingen af en toe gemengd te laten recreëren, zoals bijvoorbeeld op een locatie gebeurt waar Puinruimen wordt gegeven.

In het interview met een van de uitvoerders van DAPPER worden concrete suggesties gedaan om een betere inbedding mogelijk te maken van een (nieuwe) cursus in een instelling (e.g. het organiseren van een plenaire sessie met alle instellingsmedewerkers en hen laten participeren 'als deelnemers' in de cursus). Een andere mogelijkheid is om deelnemers aan de cursus uit te nodigen op te treden als ambassadeurs van de cursus: zo woonden de huidige onderzoekers bijvoorbeeld een bijeenkomst bij waarin voormalige deelnemers aan de cursus Puinruimen (samen met de herstelconsulent) een video toonden over henzelf en wat de cursus voor hen betekend had. Bij deze bijeenkomst waren ook veel medewerkers aanwezig uit de inrichting zelf, die de cursus nog niet (goed) kenden. Na afloop was er de gelegenheid om met de deelnemers en de trainers in gesprek te gaan over de cursus.

Tot besluit

Dit rapport maakt duidelijk dat de uitvoering van herstelgerichte cursussen in detentie in Nederland vooralsnog op kleine schaal plaats vindt. DJI heeft het voornemen om herstelgerichte detentie de komende jaren verder vorm te geven. De uitkomsten van dit onderzoek laten zien dat herstelgerichte cursussen goed opgezet en onderbouwd zijn, en suggereren dat deze ook herstelgerichte veranderingen teweeg kunnen brengen onder deelnemers. In combinatie met de aandachtspunten en aanbevelingen die hier worden gedaan, biedt dit rapport hopelijk een belangrijke impuls om herstelgerichte cursussen de komende jaren een groter en belangrijk onderdeel te laten zijn van herstelgerichte detentie in Nederland.

VII Referenties

- Adler, J. R., & Mir, M. (2012). *Evaluating of The Forgiveness Project within prison*. London, UK: Forensic Psychological Services at Middlesex University.
- Andrews, D. A., & Bonta, J. (2010b). Rehabilitating criminal justice policy and practice. *Psychology, Public Policy, & Law*, *16*, 39-55.
- Andrews, D. A., Zinger, I., Hoge, R. D., Bonta, J., Gendreau, P., & Cullen, F. T. (1990). Does correctional treatment work? A clinically relevant and psychologically informed meta-analysis. *Criminology*, *3*, 369-403.
- Armour, M. P., Sage, J., Ruben, A., & Windsor, L. C. (2005). Bridges to life: Evaluation of an in-prison restorative justice intervention. *Medicine and Law* *24*(4): 831-851.
- Baglivio, M., & Jackowski, K. (2015). Evaluating the effectiveness of a victim impact intervention through the examination of changes in the dynamic risk scores. *Criminal Justice Policy Review*, *26*, 7-28.
- Barr, T. S. A. (2013). Putting victims in prison. *Restorative Justice: An International Journal* *1*(3), 389-413.
- Barriga, A.Q., & Gibbs, J.C. (1996). Measuring cognitive distortion in antisocial youth: Development and preliminary validation of the How I Think Questionnaire. *Aggressive Behaviour*, *22*, 333-343.
- Beech, A. R., & Chauhan, J. (2013). Evaluating the effectiveness of the Supporting Offenders through Restoration Inside (SORI) Programme delivered in seven prisons in England and Wales. *Legal and Criminological Psychology* *18*(2): 229-239.
- Blad, J. (2004). Inleiding tot een herstelgericht detentieregime. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, *4*(2), 7-23.
- Brik, J. (2010). Evaluatierapport pilot VASSST, de Hunnerberg. Nijmegen: JJI de Hunnerberg.
- Brown, J. R., Holloway, E. D., Akakpo T. F., & Aalsma, M. C. (2014) "Straight up": Enhancing rapport and therapeutic alliance with previously-detained youth in the delivery of mental health services. *Community Mental Health Journal* *50*(2), 193-203.
- Burik, A., van, Heim, M., Hoogeveen, C., de Jong, B. J., Slump, G. J., & Vogelvang, B. (2010). *Evaluatie slachtoffer-dadergesprekken: Een onderzoek naar de landelijke implementatie van slachtoffer-dadergesprekken*. (onderzoek in opdracht van het WODC). Woerden: Adviesbureau Van Montfoort.
- Craig, A. R., Franklin, J. A., & Andrews, G. (1984). A scale to measure locus of control of behavior. *British Journal of Medical Psychology*, *57*, 173-180.
- Dhami, M. K., Mantle, G., & Fox, D (2009). Restorative justice in prisons, *Contemporary Justice Review: Issues in Criminal, Social, and Restorative Justice*, *12* (4), 433-448, DOI: 10.1080/10282580903343027.
- DJI, 2011. Basismethodiek YOUTURN [powerpoint presentatie van de Dienst Justitiële Inrichtingen]. Geraadpleegd op <https://www.dji.nl/Onderwerpen/Jongeren-in-detentie/behandeling-zorg-en-onderwijs/Basismethodiek-YOUTURN/>.

Eijk, R. van (2013). Oude wijn en lange tenen: kanttekeningen bij herstelgericht werken in detentie en de emancipatie van het slachtoffer. In J. Ouwerkerk, T. de Wit, J. Claessen, P. Jacobs, & S. Meijer (Eds.), *Hoe te reageren op misdaad? Op zoek naar de hedendaagse betekenis van preventie, vergelding en herstel* (pp. 105 – 118). Den Haag: SDU Uitgevers.

Feasy, S., & Williams., P. (2009). *An evaluation of the Sycamore Tree Programme - Based on an Analysis of Crime Pics II Data*. Project Report. Sheffield, Sheffield Hallam University in partnership with Manchester Metropolitan University.

Finish Herstelestafette langs gevangenen' (2016). Zie <https://www.dji.nl/actueel/finish-herstelestafette-langs-gevangenen.aspx> Opgevraagd op 20 juli 2016.

Gaboury, M. T., & Sedelmaier, C. M. (2007). *Impact of crime on victims (IOC) curriculum development project: Final evaluation report*. West Haven, CT: University of New Haven, Department of Criminal Justice.

Gevangenzorg Nederland (2015). *Herstelrechtprogramma's* [Brochure]. Zoetermeer: Gevangenzorg Nederland, Afdeling Herstelrechtprogramma's.

Giebels, E. & Euwema, M.C. (2006). *Conflictmanagement: analyse, diagnostiek en interventie*. [Conflict management: Analysis, diagnostics, and interventions]. Groningen/Houten: Wolters Noordhoff.

Hagemann, O. (2003). Restorative Justice in Prison? In L. Walgrave (Ed.), *Repositioning Restorative Justice* (pp 221-236). Devon: Willan Publishing.

Helm, G. H. P., van der, Boekee, I., Stams, G. J. J. M., & Van der Laan, P. H. (2011). Fear is the key. Keeping the delicate balance between flexibility and control in a Dutch youth prison. *Journal of Children's Services*, 4, 248-26

Helm, G.H.P., van der, Stams, G.J.J.M., Van der Stel, J.C., Van Langen, M.A.M. & Van der Laan, P.H. (2012). Group climate and empathy in a sample of incarcerated boys. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 56 (8), 1149-1160. doi: 10.1177/0306624X11421649

Helm, L. van der, Beunk, G.J. Stams & P. van der Laan (2014). The relation between detention length, living group climate, coping, and treatment motivation among juvenile delinquents in a youth correctional facility. *The Prison Journal*, 94 (2), 260-275. doi: 10.1177/0032885514524884

Hoek, A., van & Slump, G. J. (2013). *Slachtoffers, herstelrecht en herstelgerichte (jeugd)detentie: bespreking van Nederlandse en Vlaamse literatuur*. Stichting Restorative Justice Nederland.

Hoffman, M. L. (2000). *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. New York: Cambridge University Press.

Hosser, D., Windzio, M., & Greve, W. (2008). Guilt and shame as predictors of recidivism: A longitudinal study with young prisoners. *Criminal Justice and Behavior*, 35, 138-152.

Jansen, M., Hissel, S. & Homburg, G. (2008). *Plan- en procesevaluatie herstelgerichte detentie PI Nieuwegein*. (Rapport in opdracht van WODC). Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek.

Jong, T., de (2015). *Draaiboek SOS Individueel*. Zoetermeer: Gevangenzorg Nederland.

- Karstedt, S., Loader, I., & Strang, H. (Eds.) (2011). *Emotions, Crime and Justice*. Onati International series in Law and Society. Portland: Hart Publishing.
- Klaassen, E. & de Jong, T. (2015b). *Draaiboek SOS Cursus*. Zoetermeer: Gevangenzorg Nederland.
- Klaassen, E. & de Jong, T. (2015a). *Handboek cursusleider SOS*. Zoetermeer: Gevangenzorg Nederland.
- Klaassen, E. & de Jong, T. (2015c). *SOS Meeting draaiboek blok 1*. Zoetermeer: Gevangenzorg Nederland.
- Klaassen, E. & de Jong, T. (2015d). *SOS Meeting draaiboek blok 2*. Zoetermeer: Gevangenzorg Nederland.
- Koch, J. & Laus, C. (2015) *Handleiding Puinruimen: een beschrijving over de multi-disciplinaire leergroep Puinruimen*.
- Laus, C. (2013). *Homo ex machina: een onderzoek naar humanisering binnen de herstelgerichte detentie in penitentiaire inrichtingen* (Masterthese, Universiteit voor Humanistiek, Utrecht, Nederland).
- Lauterbach, O., & Hosser, D. (2007). Assessing empathy in prisoners—A shortened version of the Interpersonal Reactivity Index. *Swiss Journal of Psychology*, 66, 91-101.
- Lens, K.M.E., Pemberton, A., & Cleven, I. *Tussenrapportage Onderzoek pilots Herstelbemiddeling: een eerste evaluatie*. Tilburg: Tilburg University/Intervict.
- Levenson, H. (1973). Reliability and validity of the I, P, and C scales- A multidimensional view of Locus of Control. *Paper presented at the American Psychological Association Convention: Montreal, Canada*.
- Lovell, M. L., Helfgott, J. B., & Lawrence, C. (2002). Narrative accounts from the Citizens, Victims, and Offenders restoring justice program. *Contemporary Justice Review*, 5, 261-271.
- Martinez, A. G., Stuewig, J., & Tangney, J. P. (2014). Can Perspective-Taking Reduce Crime? Examining a Pathway Through Empathic-Concern and Guilt-Proneness. *Personality and Social Psychology Bulletin*.
- Mazza, C. (2008). Within these walls: The effects of environment on social work practice in prisons. *Practice: Social Work in Action* 20(4): 251-264.
- Monahan, L. H., Monahan, J. J., Gaboury, M. T., & Niesyn, P. A. (2004). Victims' voices in the correctional setting: Cognitive gains in an offender education program. *Journal of Offender Rehabilitation*, 39, 21-33.
- Petrellis, T. (2007). *The restorative justice living unit at Grande Cache Institution: Exploring the application of restorative justice in a correctional environment*. Correctional Service Canada: Research Report.
- Sedelmaier, C. M., & Gaboury, M. T. (2015). Administering a victim impact curriculum to inmates: a multi-site replication. *Criminal Justice Studies* 28(2): 226-238.

Slachtoffer in Beeld (2012). *Theoretische handleiding voor de trainingsmodule voor kortverblijvers in JJI. Handreiking voor trainers*. Utrecht: Slachtoffer in Beeld.

Stichting 180. (2014). *Nieuw programma DAPPER: stilstaan bij wat je hebt gedaan*. Geraadpleegd op <http://180.nl/nieuws-en-publicaties/nieuws/nieuw-programma-dapper-stilstaan-bij-wat-je-hebt-gedaan>

Stokkom, B. (2004). *Herstelbeginselen tijdens detentie nader bekeken: De opbouw van een sociaal netwerk rondom een gedetineerde*. Radboud Universiteit Nijmegen: Centrum voor ethiek.

Stuewig, J., Tangney, J. P., Heigel, C., Harty, L., & McCloskey, L. A. (2010). Shaming, blaming, and maiming: Functional links among the moral emotions, externalization of blame, and aggression. *Journal of Research in Personality*, *44*, 91–102.

Sykes, G. M., & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, *22*, 664-670.

Tangney, J. P., Stuewig, J., Furukawa, E., Kopelovich, S., Meyer, P., & Cosby, B. (2012). Reliability, validity, and predictive utility of the 25-item Criminogenic Cognitions Scale (CCS). *Criminal Justice and Behavior*, *39*, 1340-1360. doi: 10.1177/0093854812451092.

Tangney, J. P., Stuewig, J., & Martinez, A. G. (2014). Two faces of shame: Understanding shame and guilt in the prediction of jail inmates' recidivism. *Psychological Science*, *25*, 799-805. doi: 10.1177/0956797613508790.

Tangney, J. P., Stuewig, J., Mashek, D., & Hastings, M. E. (2011). Assessing jail inmates' proneness to shame and guilt: Feeling bad about the behavior or the self? *Criminal Justice and Behavior*, *38*, 710–734.

Vugt, E. S., van, Gibbs, J. C., Stams, G. J. J. M., Bijleveld, C., Hendriks, J., & van der Laan, P. H. (2011). Moral development and recidivism: A meta-analysis. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. Advance online publication. doi:10.1177/0306624X10396441.

Winokur, K. P., Blankenship, J., Cass, E., & Hand, G. (2003). *Evaluation of the Florida department of juvenile justice's impact of crime curriculum*. Tallahassee, Florida: Justice Research Center Inc.

Wolthuis, A. & Vandenbroucke, M. (2009). *Schade herstellen tijdens jeugddetentie. Een evaluatieonderzoek naar herstelgericht werken in Forensisch Centrum Teylingereind*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

YOUTURN – DAPPER Opmaat tot herstel (2012). *Trainingsmodule voor kortverblijvers in Justitiële Jeugdinrichtingen. Onderdeel van de basismethodiek YOUTURN (Module-beschrijving, versie 1.2 juni 2012)*.

Zebel, S. (2005). *Negative associations: The role of identification in group-based guilt*. (Dissertatie, Universiteit van Amsterdam).

Zebel, S. (2012). Een quasi-experimentele studie naar de effecten van de Nederlandse slachtofferdadersgesprekken. In I. Weijers (Ed.), *Bemiddeling na strafbare feiten: De Nederlandse slachtofferdadersgesprekken* (pp. 21-44). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Zebel, S., Doosje, B., & Spears, R. (2009). How perspective-taking helps and hinders group-based guilt as a function of group identification. *Group Processes and Intergroup Relations*, 12, 61-78.

Zebel, S., Alberda, D. & Wartna, B. (2014). *Recidive na een reclasseringscontact: Overzicht en analyse van de terugval van personen met een werkstraf of toezicht in de periode 2002-2009* [onderzoek in opdracht van de drie reclasseringsorganisaties]. Den Haag: WODC/Universiteit Twente. [link](#)

Zebel, S., Kippers, L. & Ufkes, E. (2014). *Emotions as vehicles for victim offender mediation*. Presentatie op internationaal congres van de Kurt Lewin onderzoekschool (april 2014, Zeist).

Zehr, H. (2002). *The little book of restorative justice*. Intercourse, PA: GoodBooks.

gemaakt worden. Daarnaast willen wij u graag uw toestemming vragen om dit gesprek te mogen opnemen, zodat wij later de mogelijkheid hebben het interview gedetailleerd uit te werken voor het onderzoek. Deze opnamen zijn alleen bestemd voor het onderzoek en zullen niet beschikbaar zijn voor anderen dan de onderzoekers.

- Teken en informed consent

1. Heeft u nog vragen voor we beginnen?

DEEL 1

2. Achtergrondinformatie ontwikkelaars

Voor we verder gaan met de beschrijving van de cursus, zouden we graag informatie willen over uw werkzaamheden bij de organisatie en wat uw rol was in het (door)ontwikkelen van de cursus.

Doel: achtergrond respondenten en hun rol in ontwikkelingsproces van de cursus helder krijgen

1. Wat is uw huidige taak/positie binnen de organisatie?
2. Wat was uw rol in het ontwikkelingsproces van de cursus?

3. Beschrijving cursus

Aan de hand van een aantal vragen willen we u verzoeken een beschrijving te geven van hoe de cursus oorspronkelijk is bedacht en bedoeld.

Doel: inzicht krijgen in de oorspronkelijke doelgroep/inclusiecriteria, moduleleiders/trainers, doelen/uitkomsten, mechanismen, werkwijzen en inbedding van de module. Dus hoe het op papier is bedacht en bedoeld en nog niet hoe het in de praktijk er aan toe gaat

Doelgroep en inclusiecriteria

1. Voor welke gedetineerden is de cursus bedoeld?
2. In welke fase van detentie wordt de cursus gegeven?
3. Welke voorwaarden worden gesteld om te mogen deelnemen aan de cursus? Hoe wordt hierop toegezien?

Cursusleiders en/of trainers

4. Door wie wordt de cursus geleid/gecoördineerd?

Doorvragen

-
- 5. Hoe worden deze cursusleiders en/of trainers geworven en getraind? Kunt u dat uitleggen?
 - 6. Welke professionele vaardigheden heeft een cursusleider en/of trainer nodig voor het geven van de cursus? Kunt u daar een voorbeeld van geven?
 - Parafraseren wat er wordt verteld

Doelen en uitkomsten

- 7. Wat zijn in uw eigen woorden de doelen en beoogde uitkomsten van de cursus?
- 8. Hoe zijn deze doelen tot stand gekomen (waarom deze doelen)?
Waarop zijn deze doelen gebaseerd (bijvoorbeeld onderbouwing uit literatuur)?

Werkwijzen en mechanismen

- 9. Wat zijn in uw eigen woorden de belangrijkste processen of mechanismen die ervoor zouden moeten zorgen dat de doelen en uitkomsten bereikt worden? (Hoe werkt het volgens u?)
- 10. Welke werkwijzen/activiteiten worden gehanteerd om deze processen in gang te brengen? Doelen zoals we die zelf (voorlopig) benoemd hebben op papier één voor één voorleggen
- 11. Eén voor één de doelen voorleggen en vragen uit te leggen hoe (tijdens de cursus) beoogd wordt de doelen te bereiken. Aan het eind vragen of er nog doelen missen (eventueel n.a.v. wat de ontwikkelaars zelf eerder benoemd hebben als doel)

Inbedding van de cursus

- 12. Hoe is de cursus ingebed / ingepast in de inrichtingen? In hoeverre wordt er aandacht besteed aan de cursus in de inrichting en op welke wijze? In hoeverre is het personeel binnen de inrichtingen bekend met
-

-
- deze cursus?
13. Welke activiteiten worden voorafgaand aan de cursus ondernomen om de deelnemers te werven/selecteren?
14. Welke mogelijkheden hebben de deelnemers na afloop van de module om verder te gaan met bepaalde onderwerpen en / of ingezette veranderprocessen verder vorm te geven ?
-

DEEL 2

4. Specifieke vragen DAPPER

Nu volgen een aantal vragen over de opzet en inhoud van de module DAPPER.

Doel: Antwoord krijgen op de vragen die zijn opgekomen na het lezen van de documenten

Er wordt aangegeven in de documentatie dat de module DAPPER zo is opgezet dat er een directe aansluiting is met elementen uit de basismethodiek YOUTURN. Welke elementen zijn dat en hoe sluit DAPPER daar goed op aan?

Doorvragen

- Kunt u dat uitleggen?
- Kunt u daar een voorbeeld van geven?

Wat wordt bedoeld met de module DAPPER is onderdeel van het verplichte aanbod aan jongeren in JJI's? Is deelname verplicht of juist vrijwillig, maar dient elke jongeren dit te worden aangeboden?

- Parafaseren wat er wordt verteld

Hoe wordt omgegaan met jongeren in de module die een beperkt empathisch vermogen hebben?

In de documentatie wordt gesteld dat schaamte een verlammeende emotie is, en schuld een meer constructieve aard heeft. Voorkomende schaamtegevoelens zouden om die reden moeten worden omgezet naar schuldgevoelens, zodat tot actie kan worden overgegaan. Hoe kan dit bereikt worden?

Hoe wordt toegezien op de eisen en certificering waaraan moduletrainers

2. Achtergrondinformatie uitvoerders

Voor we verder gaan naar de beschrijving van de cursus, zouden we graag kort wat vragen willen stellen over uw achtergrond en uw werkzaamheden voor Puinruimen.

1. Wat doet u in het dagelijks leven? (Opleiding/werk)
2. Wat zijn uw werkzaamheden voor Puinruimen en hoe lang doet u dit al?

*Doel: achtergrond van de uitvoerders
helder krijgen*

3. Beschrijving cursus

Aan de hand van een aantal vragen willen we u verzoeken een beschrijving te geven van hoe de cursus in de praktijk wordt uitgevoerd.

Doelgroep en inclusiecriteria

Uit de planevaluatie is naar voren gekomen dat met elke potentiële deelnemer een intakegesprek wordt gehouden om te bepalen of de gedetineerde een geschikte kandidaat is. Op de volgende punten wordt gelet:

- Motivatie om mee te doen
- Het delict waarvoor de gedetineerde zit
- De thuissituatie van de gedetineerde
- Het verleden van de gedetineerde
- Groepsgeschiktheid van de gedetineerde

3. Intakegesprek en inclusiecriteria

- a. *In de PI's waar geen herstelconsulent werkzaam is:* Door wie wordt het intakegesprek gevoerd?
- b. Hoe verloopt een intakegesprek doorgaans in de praktijk? Aan welke van de inclusiecriteria wordt het zwaarste gewicht gehangen? Zijn er nog andere dan de bovengenoemde criteria waar op gelet wordt tijdens het gesprek?
- c. Hoe vaak komt het voor dat aan de hand van het intake gesprek wordt besloten dat een gedetineerde toch niet mag meedoen? Wat zijn hier de voornaamste redenen voor? Worden er ook uitzonderingen gemaakt? *Zo ja: Wanneer?*

*Doel: inzicht krijgen in de praktische
uitvoering van de cursus (doelgroep/
inclusiecriteria, cursusleiders/trainers,
doelen/uitkomsten, mechanismen,
werkwijzen en inbedding).*

Doorvragen

- Kunt u dat uitleggen?
- Kunt u daar een voorbeeld van geven?
- Parafaseren wat er wordt verteld

Doorvragen

- Kunt u dat uitleggen?
-

4. In hoeverre is er gedurende de cursus sprake van uitval van deelnemers? Wat zijn daarvan de achtergronden? Kunt u enkele voorbeelden noemen?

- Kunt u daar een voorbeeld van geven?
- Parafraseren wat er wordt verteld

Cursusleiders

5. Voorbereiding voor het geven van Puinruimen
- a. Hoe bent u voorbereid op het geven van Puinruimen? In hoeverre krijgt u daarin training/begeleiding?
 - b. Hoe worden de gastsprekers voorbereid op het geven van Puinruimen? In hoeverre krijgen zij daarin training/begeleiding?
 - c. Is dit op dit moment toereikend of is er meer training/begeleiding voor nodig? *Bij behoefte aan meer training/begeleiding: Hoe? Op welk gebied?*
6. Hoe wordt u tijdens het geven van de cursussen begeleid door de herstelconsulenten? Heeft u de mogelijkheid om voorvallen te bespreken met/terug te koppelen naar de herstelconsulenten? *Zo ja:* Hoe vaak komt dit voor?
7. Welke professionele vaardigheden hebben cursusleiders en gastsprekers in uw ervaring nodig voor het geven van de cursus?/Wat zijn volgens u de eigenschappen en vaardigheden van goede cursusleiders en gastsprekers?

- Doorvragen
- Kunt u dat uitleggen?

Doelen en uitkomsten

Uit de planevaluatie is naar voren gekomen dat Puinruimen als doel heeft dat:

- Deelnemers meer verantwoordelijkheid nemen voor hun daden
- Deelnemers meer persoonlijk inzicht krijgen
- Deelnemers meer inzicht krijgen in de gevolgen van het delict
- De algemene zelfredzaamheid van deelnemers wordt bevorderd
- De resocialisatie van deelnemers wordt bevorderd en de kans op recidive van deelnemers minder wordt
- Een herstelgerichte gevangencultuur wordt bevorderd

○ Kunt u daar een voorbeeld van geven?

○ Parafaseren wat er wordt verteld

8. Doelen en uitkomsten voortkomend uit de planevaluatie. Per doel:

- a. In hoeverre worden deze doelen volgens u in de praktijk bereikt? In hoeverre kunt u zien of een doel behaald is? Kunt u concrete voorbeelden geven (ook van wanneer het niet lukt om het doel te behalen)?
- b. Waardoor worden deze doelen volgens u behaald? Wat zijn in uw eigen woorden de belangrijkste psychologische processen die bij deelnemers in gang gezet dienen te worden om ervoor te zorgen dat de doelen en uitkomsten bereikt worden?
- c. Welke werkwijzen en activiteiten tijdens de cursus dragen bij aan het in gang zetten van deze processen?

9. Andere doelen

- a. Zijn er volgens u nog andere doelen en uitkomsten dan hierboven benoemd die bereikt worden tijdens de cursus?
- b. Waardoor worden deze doelen volgens u behaald? Wat zijn in uw eigen woorden de belangrijkste psychologische processen die bij deelnemers in gang gezet moeten worden om ervoor te zorgen dat de doelen en uitkomsten bereikt worden?
- c. Welke werkwijzen en activiteiten tijdens de cursus dragen bij aan het in gang zetten van deze processen?

.....

.....

.....

.....

Bijlage 3 Overzicht literatuur herstelgerichte cursussen binnen detentie

Peer-reviewed literatuur: optimale interne validiteit

Referentie	Naam cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten cursus	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
Baglivio, M., & Jackowski, K. (2015). Evaluating the effectiveness of a victim impact intervention through the examination of changes in the dynamic risk scores. <i>Criminal Justice Policy Review</i> , 26, 7-28.	Impact of Crime (IOC): Addressing the Harm intervention Vrijwillig Jongeren (mannen & vrouwen)	Groepen van 6 tot 15 deelnemers. Cursus van in totaal 24 uur, Een of twee sessies per week van 60-90 minuten. De focus ligt op het ontwikkelen van vaardigheden en het uitdagen van antisociale cognities, waarden en overtuigingen.	<ul style="list-style-type: none"> • Empathie ontwikkelen • Verantwoordelijkheid nemen • Inzicht in gevolgen van delict voor anderen en de maatschappij 	Randomized controlled trial: voor- en nameting van de R-PACT: Residential Positive Achievement Change Tool (risk/needs assessment). Deze beoordeelt risico- en beschermende factoren van jongeren in detentie op verschillende domeinen als vaardigheden voor het omgaan met anderen, vaardigheden voor het omgaan met emoties, relatie met ouders en technieken om met agressie om te gaan.	Deelnemers aan de IOC interventie waren zich meer bewust van hun eigen gevoelens en die van anderen en konden hier beter mee omgaan dan de controlegroep. Het IOC programma leek meer effect te hebben bij mannelijke dan vrouwelijke jonge gedetineerden (maar let op: weinig vrouwen in steekproef).

Peer-reviewed: suboptimale interne validiteit

Referentie	Naam cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten cursus	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
Barr, T. S. A. (2013). Putting victims in prison. <i>Restorative Justice: An International Journal</i> 1(3), 389-413.	Victim Impact Programme (VIP) Vrijwillig/verplicht: niet vermeld Volwassenen (geslacht niet vermeld)	Groepen van 8 tot 10 deelnemers. Een cursus van 12 weken, twee sessies van twee uur per week. De emotionele, fysieke en financiële gevolgen van criminaliteit komen aan bod. Gedetineerden worden gestimuleerd actief deel te nemen door groepsdiscussies, contact met ongerelateerde slachtoffers, case studies en hun eigen ervaring te gebruiken om acht categorieën van misdaad te bestuderen: mishandeling, vermogensdelicten, diefstal, haatmisdaad, georganiseerde misdaad, kindermishandeling en -verwaarlozing, huiselijk geweld en rijden onder invloed.	<ul style="list-style-type: none"> • Begrip voor de positie van slachtoffers • Inzicht in de schade/pijn die het delict heeft veroorzaakt • Verantwoordelijkheid nemen • Empathie ontwikkelen 	Quasi-experimenteel (gematchte controlegroep), mixed methods: • Voor- en nameting van vragenlijst van Gaboury en Sedelmaier (2007) voor het meten van: kennis van slachtofferschap, kennis van de rechten van slachtoffers, begrip voor de positie van slachtoffers, neiging om slachtoffers de schuld te geven en verantwoordelijkheid • Semi-structureerde interviews met de uitvoerders (gevangenismedewerkers en slachtofferhulp vrijwilligers). en deelnemers over hun ervaringen tijdens de cursus	Deelname aan het VIP zorgde voor meer begrip voor de positie van slachtoffers en een toename aan verantwoordelijkheid. Uit de interviews met de deelnemers kwam naar voren dat het vertrouwen en respect dat werd opgebouwd tussen hen en de vrijwilligers belangrijk was voor hun leerervaring tijdens de cursus. Dit gaf hen het vertrouwen om naar zichzelf te kijken en beter om te gaan met gevoelens van schaamte. Dit alles zorgde ervoor dat de deelnemers hun verdere straf als meer rechtvaardig beschouwden.

Referentie	Naam cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten cursus	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
Monahan, L. H., Monahan, J. J., Gaboury, M. T., & Niesyn, P. A. (2004). Victims' voices in the correctional setting: Cognitive gains in an offender education program. <i>Journal of Offender Rehabilitation, 39</i> , 21-33.	VOICES: Victim Offender Institutional Correctional Education System Vrijwillig Volwassenen (mannen)	Onderwijsprogramma van 40 uur verspreid over 7 tot 10 weken, met de volgende werkwijzen: slachtoffers die aanwezig zijn als gastspreker, filmmateriaal van slachtoffers, nieuwsberichten, victim impact statements, huiswerk en een community service project.	<ul style="list-style-type: none"> • Inzicht in de reikwijdte van slachtofferschap • Inzicht in gevolgen van delict voor slachtoffers 	Quasi-experimenteel met gematchte controlegroep. Voor- en nameting van vragenlijst om kennis van en begrip voor de impact van een delict op slachtoffers te meten.	<p>Deelname aan VOICES zorgde voor meer kennis van de rechten van het slachtoffer, inzicht in slachtofferschap en meer begrip voor de situatie van slachtoffers.</p> <p>Leeftijd was een belangrijke covariaat: jongere daders scoorden aanvankelijk lager op bovengenoemde variabelen dan oudere daders, maar de nameting liet bij jongere deelnemers een grotere positieve verandering zien.</p>
Sedelmaier, C. M., & Gaboury, M. T. (2015). Administering a victim impact curriculum to inmates: a multi-site replication. <i>Criminal Justice Studies 28</i> (2), 226-238.	Impact of Crime (IOC) on Victims Vrijwillig Volwassenen (geslacht niet vermeld)	Programma van 40 uur, verspreid over 8 weken. Een combinatie van werkwijzen: slachtoffers die aanwezig zijn als gastspreker, filmmateriaal van slachtoffers, nieuwsberichten, victim impact statements, huiswerk en een community service project.	<ul style="list-style-type: none"> • Inzicht in de korte en lange termijn gevolgen van slachtofferschap • Inzicht in gevolgen van delict voor zichzelf, slachtoffers en anderen • Verantwoordelijkheid nemen voor daden • Recidive voorkomen • Justitie en slachtofferorganisaties met elkaar verbinden 	Quasi-experimenteel (gematchte controlegroep). Voor- en nameting van vragenlijst voor het meten van: kennis van en begrip voor impact van het delict op slachtoffers; mening over verantwoordelijkheid nemen voor eigen criminele daden en mening over verantwoordelijkheid van het slachtoffer voor criminele daden.	<p>Deelnemers aan het IOC programma lieten een toename zien in kennis van slachtofferschap en waren hier meer begripvol voor dan de controlegroep.</p> <p>In de controlegroep werd een verslechtering waargenomen in het nemen van eigen verantwoordelijkheid. Als mogelijke verklaring wordt genoemd dat het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen crimineel handelen wellicht vaker verslechtert naarmate gedetineerden langer vastzitten, maar dat het IOC programma er juist voor zorgt dat die verslechtering wordt tegengegaan.</p>

Peer-reviewed literatuur: onzekere interne validiteit

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten cursus	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoekresultaten
Armour, M. P., Sage, J., Ruben, A., & Windsor, L. C. (2005). Bridges to life: Evaluation of an in-prison restorative justice intervention. <i>Medicine and Law</i> 24(4), 831-851.	Bridges to Life (BTL), cursus gebaseerd op het geloof. Vrijwillig Volwassenen (mannen & vrouwen)	Cursus van 3 maanden, wekelijkse bijeenkomst van 2 uur. De cursusgroep bestaat uit vijf gedetineerden, twee ongerelateerde slachtoffers en een cursusleider. Deelnemers worden gestimuleerd om met elkaar in dialoog te gaan. Het programma is gericht op de volgende thema's rondom criminaliteit: bewustwording, verantwoordelijkheid, bekennen, berouw, vergeving, verzoening en herstel.	<ul style="list-style-type: none"> · Recidive voorkomen · Ondersteunen van het herstelproces van de deelnemende gedetineerden en slachtoffers. 	<p>Nameting in de vorm van een vragenlijst met gesloten en open vragen onder daders, slachtoffers en cursusleiders. Geen controlegroep.</p> <p>Deelnemers werd gevraagd naar hun mening over de inhoud en opzet van de cursus, wat zij hebben geleerd van de cursus en suggesties voor verbetering.</p>	<p>De deelnemers waren voornamelijk positief over het contact met elkaar (tussen slachtoffers en gedetineerden) in de cursusgroep.</p> <p>De antwoorden van de deelnemers suggereren dat de verhalen van slachtoffers bijdragen aan het doorbreken van de ontkenning en het egocentrisme van de gedetineerden, hen blootstellen aan de gevolgen van hun daden en helpen om inzicht te krijgen in de pijn die ze hebben veroorzaakt.</p> <p>De kleine groepen zorgen voor een vertrouwelijke omgeving waarin de deelnemers zich kunnen uiten en openstellen voor de verhalen van anderen.</p>
Armour, M. P., Windsor, L. C., Aguilar, J. & Taub, C. (2008). A pilot study of faith-based restorative justice intervention for Christian and non-Christian offenders. <i>Journal of Psychology and Christianity</i> 27(2), 159-167.	Restoring Peace, cursus gebaseerd op het geloof. Vrijwillig Volwassenen (mannen), christelijk en niet-christelijk	Een programma van 14 weken in groepen van 10. Er wordt gebruik gemaakt van een boek, studiegids en verhalen van ongerelateerde slachtoffers (in persoon aanwezig of op film)	<ul style="list-style-type: none"> · Daders helpen te leren wat de impact is van hun daden · Het begrijpen van het proces van vrede opbouwen met zichzelf, God en met anderen 	<p>Pilot studie. Voor- en nameting van vragenlijst, geen controlegroep..</p> <ul style="list-style-type: none"> · Empathie werd gemeten met de Interpersonal Reactivity Index (IRI; Davis, 1983). · De neiging tot vergeving werd gemeten met de Trait Forgiveness Scale (TFS; Berry, Worthington, Parrott, O'Connor, & Wade, 2005) en de Forgiveness Long Form (MMRS; Fetzer Institute, 1999). · Geloof/spiritualiteit is gemeten met de Daily Spiritual Experiences (DSE; Fetzer Institute, 1999). · De relatie met anderen is gemeten met de Christian Inventory of Spirituality (CIS) (Shorkey, Windsor, & Spence, 2008). 	<p>Na deelname aan het Restoring Peace programma waren christelijke deelnemers a) beter in het nemen van het perspectief van anderen; b) hadden meer gevoelens van warmte en compassie voor anderen; c) waren meer vergevingsgezind ten opzichte van zichzelf, anderen en God; d) waren zich meer bewust van het bovenzinnelijke in hun leven; e) verbeterde de kwaliteit van hun relaties met anderen. Bij niet-christelijke deelnemers was er alleen sprake van een positieve significante verandering in de neiging tot vergeving.</p> <p>Deze resultaten hebben implicaties voor het aanbieden van programma's gericht op het christelijke geloof aan christelijke gedetineerden.</p>

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten cursus	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
Beech, A. R. & Chauhan, J. (2013). Evaluating the effectiveness of the Supporting Offenders through Restoration Inside (SORI) Programme delivered in seven prisons in England and Wales. <i>Legal and Criminological Psychology</i> 18(2), 229-239.	Supporting Offenders through Restoration Inside (SORI) Programme Vrijwillig Volwassenen (mannen)	Een cursus bestaande uit een introductiedag en een victim awareness programma van 4 dagen, dat bestaat uit rollenspellen in groepen en individuele oefeningen op slachtofferempathie aan te moedigen. Deelnemers komen in contact met ongerelateerde slachtoffers en anderen vanuit de samenleving. Aan het eind van het programma leggen deelnemers publiekelijk een verklaring af, waarin ze verantwoordelijkheid nemen voor wat ze hebben gedaan.	Voor daders: <ul style="list-style-type: none"> Slachtofferempathie ontwikkelen (Crimineel) gedrag veranderen Inzicht in de gevolgen van het delict Verantwoordelijkheid nemen Voor slachtoffers: <ul style="list-style-type: none"> Mogelijkheid om hun verhaal te vertellen, antwoord te krijgen op vragen en excuses aangeboden te krijgen en zo verder te kunnen met hun leven 	Pilot studie. Voor- en nameting van vragenlijst, geen controlegroep. <ul style="list-style-type: none"> Voor het meten van slachtofferempathie is de Victim Concern Scale gebruikt (VCS; Clements, Brennen, Kirkley, Gordon, & Church, 2006). Aan de hand Locus of Control Scale (Craig, Franklin, & Andrews, 1984) werd gemeten in hoeverre deelnemers het gevoel hebben dat gebeurtenissen het gevolg zijn van hun daden en dus onder hun eigen controle vallen. De bereidwilligheid van deelnemers om hun gedrag te veranderen is gemeten aan de hand van de Stages of Changes (SoC) Scales (McConaughy, Prochaska, & Velicer, 1983) 	Deelname aan het programma zorgde bij de deelnemers voor een toename aan slachtofferempathie en meer motivatie om hun criminele gedrag te veranderen en verantwoordelijkheid te nemen voor hun daden. Er werd geen verandering waargenomen in de mate waarin deelnemers het gevoel hadden controle te hebben over hun eigen handelen en hun omgeving.
Crocker, D. (2015). Implementing and Evaluating Restorative Justice Projects in Prison. <i>Criminal Justice Policy Review</i> 26(1), 45-64.	Partners in Healing Project. Vrijwillig Volwassenen (geslacht niet vermeld)	Twee keer per maand een bijeenkomst van een aantal uur, waarbij gedetineerden en "gewone" burgers aanwezig zijn. Burgers en gedetineerden leren samen over herstelrecht door filmfragmenten over herstelgerichte ontmoetingen, in dialoog te gaan over verantwoordelijkheid en contact met gastprekers aansprakelijkheid en door in gesprek te gaan met slachtoffers die als gastprekers aanwezig zijn.	Voor daders: <ul style="list-style-type: none"> Leren over herstelrecht Verantwoordelijkheid nemen Inzicht in de gevolgen van het delict Voor de maatschappij: <ul style="list-style-type: none"> Zorgen voor meer mogelijkheden voor betrokkenheid vanuit de maatschappij met justitie Voor slachtoffers: <ul style="list-style-type: none"> Mogelijkheid creëren voor om zich gehoord en begrepen te voelen 	Mixed methods: evaluatie van grijze literatuur (project documenten), observaties tijdens de bijeenkomsten en interviews met deelnemers, cursussuitvoerders en gevangenispersoneel. De geïnterviewden werden gevraagd naar hun mening over de inhoud en opzet van de cursus, ervaringen tijdens de cursus en suggesties voor verbetering.	De gedetineerden gaven aan na de cursus meer inzicht te hebben in de gevolgen van hun delict. Het contact met "gewone burgers" werd door de deelnemers benoemd als een belangrijk onderdeel van de cursus. Verder werd duidelijk dat belangrijk is dat cursussen als het Partners in Healing Project genoeg ondersteund worden vanuit de PI en het personeel. Voor de werving van deelnemers is het van belang dat die gedetineerden gevraagd worden die verantwoordelijkheid hebben genomen voor hun daden.

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten cursus	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoekresultaten
Dhami, M. K., Mantle, G., & Fox, D (2009). Restorative justice in prisons. <i>Contemporary Justice Review</i> 12(4), 433-448.	Review/overzicht van verschillende cursussen en programma's: offending behaviour programmes, victim awareness programmes, community service work, victim-offender mediation, prisons with a complete RJ philosophy. Vrijwillig Voornamelijk onderzoeken onder volwassen mannen, enkele gericht op vrouwen en jongeren.		Algemene doelen voor herstelrecht in gevangenen: · Gedetineerden helpen verantwoordelijkheid te nemen voor hun daden, zich bewust te worden van de behoeften van slachtoffers, hen een kans te geven goed te maken wat ze hebben gedaan en ervoor te zorgen dat ze betrokken blijven bij de maatschappij. · Ervoor zorgen dat gevangenisstraffen een positiever en productiever effect hebben.	Evaluatie van verschillende onderzoeken naar het effect van herstelgerichte programma's in gevangenen.	Er is nog weinig onderzoek gedaan naar herstelrecht-programma's in gevangenen. De onderzoeken die zijn uitgevoerd hebben methodologische en statistische tekortkomingen. Uit de literatuur komen gemixte resultaten naar voren. In het beste geval kan herstelrecht in de gevangenis bijdragen aan het behalen van de doelen verantwoordelijkheid nemen en slachtofferbewustzijn.
Folk, J. B., Blasko, B. L., Warden, R. Schaefer, K., Ferrisidiz, P., Stuewig, J. & Tangne, J.P. (2015). Feasibility and Acceptability of an Impact of Crime Group Intervention with Jail Inmates. <i>Victims and Offenders</i> 00, 1-19	Impact of Crime (IOC) intervention. Vrijwillig Volwassenen (mannen)	Een cursus van 8 weken, twee keer per week een bijeenkomst van 90 minuten. Verschillende werkwijzen: slachtoffers die aanwezig zijn als gastspreker, nieuwsberichten over criminaliteit, huiswerk en een community service project.	· Recidive voorkomen · Inzicht in de gevolgen van het delict · Verantwoordelijkheid nemen · Slachtofferempathie · Herstel van de schade	Evaluatie van de haalbaarheid van de cursus en acceptatie van het programma door de deelnemers aan de hand van observaties en vragenlijsten. Bijgehouden werd in hoeverre de uitvoerders zich hielden aan het programma, hoe vaak deelnemers aanwezig waren en of zij hun huiswerk maakten en wat de mening was van de deelnemers over de cursus.	De uitvoerders behandelden gemiddeld 97,3% van de thema's in de handleiding. Het was lastig om slachtoffers te vinden als gastspreker voor de cursus, bij 43,5% van de bijeenkomsten was dit niet gelukt. De meeste deelnemers waren erg betrokken bij de cursus: 67,3% was bij 75% of meer van de bijeenkomsten aanwezig en 93% van de huiswerkopdrachten werd op tijd ingeleverd. De deelnemers waren over het algemeen tevreden over de cursus en vonden het contact met de slachtoffers die als gastsprekers aanwezig waren het meest nuttige onderdeel.
Gaarder, E. & Hesselton, D. (2012). Connecting restorative justice with gender-responsive programming. <i>Contemporary Justice Review: Issues in Criminal, Social, and Restorative Justice</i> 15(3), 239-264.	Amicus Girls Restorative Justice program. Vrijwillig/verplicht: niet vermeld Jongeren (vrouwen)	Verschillende herstelgerichte activiteiten, waaronder wekelijkse praatgroepen en 'restorative circles' waarin familie, de eigen slachtoffers en 'gewone' burgers langskomen om in gesprek te gaan met de deelnemers.	· Herstellen van de schade bij slachtoffers, dader en de gemeenschap · Stimuleren van verantwoordelijkheid bij daders · De getroffen partijen betrekken bij herstel	Op twee locaties: observaties van de circles, interviews met deelnemers en gevangenismedewerkers, nagaan van recidivedata deelnemers.	Op de ene locatie geven de deelnemers in de interviews aan dat zij verantwoordelijkheid nemen voor hun daden en gevoelens van empathie voelen voor hun slachtoffers. De deelnemers waren zich bewust van de mogelijkheden van herstel. Bij gevolgde deelnemers was geen sprake van recidive. Op de andere locatie werd er

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten cursus	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoekresultaten
					tijdens het programma bijna niet gesproken over de verantwoordelijkheid van de deelnemers voor hun daden waardoor ze vast zaten. Hierdoor hadden de deelnemers ook niet de gelegenheid om de mogelijkheden tot herstel te leren. Tijdens de cirkels op deze locatie was weinig aandacht voor het opbouwen van een vertrouwensband. Op deze locatie waren geen slachtoffers aanwezig bij de cirkels. Een aantal van de gevolgde deelnemers pleegden opnieuw een delict.
Gaboury, M. T. (2006). Corrections-Based Restorative Justice Initiatives in the United States: Victim Impact Panels and Victim Awareness Education Classes. <i>International Perspectives in Victimology</i> 2(1), 25-41.	Victim Awareness Education Classes. Overzicht van verschillende onderzoeken met verschillende deelnemers.	Programma's van in totaal 40, verspreid over 10 tot 12 weken. Tijdens de Awareness Classes worden verschillende technieken gebruikt om de gevolgen van criminaliteit voor slachtoffers over te brengen, waaronder: slachtoffers die aanwezig zijn als gastspreker, filmmateriaal van slachtoffers, nieuwsberichten, victim impact statements, huiswerk en een community service project	<ul style="list-style-type: none"> • Verantwoordelijkheid nemen voor daden • Inzicht in de korte- en lange termijn gevolgen van slachtofferschap • Inzicht in gevolgen van delict voor zichzelf, slachtoffers, familie en de maatschappij • Justitie en slachtofferorganisaties met elkaar verbinden 	Evaluatieonderzoek naar het effect van Awareness Classes, door middel van literatuuronderzoek en navraag bij betrokken organisaties.	Resultaten uit de (voornamelijk grijze) literatuur suggereren dat Awareness Classes bijdragen aan meer kennis van de rechten van het slachtoffer, inzicht in slachtofferschap, meer begrip voor de situatie van slachtoffers en zorgen voor minder kans op recidive. Meer empirisch onderzoek is echter nodig om hier stellige uitspraken over te kunnen doen.
Hurley, M. H. (2009). Restorative practices in institutional settings and at release: Victim wrap around programs. <i>Federal Probation</i> 73(1), 16-22.	Overzicht van verschillende herstelgerichte programma's: (in)direct mediation, conferencing, family reconciliation. Vrijwillig Volwassenen (mannen, één onderzoek programma was gericht op vrouwelijke daders)	Verschillende programma's, variërend in duur en werkwijze.	Doelen van herstelrecht-programma's in het algemeen: <ul style="list-style-type: none"> • Verantwoordelijkheid nemen • Schade hertstellen richting slachtoffers en de maatschappij • Bevorderen van pro-sociaal gedrag tijdens en na detentie 	Literatuuronderzoek.	Herstelgerichte programma's hebben de potentie om recidive te voorkomen, te zorgen voor meer verantwoordelijkheid onder daders en bieden een mogelijkheid om aan de behoeften van daders en slachtoffers te voldoen. Meer empirisch onderzoek is echter nodig om hier stellige uitspraken over te kunnen doen.

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten cursus	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoekresultaten
Jackson, A. L., Lucas, S. L. & Blackburn, A. G. (2009). Externalization and Victim-Blaming Among a Sample of Incarcerated Females. <i>Journal of Offender Rehabilitation</i> 40(3), 228-248.	Impact of Crime on Victims Classes (ICVC) Vrijwillig/verplicht: niet vermeld Volwassenen (vrouwen)	Wekelijkse bijeenkomsten, waarbij verschillende delicten worden behandeld. Het aantal en de duur van de bijeenkomsten verschilt per locatie. Een belangrijk onderdeel is de directe betrokkenheid van ongerelateerde slachtoffers en slachtofferorganisaties bij het programma. Ook ouders van gedetineerden zijn soms aanwezig als gastspreker. Deelnemers worden gestimuleerd om met de gastsprekers in dialoog te gaan.	<ul style="list-style-type: none"> • Inzicht in de gevolgen van slachtofferschap • Inzicht in de gevolgen van criminaliteit voor slachtoffers en de maatschappij • Verantwoordelijkheid nemen voor daden • Recidive voorkomen 	<p>Voor- en nameting van vragenlijst, geen controlegroep.</p> <ul style="list-style-type: none"> • De neiging tot schuld gevoelens, schaamte, externalisatie van verantwoordelijkheid en onverschilligheid is gemeten aan de hand van de Test of Self-Conscious Affect for Socially Deviant (TOSCA-SD; Hanson & Tangney, 1995). • De gewelddadigheid van het delict werd gemeten door deelnemers te vragen naar het type delict dat ze hadden gepleegd. • De neiging om slachtoffers en de samenleving de schuld te geven werd gemeten met een aangepaste versie van de Victim and Society Blaming Scales (Mulford, Lee, & Sapp, 1996) 	<p>De resultaten indiceren het ICVC programma ervoor zorgt dat deelnemers minder geneigd zijn de verantwoordelijkheid voor hun gedrag buiten zichzelf te leggen (te externaliseren). De deelnemers die minder externaliseerden, gaven slachtoffers en de gemeenschap minder vaak de schuld van hun situatie.</p> <p>Deelnemers die dader waren van meer gewelddadige delicten waren meer geneigd tot externaliseren van verantwoordelijkheid. Sommige daders deden dit zelfs meer na dan voor deelname aan ICVC programma.</p>
Lovell, M. L., Helfgott., J. B. Lawrence, C. (2002). Narrative accounts from the Citizens, Victims, and Offenders Restoring Justice program. <i>Contemporary Justice Review</i> 5(3), 261-272.	Citizens, Victims, and Offenders Restoring Justice (CVORJ) program. Vrijwillig Volwassenen (geslacht niet vermeld)	<p>Een programma van 10 tot 12 weken waarbij daders, slachtoffers en geïnteresseerde burgers aanwezig zijn.</p> <p>Deelnemers vertellen over (het tot stand komen van) het delict en de schade die zij hieraan hebben ondervonden. Elke week deelt één slachtoffer, één dader en één lid van de gemeenschap zijn of haar verhaal, waarna de groep erover in gesprek gaat.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Het creëren van een veilige ruimte in de gevangenis waar deelnemers de mogelijkheid en ondersteuning krijgen die nodig is om gevoelens van spijt te uiten en verantwoordelijkheid te ontwikkelen. • Het begrip recht meer betekenis geven voor alle partijen. • Een bijdrage leveren aan creatieve manieren om over gerechtigheid na te denken. • Het bevorderen van hoop voor het strafrecht door balans te vinden tussen de rechten, verantwoordelijkheden en behoeften van slachtoffers, daders en burgers. 	<p>Mixed methods: De doelen van de cursus werden gemeten door observaties tijdens de bijeenkomsten, vragenlijst en interviews. Geen controle groep.</p> <p>Tijdens de observaties werden de opmerkingen en het gedrag van deelnemers in kaart gebracht. Er werd vooral gelet op indicatoren van spijt, empathie, het nemen of ontkennen van verantwoordelijkheid, creatieve inspanningen gericht op herstel en hoopvolle versus cynische opmerkingen. Met de interviews en de vragenlijst werd dieper ingegaan op de ervaringen van de deelnemers tijdens de cursus.</p>	<p>Deelname aan het CVORJ programma lijkt bij daders positieve invloed te hebben op gevoelens van empathie. Bij zowel slachtoffers, daders als de leden van de gemeenschap hielp het bij het tegengaan van vooroordelen over de ander.</p>

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten cursus	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
Lummer, R. and O. Hagemann (2015). Victim empathy within prison walls: Experiences from pilot projects in Schleswig-Holstein. <i>Ljetopis Socijalnog Rada</i> 22(1), 37-60.	Victim empathy training Vrijwillig Jongeren en volwassenen (mannen)	Cursus van 7 weken, elke week een bijeenkomst van 2-3 uur. Groepen van 5 tot 8 deelnemers. Cursusactiviteiten: quiz, schilderij maken om eigen slachtofferschap uit te beelden, victim impact statements van ongerelateerde slachtoffers, victim impact statement schrijven over het eigen slachtoffer, confrontatie en dialoog met een groep ongerelateerde slachtoffers en uitleg over herstelbemiddeling.	<ul style="list-style-type: none"> • Empathie • Inzicht in gevolgen van gedrag • Voorbereiding voor herstelbemiddeling 	Semi-gestructureerde interviews met deelnemers voor en na deelname. Daarnaast observaties tijdens de bijeenkomsten.	<p>De ontmoeting tussen daders en slachtoffers was voor beide partijen een hoogtepunt van het programma en lijkt een sterker effect te hebben dan films over slachtoffers.</p> <p>Het programma lijkt niet elke deelnemer even goed te bereiken. Vooral voor sommige jonge daders was het moeilijk om open te staan voor gevoelens van empathie en in gesprek te gaan met de slachtoffers.</p> <p>Daarnaast lijken deelnemers die beter voorbereid zijn op hun vrijlating zich beter te kunnen focussen op de vraagstukken rondom empathie, verzoening en herstel.</p>

Grijze literatuur: suboptimale interne validiteit

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
Adler, J. R. & Mir, M. 2012. <i>Evaluation of The Forgiveness Project within prisons</i> . Available from Middlesex University's Research Repository.	The Forgiveness Project (TFP) Vrijwillig Jongeren en volwassenen (mannen)	Een programma dat zich richt op de beginfase van detentie. Deelnemers worden gestimuleerd de begrippen vergeving, herstel en verantwoordelijkheid te verkennen. Elke bijeenkomst wordt mede georganiseerd door tenminste een ex-gedetineerde en een slachtoffer. Centraal staan de persoonlijke verhalen van zowel slachtoffers als daders van criminaliteit.	<ul style="list-style-type: none"> • TFP heeft als doel veranderingen in de attitude en denkstijlen van daders te bevorderen. • Daders aanmoedigen om hun eigen weg naar herstel te vinden aan de hand van verschillende bronnen en inzichten. 	<p>Quasi-experimenteel met gematchte controle groep.</p> <p>Mixed methods:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vragenlijsten voor, tijdens en na TFP, bestaande uit: Self Liking/Self Competence Scale-Revised, State Trait Anxiety Index, General Health Questionnaire, Post-Traumatic Stress Diagnostic Scale, Constructive Thinking Index, Beck Dysfunctional Attitudes Scale, Crime PICS II en Prisoner Life Stress Scale. • Interviews met de deelnemers, medewerkers van de PI's en deelnemers die een jaar eerder aan TFP hadden meegedaan. 	<p>De vragenlijsten op de drie meetmomenten lieten geen verschillen zien in slachtofferbewustzijn en -empathie, maar uit de interviews kwam naar voren dat deelnemers wel anders gingen denken over slachtoffers.</p> <p>Deelnemers aan TFP lieten na afloop van het programma verbetering zien in algemene attitudes over criminaliteit, verwachting voor toekomstige criminaliteit en de waardering van criminaliteit als waardevol.</p> <p>Veranderingen in het welzijn en de gezondheid van deelnemers kon niet worden toegeschreven aan TFP.</p>

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
Gaboury, M. T., & Sedelmaier, C. M. (2007). <i>Impact of crime on victims (IOC) curriculum development project: Final evaluation report</i> . Zie Sedelmaier & Gaboury (2015) voor peer-reviewed artikel over deze cursus.	VOICES, een Impact of Crime on Victims (IOC) programma Vrijwillig Volwassenen	Programma van 40 uur verspreid over 10 tot 12 weken, met de volgende werkwijzen: slachtoffers die aanwezig zijn als gastspreker, filmmateriaal van slachtoffers, nieuwsberichten, victim impact statements, huiswerk en een community service project.	<ul style="list-style-type: none"> • Inzicht in de korte en lange termijn gevolgen van slachtofferschap • Inzicht in gevolgen van delict voor slachtoffers en anderen • Verantwoordelijkheid nemen voor daden • Recidive voorkomen • Justitie en slachtofferorganisaties met elkaar verbinden 	Quasi-experimenteel met gematchte controle groep. Voor- en nameting van vragenlijst voor het meten van kennis van en begrip voor de impact van een delict op slachtoffers (dezelfde vragen als in Monahan, Monahan, Gaboury & Niesyn, 2004); opvattingen over de eigen verantwoordelijkheid voor criminele daden en de verantwoordelijkheid van slachtoffers.	<p>Gedetineerden die deelnamen aan VOICES hadden na het voltooien van het programma meer kennis van de rechten van het slachtoffer, inzicht in slachtofferschap en meer begrip voor de situatie van slachtoffers in vergelijking met de controlegroep. Deze resultaten zijn een replicatie van de resultaten uit eerder onderzoek Monahan, Monahan, Gaboury & Niesyn, 2004).</p> <p>Het programma zorgde niet voor veranderingen in opvattingen over de eigen verantwoordelijkheid voor criminele daden en de verantwoordelijkheid van slachtoffers.</p>
Petrellis, T. (2007). <i>The restorative justice living unit at Grande Cache Institution: Exploring the application of restorative justice in a correctional environment</i> .	The Restorative Justice Living Unit (RJU). Niet alleen een cursus, maar een afdeling waarbij het hele dagelijkse programma gebaseerd is op herstelrecht. Vrijwillig Volwassenen (geslacht niet vermeld)	Wekelijkse bijeenkomsten waarin deelnemers gestimuleerd worden om naar zichzelf te kijken, na te denken over de gevolgen van hun delict voor slachtoffers, en hun gedachten en gevoelens met elkaar te delen. De volgende onderwerpen komen daarbij aan bod: herstelrecht, gevolgen van criminaliteit, vertrouwen, vergeving, verantwoordelijkheid, geloof en hoop, schuld en schaamte, herstel, acceptatie en keuzes.	<ul style="list-style-type: none"> • Verantwoordelijkheid nemen • Inzicht in de gevolgen van het delict voor slachtoffers, familie en de maatschappij • Re-integratie positief beïnvloeden • Publieke veiligheid vergroten 	Mixed methods: interviews met deelnemers en medewerkers in de PI, vragenlijsten onder deelnemers voor het meten van de motivatie van deelnemers om naar de restorative justice afdeling te gaan en hoe het er op die afdeling aan toe gaat. Daarnaast werd data van de deelnemers verzameld over o.a. hun participatie aan het programma en betrokkenheid bij incidenten op de afdeling.	<p>De interviews suggereren dat er positieve verandering bij deelnemers plaatsvindt op het gebied van hun attitudes en gedrag.</p> <p>De kwantitatieve data laat echter weinig verandering zien.</p>
Winokur, K. P., Blankenship, J., Cass, E., & Hand, G. (2003). <i>Evaluation of the Florida department of juvenile justice's impact of crime curriculum</i> .	Impact of Crime: Addressing the Harm to Victims and the Community (IOC) Vrijwillig/verplicht: niet vermeld Jongeren (mannen)	Een programma van 12 weken, minimaal 4 uur per week. Elke week een hoofdstuk over een andere misdaadcategorie: vermogensdelicten, haatmisdaad, rijden onder invloed, mishandeling, georganiseerde misdaad, kindermishandeling, seksueel misbruik, huiselijk geweld, misdaad tegen ouderen en levensdelicten. Elk hoofdstuk richt zich op de	<p>Voor ouders:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Verantwoordelijkheid nemen • Inzicht in de gevolgen van het delict op slachtoffers, familie en de maatschappij. • Slachtofferbewustzijn en empathie. • Inzicht geven in de mogelijkheden van herstel met slachtoffers, familie en de maatschappij zowel binnen als buiten de PI. <p>Voor slachtoffers:</p>	<p>Quasi-experimenteel met gematchte controle groep.</p> <p>Procesevaluatie: dataverzameling over de uitvoering van het programma, uitval, bekwaamheid van cursusleiders en meningen van deelnemers</p> <p>Effectevaluatie: Voor- en nameting van vragenlijsten met:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vragen over inzicht in de gevolgen van criminaliteit op slachtoffers, familie en de 	Deelname aan het IOC programma zorgde voor meer kennis van de gevolgen van criminaliteit en minder antisociaal denken. Er werd geen significant bewijs gevonden voor verbeteringen in empathie.

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
		gevolgen van het delict voor slachtoffers en de maatschappij. Er wordt gewerkt met werkboekopdrachten die de basis vormen voor groepsdiscussies.	• Mogelijkheid om in een veilige omgeving hun verhaal te vertellen	maatschappij • De Interpersonal Reactivity Index (IRI; Davis, 1983) voor het meten van empathie. • De Criminal Sentiments Scale (CSS; Gendreau, Grant, Leipeiger & Collins, 1979) voor het meten van antisociaal denken.	

Grijze literatuur: onzekere interne validiteit

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
Armour, M. P. (2006). <i>Bridges to Life: A Promising In-Prison Restorative Justice Intervention</i> . Zie Armour, Sage, Ruben & Windsor (2005) voor peer-reviewed artikel over dit cursusprogramma.	Bridges to Life (BTL), cursus gebaseerd op het geloof. Vrijwillig Volwassenen (geslacht niet vermeld)	Cursus van 3 maanden, wekelijkse bijeenkomst van 2 uur. De cursusgroep bestaat uit vijf gedetineerden, twee ongerelateerde slachtoffers en een cursusleider. Deelnemers worden gestimuleerd om met elkaar in dialoog te gaan. Het programma is gericht op de volgende thema's rondom criminaliteit: bewustwording, verantwoordelijkheid, bekennen, berouw, vergeving, verzoening en herstel.	• Recidive voorkomen • Ondersteunen van het herstelproces van de deelnemende gedetineerden en slachtoffers.	Evaluatie van BTL aan de hand van statistieken van landelijke statistieken, het onderzoek van Armour, Sage, Ruben & Windsor (2005) en een kosten-batenanalyse	Onder BTL deelnemers is minder sprake van recidive gemeten over een periode van drie jaar (16%) dan onder de algemene populatie ex-gedetineerden (67,5%). Maar dit verschil zou ook kunnen ontstaan door een selectiebias: het is voor te stellen dat deelnemers die open staan voor een herstelgerichte cursus minder snel geneigd zijn tot recidive. De kosten-batenanalyse suggereert dat BTL een waardevolle benadering van herstelrecht is en bijdraagt aan een succesvolle herintreding in de maatschappij en daarmee te besparen op recidivekosten.
Bakker, L. (2007). <i>Sycamore Tree Project Impact Evaluation for Prison Fellowship New Zealand</i> .	Sycamore Tree Project (STP) Vrijwillig/verplicht: niet vermeld Leeftijd en geslacht niet vermeld	Een programma bestaande uit 8 sessies van 2 uur verspreid over een periode van 4 weken. Groepen bestaande uit 6 daders en 6 ongerelateerde slachtoffers gaan samen in gesprek over de gevolgen van criminaliteit en de mogelijkheden tot herstel. Tijdens de laatste bijeenkomst zijn "gewone burgers" aanwezig.	Daders: • Worden uitgenodigd mogelijkheden tot herstel te onderzoeken. Slachtoffers: • Krijgen de kans controle te nemen over hun leven en te beginnen met de reis naar herstel.	Kort overzicht van de uitkomsten van twee evaluaties van the Sycamore Tree Programme. Bij een van de evaluaties werd de Crime Pics II vragenlijst gebruikt, die bestaat uit schalen voor het meten van 1) de algemene attitude ten aanzien van criminaliteit, 2) de verwachte recidive, 3) de ontkenning van leed bij slachtoffers, 4) de beoordeling	Zowel daders als slachtoffers zijn van mening dat de ontmoetingen met elkaar de moeite waard zijn en zorgen voor meer begrip en empathie voor de ander. Het STP programma is voor daders en slachtoffers een goede voorbereiding voor herstelbemiddeling met de eigen slachtoffers/daders.

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
				van criminaliteit als lonend/de moeite waard en 5) de perceptie van huidige problemen in het leven. De methode van de andere evaluatie is niet toegelicht.	Op alle schalen van de Crime Pics II vragenlijst was positieve verandering te zien na het volgen van STP. Wat ervoor kan zorgen dat deelnemers die voorafgaand aan het programma ongemotiveerd waren om te veranderen, na deelname eerder mogelijkheden tot herstel zullen benutten om hun leven te positief te veranderen.
Bracken, D. C. (2013). <i>Restorative Justice with Inmates in a Canadian Penitentiary.</i>	The Paying it Forward program. Vrijwillig/verplicht: niet vermeld Leeftijd en geslacht niet vermeld	Een cursus voor twee verschillende groepen: een groep met leden van de gemeenschap die over een periode van tien maanden elke twee weken bijeenkomt en een groep gedetineerden die een jaar lang elke week bijeenkomt. Na een jaar hebben de twee groepen gezamenlijke sessies, waaronder een waar een slachtoffer bij aanwezig is. De groep gedetineerden gaat met handwerk aan de slag en maakt zelf spullen om te verkopen (voornamelijk sieraden) en de leden van de gemeenschap zorgen voor de marketing en verkoop. De opbrengst gaat naar een slachtofferorganisatie.	<ul style="list-style-type: none"> • Daders verantwoordelijkheid laten nemen • Daders mogelijkheden bieden om op een andere manier te kunnen reageren bij toekomstige conflicten • De tijd en talenten van deelnemers gebruiken om een betere omgeving en gemeenschap te creëren 	Kwalitatieve beschrijving van de reacties van deelnemers.	De samenwerking tussen de groepen aan een gezamenlijk project lijkt de succesfactor te zijn van het programma.
Cantacuzino, M. (2011). <i>A programme for prisons that encourages prisoners to explore concepts of forgiveness in a framework that fosters greater accountability and responsibility.</i>	RESTORE Vrijwillig/verplicht: onbekend Volwassenen (mannen)	Een programma bestaande uit een introductiedag en een driedaagse workshop met de volgende werkwijzen: persoonlijke verhalen van slachtoffers en gedetineerden, film fragmenten, groepsdiscussies, en individuele opdrachten die op cel in een werkboek gemaakt kunnen worden.	<ul style="list-style-type: none"> • Slachtofferbewustzijn en empathie ontwikkelen • Verantwoordelijkheid nemen • Deelnemers op een andere manier naar zichzelf en de wereld laten kijken, waardoor een leven zonder criminaliteit zowel aantrekkelijk als haalbaar lijkt. 	Kwalitatieve analyse van werkboekopdrachten en evaluatieformulieren van deelnemers.	Bij sommige deelnemers was er geen verandering in inzichten waar te nemen, bij het grootste deel waren (nog incomplete) processen in gang gezet en bij een aantal was er sprake van een drastische verandering van wereldbeeld. Uit de werkboeken en evaluaties kwam o.a. naar voren dat deelnemers vaak verlangen naar een mogelijkheid om excuses aan te bieden voor wat ze hebben gedaan, maar dat veel

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
					van hen bang zijn dat sorry zeggen niet voldoende is en dat ze het nooit goed kunnen maken. Daarnaast lijkt het verkennen van het begrip vergeving in de gevangenis voor zowel de slachtoffers als daders herstellend te werken.
Do, T. C. (2006). Impact of crime on victims: An evaluation study of a victim awareness class based on a balanced and restorative justice model. US, <i>ProQuest Information & Learning</i> . 67: 3505-3505.	Victim Awareness Class Verplicht Jongeren (mannen en vrouwen)	Vier wekelijkse sessies van twee uur bestaande uit vier modules: verantwoordelijkheid, rijden onder invloed, vermogensdelicten en geweldsdelicten. Er wordt gebruik gemaakt van slachtoffer gastsprekers, filmfragmenten en interactieve oefeningen. Groepen bestaan uit maximaal 15 personen.	<ul style="list-style-type: none"> • Inzicht in de reikwijdte van criminaliteit en de gevolgen voor slachtoffers. • Het promoten van een rechtssysteem dat de schade die is veroorzaakt bij slachtoffers erkent en herstel van deze schade ondersteunt en bevordert. 	Mixed methods: <ul style="list-style-type: none"> • Voor- en nameting van de Interpersonal Reactivity Index (IRI; Davis, 1983) voor het meten van empathie. Wel controle groep, maar niet random of gematcht. • Evaluatieformulieren na elke bijeenkomst. • Semigestructureerde interviews met gastsprekers, cursusleiders en deelnemers. 	De resultaten suggereren dat de Victim Awareness Class het eerste doel behaald en bij de jongeren zorgt voor meer inzicht in en begrip voor de gevolgen van criminaliteit op slachtoffers. Daarmee draagt het ook bij aan het doel voor het promoten van een rechtssysteem dat de schade die is veroorzaakt bij slachtoffers erkent en herstel van deze schade ondersteunt en bevordert.
Feasy, S. & Williams, P. (2009). <i>An evaluation of the Sycamore Tree Programma - Based on an Analysis of Crime Pics II Data</i> .	Sycamore Tree Programme (STP) Vrijwillig/verplicht: niet vermeld Jongeren en volwassenen (mannen en vrouwen)	Een programma van zes bijeenkomsten, in totaal 15 uur. Ongerelateerde slachtoffers komen hun verhaal doen en aan het eind van het programma krijgen deelnemers de mogelijkheid om een symbolische daad van herstel te maken en daarmee een eerste stap te zetten in de richting van herstel.	<ul style="list-style-type: none"> • Inzicht in de gevolgen van crimineel gedrag op slachtoffers, familie en de maatschappij • Verantwoordelijkheid nemen • Leren over de mogelijkheden en noodzaak van herstel 	Voor- en nameting van de Crime Pics II vragenlijst, die bestaat uit schalen voor het meten van 1) de algemene attitude ten aanzien van criminaliteit, 2) de verwachte recidive, 3) de ontkenning van leed bij slachtoffers, 4) de beoordeling van criminaliteit als lonend/de moeite waard en 5) de perceptie van huidige problemen in het leven. Geen controlegroep.	Op alle schalen van de Crime Pics II vragenlijst was positieve verandering te zien na het volgen van STP, bij zowel de mannelijke als vrouwelijke jongere en volwassenen deelnemers.
Hagemann, O. (2003). Restorative justice in prison? In Walgrave L. (Ed.), <i>Repositioning restorative justice</i> (pp. 222-236). Devon, UK: Willan Publishing	Een beschrijving van the Focus on Victims training programme. Verplicht onderdeel van een socio-therapeutische instelling waar gedetineerden met langere straffen vrijwillig voor kunnen kiezen om de laatste 18 tot 24 maanden van hun straf door te brengen.	Een cursusprogramma van twee keer vier uur. De volgende modules komen aan bod: slachtoffers, slachtofferschap van familie en vrienden, slachtofferschap van daders zelf, de gevolgen en ernst van slachtofferschap, het (vrijwillig) bespreken van het eigen delict, coping technieken van slachtoffers, bemiddeling en verzoening. Eerst worden de modules meer algemeen behandeld. Na het	Het herstellen van drie relaties: <ul style="list-style-type: none"> • De interne (psychologische) relatie tussen de twee identiteiten van daders: hun 'criminele zelf' en hun 'gewone zelf'. • De sociale relatie tussen daders en de maatschappij (waaronder ook familie en vrienden van daders). • De sociale relatie tussen dader en slachtoffer(s). 	Niet beschreven.	Het herstellen van de eerste twee relaties lijkt te lukken:

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
		opbouwen van een vertrouwensband binnen de groep worden deelnemers gestimuleerd de onderwerpen meer op hun persoonlijke situatie te betrekken.			
Keeva, S. (2004). Facing the victims. <i>American Bar Association Journal</i> 90(1), 71-74.	Challenges and Possibilities programma. Vrijwillig/verplicht: niet vermeld Volwassenen (mannen)	Een cursusprogramma van drie maanden Groep van 26 gedetineerden, cursusleiders, drie slachtoffers, een staatsenator, een rechtenstudent en een aantal andere bezoekers.	Deelnemers confronteren met wat ze hebben gedaan om zo te kunnen begrijpen wat de gevolgen zijn van hun gedrag en leren daar op een goede manier mee om te gaan.	Niet-wetenschappelijke beschrijvingen, observaties en gesprekken met deelnemers	Een aantal reacties van deelnemers: • "Dit is het mooiste waar ik ooit deel van heb uitgemaakt, maar het is tegelijkertijd ook zo beangstigend." • "Gisteren heb ik brieven geschreven aan mensen die ik in het verleden pijn heb gedaan. Ik had er nooit aan gedacht om dat te doen, tot ik onderdeel ging uitmaken van deze groep."
Kenyatta, S. I. (2007). <i>Increasing incarcerated females empathy for victims: A qualitative study of victim impact classes</i> (Dissertatie, Cleveland State University).	Victim Impact Classes Vrijwillig Volwassenen (vrouwen)	Een cursusprogramma van tien weken. Elke week een bijeenkomst van 90 minuten. Een combinatie van werkwijzen: pre- en posttests, rollenspellen, surveys, case studies, quizen, discussies in kleine groepen, schriftelijke oefeningen, filmfragmenten over de verschillende behandelde thema's en verhalen van ongerelateerde slachtoffers (in persoon aanwezig en op film).	• Inzicht in gevolgen van delict voor slachtoffers • Verantwoordelijkheid nemen voor daden • Een eerste stap richting herstel (door excuses aanbieden)	Evaluatie van het effect van de Victim Impact Classes op veranderingen in empathie, locus of control en impact van de cursus in het algemeen. Mixed methods: voor- en nameting empathie, interviews, focus groep en observaties. Geen controle groep. Empathie is gemeten aan de hand van de Abbreviated Balanced Emotional Empathy Scale (BEES) en wordt gedefinieerd als iemands plaatsvervangende ervaring van andermans emotionele ervaringen; voelen wat de ander voelt (Mehrabian, 2000).	De onderzoeksresultaten indiceren dat Victim Impact Classes een positief effect hebben. Bij de deelnemers is sprake van een toename aan empathie voor slachtoffers van criminaliteit en inzicht in het feit dat er naast directe slachtoffers ook indirecte slachtoffers (zoals de familie van zowel de slachtoffers als de daders) van een misdaad zijn.
Liebmann, M. (n.d.). <i>Restorative Justice in Prisons: An International Perspective</i> . Geraadpleegd via: http://www.foresee.hu/uploads/media/MarianLiebmann_text.pdf (14-09-2015).	Beschrijving van herstelrecht-programma's in verschillende landen: • Community service projects in prisons • Victim awareness, empathy or impact projects • Victim-offender groups • Victim-offender mediation or conferencing				

Referentie	Type cursus en doelgroep	Werkwijze cursus	Doelen en uitkomsten	Onderzoeksmethode en operationalisatie	Onderzoeksresultaten
	<ul style="list-style-type: none"> • Restorative resolution of prison offences and disputes • Restorative anti-bullying procedures • Prison adjudications • Prison communities of restoration 				
Silva, F. & Hartney, C. (2012). <i>Evaluation of the Insight Prison Project.</i>	Victim Offender Education Group (VOEG). Onderdeel van het Insight Prison Project (IPP). Vrijwillig/verplicht: onbekend Volwassenen (mannen)	Een cursusprogramma van 52 weken. Elke bijeenkomst begint met een "check-in" gesprek, waarin elke deelnemer aangeeft hoe hij zich voelt. Deelnemers maken en bespreken huiswerkopdrachten, stellen een crime impact statement op van hun eigen delict en gaan in gesprek met een groep ongerelateerde slachtoffers. Daarnaast wordt er met de deelnemers een actieplan opgesteld over hoe om te gaan met mogelijke situaties die crimineel gedrag kunnen uitlokken.	<ul style="list-style-type: none"> • Inzicht in de gevolgen van criminaliteit op slachtoffers, familie, de maatschappij en zichzelf. • Verantwoordelijkheid nemen voor daden. • De noodzakelijke veranderingen maken om een productief leven buiten de gevangenis te kunnen leiden. 	Interviews met vijf VOEG deelnemers.	Vier van de vijf mannen gaven aan dat ze zich tijdens VOEG aangemoedigd voelden om hun emoties te uiten en leren hun agressie te beheersen. Drie deelnemers gaven aan dat VOEG ervoor heeft gezorgd dat ze rationeler over hun daden denken. Uit de interviews komt verder naar voren dat VOEG veelbelovende resultaten bij deelnemers laat zien in hun emotiebeheersing en omgang met anderen. Alle geïnterviewde deelnemers gaven aan dat ze goed wilden maken wat ze hadden gedaan, wat erop wijst dat het programma bijdraagt aan een gevoel van verantwoordelijkheid voor eigen daden.